

ਸ਼ਹੀਦ ਬਿਲਾਸ

(ਭਾਈ ਮਨੀ ਸਿੰਘ)

ਕ੍ਰਿਤ
ਕਵੀ ਸੇਵਾ ਸਿੰਘ

ਸੰਪਾਦਕ
ਗਰਜਾ ਸਿੰਘ ਗਿਆਨੀ

ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿੱਤ ਅਕਾਡਮੀ

ਲੁ ਹਿ ਆ ਟਾ

ਸੰਪਾਦਕ : ਗਿਆਨੀ ਗਰਜਾ ਸਿੰਘ

ਸੰਬੋਧਕ : ਯੂ: ਪਿਆਰ ਸਿੰਘ

ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਕ :

ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿੱਤ ਅਕਾਡਮੀ, ਲੁਧਿਆਣਾ ।

ਸਭ ਹੋਕ ਰਾਖਵੇਂ ਹਨ

ਪਹਲੀ ਵੇਰ : ਦਸੰਬਰ, ੧੯੬੧

ਗਿਣਤੀ : ੧,੧੦੦

ਮਿਲਣ ਦਾ ਪਤਾ :

ਜਨਰਲ ਸਕੇੱਤ੍ਰ, ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿੱਤ ਅਕਾਡਮੀ,
੫੫੫ ਐਲ, ਮਾਡਲ ਟਾਊਨ, ਲੁਧਿਆਣਾ ।

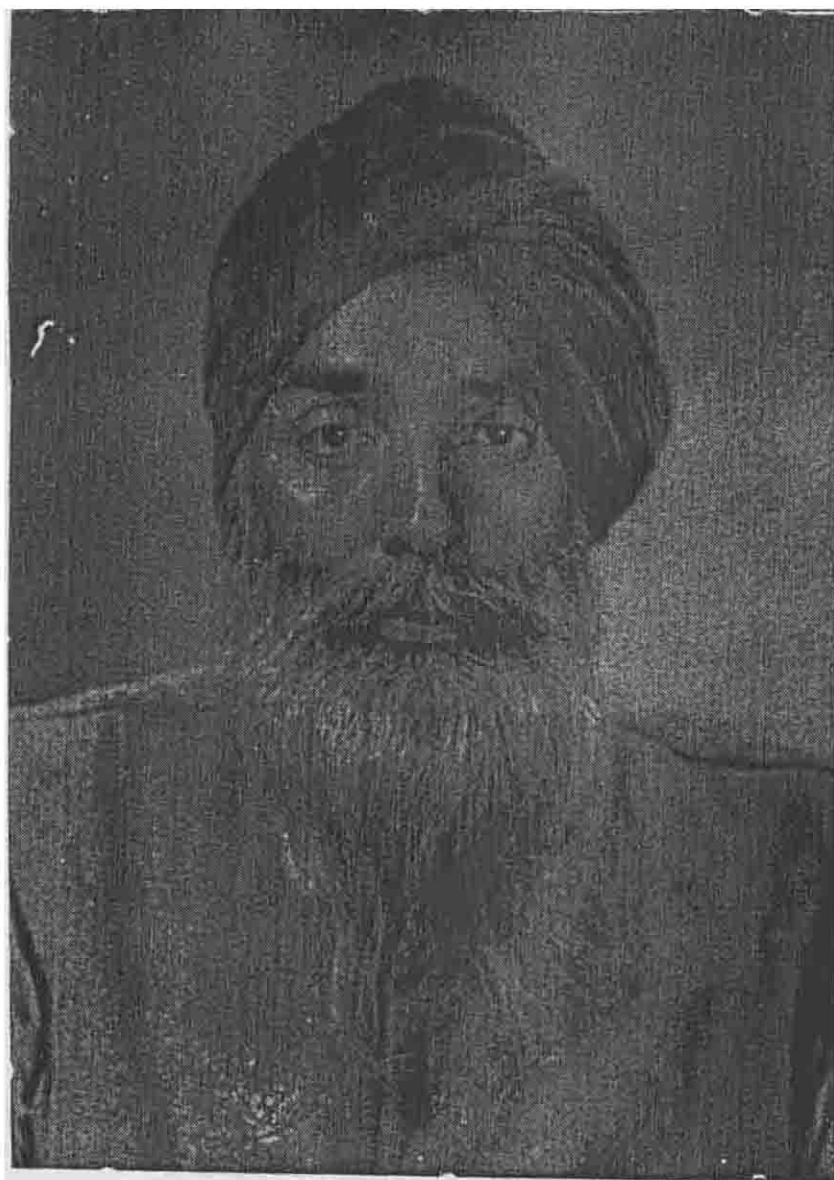
ਮੁਦ੍ਰਕ :

ਸ. ਮਹਿੰਦਰ ਸਿੰਘ, ਮਹਿੰਦਰਾ ਆਰਟ ਪ੍ਰੈਸ,
ਕਚਹਰੀ ਰੋਡ, ਲੁਧਿਆਣਾ ।

ਮੁੱਲ :

Rs. 20/- ਏ:

ਸੰਪਾਦਕ : ਗਿਆਨੀ ਗਰਜਾ ਸਿੰਘ

ਜਾਣ ਪਛਾਣ

ਪਟਿਆਲੇ ਦੇ ਇਕ ਹੋਟਲ ਵਿੱਚ ਬੈਠਾ ਮੈਂ ਖਾਣੇ ਦੀ ਉਡੀਕ ਕਰ ਰਹਿਆ ਸਾਂ ਕਿ ਨੀਲੀ ਦਸਤਾਰ ਸਜਾਈ, ਸਾਧਾਰਣ ਕਪੜੇ ਪਾਈ, ਹੱਥ ਵਿੱਚ ਝੋਲਾ ਫੜੀ, ਇਕ ਗੰਭੀਰ ਪੁਰਸ਼ ਮੇਰੇ ਕੋਲ ਆ ਬੈਠਾ। ਖਾਣਾ ਆਉਣ ਨੂੰ ਹਾਲੀ ਦੇਰ ਸੀ। ਵਕਤ-ਕਟੇ ਲਈ ਗੱਲ ਛੇੜਦਿਆਂ ਮੈਂ ਆਖਿਆ—“ਸਰਦਾਰ ਸਾਹਿਬ ਕਿੱਥੋਂ ਆਏ ਹੋ?” ਉੱਤਰ ਮਿਲਿਆ—“ਮੈਂ ਰਾਜਪੁਰ ਤੋਂ ਆਇਆ ਹਾਂ; ਇੱਥੇ ਭਾਸ਼ਾ-ਵਿਭਾਗ ਦੀ ਲਾਇਬ੍ਰੇਰੀ ਵਿੱਚ ਕੁਝ ਹੱਥ-ਲਿਖਤਾਂ ਦੇਖਣੀਆਂ ਸਨ।”

‘ਭਾਸ਼ਾ-ਵਿਭਾਗ’ ਦਾ ਨਾਂ ਸੁਣ ਕੇ ਮੈਂ ਚੌਂਕਿਆ। ਮੇਰਾ ਖਿਆਲ ਨਹੀਂ ਸੀ ਕਿ ਮੇਰੇ ਸਾਮ੍ਹਣੇ ਬੈਠਾ ਵਿਅਕਤੀ ਸਿਰ-ਫਿਰਿਆਂ ਦੀ ਬ੍ਰਾਦਰੀ ਵਿੱਚੋਂ ਹੀ ਹੋਵੇਗਾ; ਘਟੇ ਘਟ ਦਿੱਸਣ ਵਿਚ ਅਜੇਹਾ ਪ੍ਰਤੀਤ ਨਹੀਂ ਸੀ ਹੁੰਦਾ। ਮੈਂ ਆਪ ਦੇ ਤਿੰਨ ਹਫ਼ਤਿਆਂ ਤੋਂ ਭਾਸ਼ਾ-ਵਿਭਾਗ ਦੀ ਲਾਇਬ੍ਰੇਰੀ ਵਿੱਚ ਕੰਮ ਕਰ ਰਹਿਆ ਸਾਂ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਿਨਾਂ ਵਿੱਚ ਉੱਥੇ ਇਕੱਲਾ ਹੀ ਹੁੰਦਾ ਸਾਂ। ਮੇਰੀ ਉਤਕੰਠਾ ਜਾਗੀ ਤੇ ਮੈਂ ਪੁੱਛਿਆ—“ਕਾਹਦੇ ਉੱਤੇ ਖੋਜ ਕਰ ਰਹੇ ਹੋ?” ਉੱਤਰ ਮਿਲਿਆ, “ਭਾਈ ਮਨੀ ਸਿੰਘ ਤੇ।”

“ਕੀ ਕੁਝ ਛਪਵਾਇਆ ਵੀ ਹੈ?”

“ਨਹੀਂ।”

“ਕਦੋਂ ਤੋਂ ਖੋਜ ਸ਼ੁਰੂ ਕੀਤੀ ਜੇ?”

“ਤੀਹ ਸਾਲਾਂ ਤੋਂ।”

‘ਤੀਹ ਸਾਲਾਂ ਤੋਂ।’ ਮੈਂ ਦੁਹਰਾਇਆ ਤੇ ਮੇਰੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ਮੇਰੇ ਸਾਮ੍ਹਣੇ ਖੜੇ ਵਿਅਕਤੀ ਤੇ ਜੰਮ ਗਈਆਂ।

(੨)

ਹੋਟਲ ਵਿੱਚ ਮੈਨੂੰ ਮਿਲਣ ਵਾਲੇ ਇਹ ਸੱਜਨ ਗਿਆਨੀ ਗਰਜਾ ਸਿੰਘ ਜੀ ਸਨ। ‘ਤੀਹ ਸਾਲਾਂ’ ਦਾ ਵਾਕ ਸੁਣ ਕੇ ਮੈਂ ਹੈਰਾਨ ਰਹਿ ਗਇਆ। ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਧ ਹੈਰਾਨੀ

ਇਸ ਗੱਲ ਦੀ ਸੀ ਕਿ ਆਪ ਨੇ ਆਪਣੀ ਲੰਮੀ ਖੋਜ ਨੂੰ ਕਿਸੇ ਪੁਸਤਕ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਨਹੀਂ ਸੀ ਬੰਨ੍ਹਿਆ ! ਗੱਲਾਂ ਗੱਲਾਂ ਵਿੱਚ ਪਤਾ ਲੱਗਾ ਕਿ ਖੋਜ ਦੇ ਇਸ ਸ਼ੈਲੀ ਨੇ ਆਪਣੀ ਕਿਰਤ ਕਮਾਈ ਨੂੰ ਕੌਮ ਦੀ ਅਮਾਨਤ ਮੰਨ, ਨਿਜੀ ਮਾਲਕੀ ਦੀ ਤੰਗ ਕੋਠੜੀ ਵਿੱਚ ਕੈਦ ਨਹੀਂ ਰੱਖਿਆ, ਸਗੋਂ ਉਸ ਨੂੰ ਬੜੀ ਖੁਸ਼ੀ ਨਾਲ ਦੂਜੇ ਖੋਜਕਾਰਾਂ ਦੇ ਵਰਤਣ ਲਈ ਭੇਂਟ ਕਰ ਦਿੱਤਾ । ਕਿਨ੍ਹਾਂ ਕਿਨ੍ਹਾਂ ਸੱਜਣਾਂ ਨੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਵਡਮੁੱਲੀ ਖੋਜ ਤੋਂ ਲਾਭ ਉਠਾਇਆ ? ਇਸ ਵੇਰਵੇ ਵਿੱਚ ਜਾਣ ਦੀ ਲੋੜ ਨਹੀਂ ਭਾਸਦੀ; ਕੇਵਲ ਇਨ੍ਹਾਂ ਹੀ ਕਹਿ ਦੇਣਾ ਕਾਫੀ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਸਾਰਾ ਭੰਡਾਰ ਜੋ ਕਿਸੇ ਅਜੋਕੇ ਸਮੇਂ ਦੇ ਪੜ੍ਹੇ ਲਿਖੇ ਵਿਦਵਾਨ ਪਾਸ ਹੁੰਦਾ, ਤਾਂ ਉਹ ਕਈ ਥੀਸਸ ਸਹਜੇ ਹੀ ਲਿਖ ਸਕਣ ਦੇ ਸਮਰੱਥ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ।

(੩)

ਖੋਜਕਾਰਾਂ ਦੇ ਇਸ ਨਿਮਾਣੇ ਸੇਵਕ ਦਾ ਜਨਮ ਚੌਹਾਨ ਵੰਸ਼ ਵਿਚ ਮਾਤਾ ਠਾਕੁਰੀ ਜੀ (ਦਇਆ ਕੌਰ) ਦੀ ਕੁੱਖੋਂ ਅਸੂ ਸੁਦੀ ੧੦, ਸੰਮਤ ੧੯੬੧ ਬਿਕ੍ਰਮੀ (੨੦ ਅਗਸਤ, ੧੯੦੪ ਈ) ਨੂੰ ਸ਼ਨਿਚਰਵਾਰ, ਸ. ਸੁਰਜਨ ਸਿੰਘ ਦੇ ਘਰ, ਪਿੰਡ ਗਹਿਲ, ਤਹਿਸੀਲ ਬਰਨਾਲਾ, ਰਿਆਸਤ ਪਟਿਆਲਾ ਵਿਚ ਹੋਇਆ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਿਨਾਂ ਵਿਚ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਪਿਤਾ ਇੱਥੇ ਹੀ ਬ੍ਰਾਜਮਾਨ ਸਨ, ਉੱਚ ਭਾਵੇਂ ਮੂਲ-ਪਿੰਡ ਆਪ ਜੀ ਦਾ ਕਰਤਾਰਪੁਰ, ਤਹਿਸੀਲ ਫ਼ਸਕਾ, ਜ਼ਿਲਾ ਸਿਆਲਕੋਟ ਸੀ ।

ਬਾਲਕ ਗਰਜਾ ਸਿੰਘ ਨੇ ਪੰਜ ਸਾਲ ਦੀ ਆਯੂ ਵਿਚ ਮੁੱਢਲੀ ਵਿਦਿਆ ਲਈ ਗਹਿਲਾਂ ਦੇ ਪ੍ਰਾਈਮਰੀ ਸਕੂਲ ਵਿਚ ਹੀ ਮਾਸਟਰ ਚੁਰੰਜੀ ਲਾਲ ਪਾਸੋਂ ਪੜ੍ਹਨਾ ਸ਼ੁਰੂ ਕੀਤਾ । ਉਨ੍ਹਾਂ ਤੋਂ ਉਪਰੰਤ ਉਸ ਨੂੰ ਮਾਸਟਰ ਨੰਦ ਲਾਲ ਜੀ ਪਾਸੋਂ ਵਿਦਿਆ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਦਾ ਅਵਸਰ ਮਿਲਿਆ । ਘਰ ਵਿਚ ਸਿੱਖੀ ਦਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਬੜਾ ਸੀ ਤੇ ਵਿਵਿਹਾਰਕ ਨਾਲੋਂ ਧਾਰਮਿਕ ਵਿਦਿਆ ਦੀ ਵਧੇਰੇ ਲੋੜ ਸਮਝੀ ਜਾਂਦੀ ਸੀ । ਸੋ ਬਾਲਕ ਗਰਜਾ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਛੇਤੀ ਹੀ ਸੰਤ ਬੀਰਮਦਾਸ ਜੀ ਉਦਾਸੀ ਦੀ ਸੇਵਾ ਵਿਚ ਭੇਜ ਦਿੱਤਾ ਗਇਆ ਇਥੇ ਉਸ ਨੇ ਸਿੱਖ ਮੱਤ ਸੰਬੰਧੀ ਸਾਰੀ ਸੰਪਰਦਾਈ ਸਿਖਿਆ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕੀਤੀ । ਆਦਿ ਗ੍ਰੰਥ, ਦਸਮ ਗ੍ਰੰਥ, ਗੁਰਪ੍ਰਤਾਪ ਸੂਰਜ ਗ੍ਰੰਥ, ਸਾਰਕ੍ਰਤਾਵਲੀ ਇਤਿ ਆਦਿ ਸੰਪਰਦਾਈ ਪੁਸਤਕਾਂ ਉਸ ਨੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਪਾਸੋਂ ਹੀ ਪੜ੍ਹੀਆਂ ।

ਵਿਸਾਖ ੧੯੧੯ ਵਿਚ ਪਿਤਾ ਜੀ ਦੀ ਮ੍ਰਿਤਿਉ ਦੇ ਕਾਰਣ, ਗਰਜਾ ਸਿੰਘ ਦੀ ਪੜ੍ਹਾਈ ਦਾ ਸਿਲਸਲਾ ਟੁੱਟ ਗਇਆ ਤੇ ਉਸ ਨੂੰ ਉਸੇ ਸਾਲ, (ਨਵੰਬਰ, ੧੯੧੯) ਵਿਚ ਫੌਜ ਵਿਚ ਭਰਤੀ ਹੋ ਕੇ ਉਪਜੀਵਕਾ ਦਾ ਸਾਧਨ ਲੱਭਣਾ ਪਇਆ । ਪਰ ਮਾਲਕ ਦੇ ਰਾਹ ਨਿਆਰੇ ਹਨ ! ਉਹ ਉੱਥੇ ਬਹੁਤਾ ਚਿਰ ਨਾ ਟਿਕ ਸਕਿਆ । ੨੦ ਫਰਵਰੀ ੧੯੨੧ ਨੂੰ ਨਨਕਾਣਾ ਸਾਹਿਬ ਦਾ ਸ਼ਹੀਦੀ ਸਾਕਾ ਹੋਇਆ । ਉਸ ਵਿਚ ਗਰਜਾ ਸਿੰਘ ਦਾ ਵੱਡਾ

ਭਰਾ ਸਰਦਾਰ ਬੁਧ ਸਿੰਘ ਸ਼ਹੀਦੀ ਪਾ ਗਇਆ। ਇਸ ਅਤਿਆਚਾਰ ਤੋਂ ਘਿਰਣਿਤ ਹੋ ਕੇ ਤੇ ਕ੍ਰਿਪਾਨ ਰੱਖਣ ਦੀ ਪਾਬੰਦੀ ਤੋਂ ਖਿਝ ਕੇ ਗਰਜਾ ਸਿੰਘ ਨੇ ਫ਼ਰਵਰੀ ੧੯੨੨ ਈ. ਵਿਚ ਫੌਜ ਦੀ ਫੌਕਰੀ ਤਿਆਗ ਦਿੱਤੀ।

ਹੁਣ ਗਰਜਾ ਸਿੰਘ ਦਾ ਸਿਆਸੀ ਜੀਵਨ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋਇਆ। ੧੯੨੨ ਵਿਚ ਸਤ ਦਿਨ ਦੀ ਕੈਦ ਪੂਰੀ ਜੇਲ੍ਹ ਵਿਚ ਤੇ ਛੇ ਮਹੀਨੇ ਦੀ ਕੈਮਲਪੁਰ ਜੇਲ੍ਹ ਵਿਚ ਕੱਟੀ। ੧੯੨੩ ਵਿਚ ਜੈਤੋ ਦੇ ਮੋਰਚੇ ਵਿਚ ਕੈਦ ਹੋ ਕੇ ਇਕ ਸਾਲ ਨਾਭਾ ਜੇਲ੍ਹ ਵਿਚ ਰਹੇ। ੧੯੩੦ ਦੇ ਕਾਂਗਰਸ ਅੰਦੋਲਣ ਵਿਚ ੯ ਮਹੀਨੇ ਮੁਲਤਾਨ ਜੇਲ੍ਹ ਵਿਚ ਤੇ ਫੇਰ ੧੯੩੨ ਦੀ ਆਜ਼ਾਦੀ ਦੀ ਤਹਿਰੀਕ ਵਿਚ ਇਕ ਸਾਲ ਸਿਆਲਕੋਟ ਜੇਲ੍ਹ ਵਿਚ ਬਤੀਤ ਕੀਤਾ। ੧੯੪੦ ਦੇ ਵਿਅਕਤੀਗਤ ਅੰਦੋਲਣ ਵਿਚ ਡੇਢ ਸਾਲ ਤੇ ਫੇਰ ੧੯੪੨ ਦੀ 'ਹਿੰਦੁਸਤਾਨ ਛੱਡੋ' ਦੀ ਸਿਆਸੀ ਤਹਿਰੀਕ ਵਿਚ ੯ ਮਹੀਨੇ ਦੀ ਕੈਦ ਸਿਆਲਕੋਟ ਅੰਦਰ ਭੁਗਤੀ।

ਇਸ ਸਿਆਸੀ ਜੀਵਨ ਦੇ ਦੌਰਾਨ ਆਪ ਨੂੰ ਜ਼ਿਲਾ ਅਕਾਲੀ ਜਥੇ ਦਾ ਜਨਰਲ ਸੈਕਟਰੀ (੧੯੩੨-੩੬), ਸ਼੍ਰੋਮਣੀ ਅਕਾਲੀ ਦਲ ਦਾ ਮੀਤ ਪ੍ਰਧਾਨ (੧੯੩੬-੪੦) ਡਿਸਟ੍ਰਿਕਟ ਕਾਂਗਰਸ ਕਮੇਟੀ, ਸਿਆਲਕੋਟ ਦਾ ਪ੍ਰਧਾਨ (੧੯੩੭-੪੦) ਆਲ ਇੰਡੀਆ ਕਾਂਗਰਸ ਕਮੇਟੀ ਦਾ ਮੈਂਬਰ (੧੯੪੦-੪੬) ਪ੍ਰਦੇਸ਼ ਕਾਂਗਰਸ ਕਮੇਟੀ ਦਾ ਮੈਂਬਰ (੧੯੩੭-੫੧) ਸ਼੍ਰੋਮਣੀ ਗੁਰਦਵਾਰਾ ਪ੍ਰਬੰਧਕ ਕਮੇਟੀ ਦਾ ਮੈਂਬਰ (੧੯੩੬-੪੧) ਤੇ (੧੯੪੭-੫੫) ਸਿਆਲਕੋਟ ਦੇ ਗੁਰਦਵਾਰਾ ਬਾਬੇ ਦੀ ਬੋਰ ਦਾ ਰੁਕਨ (੧੯੩੬-੫੧) ਪੇਪਸੂ 'ਸੈਂਟਰਲ ਪੁਰਸਾਰਥੀ ਕੌਂਸਲ' ਦਾ ਜਨਰਲ ਸੈਕਟਰੀ (੧੯੪੮-੫੧) ਤੇ ਡਿਸਟ੍ਰਿਕਟ ਕਿਸਾਨ ਵਿਭਾਗ ਪਟਿਆਲਾ ਦਾ ਪ੍ਰਧਾਨ (੧੯੫੫-੫੬) ਹੋਣ ਦਾ ਅਵਸਰ ਮਿਲਿਆ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਓਹਦਿਆਂ ਸਮੇਂ ਆਪ ਨੇ ਜੋ ਸੇਵਾ ਕੀਤੀ, ਉਹ ਇਕ ਲੰਮੀ ਕਥਾ ਹੈ ਤੇ ਅਸੀਂ ਉਸ ਵਿਚ ਜਾਣ ਦੀ ਇਥੇ ਲੋੜ ਨਹੀਂ ਸਮਝਦੇ।

ਗਿਆਨੀ ਜੀ ਨੂੰ ਖੋਜ ਦਾ ਸ਼ੌਕ ਸ: ਕਰਮ ਸਿੰਘ ਹਿਸਟੋਰੀਅਨ ਪਾਸੋਂ ਹੋਇਆ। ਉਹ ਪਬਲਿਕ ਲਾਇਬ੍ਰੇਰੀ, ਲਾਹੌਰ ਵਿਚ ਕੰਮ ਕਰ ਰਹੇ ਸਨ, ਜਦੋਂ ਗਿਆਨੀ ਜੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਮਿਲੇ। ਇਹ ਇਕ ਇਤਫ਼ਾਕ ਹੀ ਸੀ, ਪਰ ਇਸ ਦਾ ਫਲ ਬੜਾ ਮਿੱਠਾ ਨਿਕਲਿਆ। ਸ. ਕਰਮ ਸਿੰਘ ਹਿਸਟੋਰੀਅਨ ਦੀ ਦੇਖਾ ਦੇਖੀ ਆਪ ਨੇ ਵੀ ਇਤਿਹਾਸਕ ਖੋਜ ਵਲ ਰੁਖ ਕੀਤਾ। ਇਹ ਘਟਨਾ ੧੯੨੮ ਦੀ ਹੈ। ਉਦੋਂ ਤੋਂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਇਹ ਸ਼ੌਕ ਖਬਰ ਦੀ ਹੱਦ ਤਕ ਪਹੁੰਚ ਚੁਕਾ ਹੈ; ਤੇ ਜਦ ਮੈਂ ੧੯੫੮ ਵਿਚ ਆਪ ਨੂੰ ਪਟਿਆਲੇ ਮਿਲਿਆ ਤਾਂ ਇਸ ਗੱਲ ਨੂੰ 'ਤੀਹ ਸਾਲ' ਹੋ ਚੁਕੇ ਸਨ!

ਮੇਰੇ ਪੁੱਛਣ ਤੇ ਪਤਾ ਲੱਗਾ ਕਿ ਗਿਆਨੀ ਜੀ ਦੀ ਬਹੁਤੀ ਖੋਜ ਹਾਲੀ ਅਣਛਪੀ ਪਈ ਹੈ। ਕਿਤੇ ਕਿਤੇ ਹੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਕੋਈ ਲੇਖ 'ਖਾਲਸਾ ਸਮਾਚਾਰ' 'ਪੰਥ ਸੇਵਕ', 'ਅਕਾਲੀ', 'ਵਰਤਮਾਨ', 'ਅਮ੍ਰਿਤ ਵੇਲਾ', 'ਪਰਕਾਸ਼', 'ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਗਜ਼ਟ', ਤੇ 'ਗੁਰਮਤਿ ਪ੍ਰਕਾਸ਼' ਵਿਚ

ਛਪਦਾ ਰਹਿਆ ਹੈ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਵੱਡੀ ਸ਼ਿਸ਼ਾਇਤ ਇਹ ਸੀ ਕਿ ਕਦਰਦਾਨ ਨਹੀਂ ਹਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਆਪਣਾ ਘਰ ਬਾਰ ਖੋਜ-ਦੇਵੀ ਦੀ ਵੇਦੀ ਤੇ ਅਰਪ ਦਿੱਤਾ ਸੀ। ਪਰ ਹਾਲੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਇਸ ਦੀ ਇਕ ਮੁਸਕੜੀ ਵੀ ਨਸੀਬ ਨਹੀਂ ਸੀ ਹੋਈ। ਮੈਨੂੰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਹਮਦਰਦੀ ਸੀ, ਪਰ ਇਹ ਸੁੱਕੀ ਹਮਦਰਦੀ ਟੁੱਟੇ ਦਿਲ ਕਿੱਨੇ ਕੁ ਜੋੜ ਸਕਦੀ ਹੈ? ਮੈਂ ਕਦੀ ਲੁਧਿਆਣੇ ਦਰਸ਼ਨ ਦੇਣ ਲਈ ਬੇਨਤੀ ਕੀਤੀ ਤੇ ਇਸ ਨਾਲ ਮੇਰੀ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਪਹਿਲੀ ਜਾਣ ਪਛਾਣ ਖਤਮ ਹੋਈ।

(੪)

ਸਮਾਂ ਲੰਘ ਗਿਆ—ਭੇਦ ਦੋ ਸਾਲ। ਮੈਂ ਉਸ ਮੁਲਾਕਾਤ ਨੂੰ ਭੁਲ ਚੁਕਾ ਸਾਂ ਕਿ ਇਕ ਦਿਨ ਗਿਆਨੀ ਜੀ ਭੱਟ ਮਾਨ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਲੈ ਕੇ ਲੁਧਿਆਣੇ ਆਣ ਪਹੁੰਚੇ। ਉਨ੍ਹਾਂ 'ਸ਼ਹੀਦ ਬਿਲਾਸ ਭਾਈ ਮਨੀ ਸਿੰਘ' ਦਾ ਖਰੜਾ ਮੇਰੀ ਮੋਜ਼ ਤੇ ਰੱਖ ਦਿੱਤਾ ਤੇ ਕਹਿਆ ਕਿ ਲਓ ਹੁਣ ਇਸ ਨੂੰ ਛਪਵਾ ਦਿਓ। ਮੈਂ ਗਿਆਨੀ ਜੀ ਨੂੰ ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਭਾਈ ਜੋਧ ਸਿੰਘ ਜੀ ਪਾਸ ਲੈ ਗਿਆ। ਗਿਆਨੀ ਜੀ ਨਾਲ ਪਰਿਚਯ ਕਰਵਾਇਆ; ਭੱਟ ਵਹੀਆਂ ਦਿਖਾਈਆਂ; 'ਸ਼ਹੀਦ ਬਿਲਾਸ' ਦਾ ਖਰੜਾ ਭੇਟ ਕੀਤਾ ਤੇ ਨਾਲ ਹੀ ਬੇਨਤੀ ਕੀਤੀ ਕਿ ਵਹੀਆਂ ਵਿੱਚ ਸੁਰਖਿਅਤ ਕੀਮਤੀ ਰਿਕਾਰਡ ਨੂੰ ਸੰਭਾਲਣ ਲਈ ਸਰਕਾਰ ਨੂੰ ਪ੍ਰੇਰਨਾ ਕੀਤੀ ਜਾਵੇ*। ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਸਾਡੀ ਗੱਲ ਸੁਣ ਲਈ ਤੇ 'ਸ਼ਹੀਦ ਬਿਲਾਸ' ਨੂੰ ਯਥਾਯੋਗ ਛਾਪਣ ਦੀ ਆਗਿਆ ਕੀਤੀ।

(੫)

ਇਸ ਵਕਤ ਇਹ ਪੁਸਤਕ ਪਾਠਕਾਂ ਦੇ ਹੱਥ ਵਿੱਚ ਹੈ। ਇਸ ਬਾਰੇ ਕੋਈ ਰਾਇ ਕਾਇਮ ਕਰਨੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਕੰਮ ਹੈ। ਪਰ ਇਸ ਉੱਤੇ ਹੋਈ ਸਿਹਨਤ ਕਿਸੇ ਪਰਿਚਯ ਦੀ ਮੁਬਾਜ਼ ਨਹੀਂ। ਇਸ 'ਸ਼ਹੀਦ ਬਿਲਾਸ' ਦਾ ਕਰਤਾ ਸੇਵਾ ਸਿੰਘ ਭੱਟ ਹੈ, ਜਿਸ ਦਾ ਸਮਾਂ ਸਿਖ-ਰਾਜ ਦੇ ਮੁਢਲੇ ਸਾਲ ਹਨ। ਭਾਈ ਮਨੀ ਸਿੰਘ ਦੀ ਸ਼ਹੀਦੀ ਦਾ ਇਹ ਸਭ ਤੋਂ ਪੁਰਾਣਾ ਬਿਰਤਾਂਤ ਹੈ ਅਤੇ ਉਸ ਲੇਖਕ ਵੱਲੋਂ ਹੈ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਖਾਨਦਾਨ ਪਾਸ ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਵੰਸ਼ ਦਾ ਪੀੜ੍ਹੀਆਂ ਬੱਧੀ ਵੇਰਵਾ ਪਇਆ ਹੈ। ਮੂਲ ਵਿੱਚ ਇਹ ਭੱਟਖਸਰੀ ਵਿੱਚ ਹੀ ਸੀ, ਉੱਥੋਂ ਇਸ ਨੂੰ ਛੱਜੂ ਸਿੰਘ ਭੱਟ ਨੇ ਗੁਰਮੁਖੀ ਅੱਖਰਾਂ ਵਿੱਚ ਕੀਤਾ ਤੇ ਇਸੇ ਨੂੰ ਸਾਡੇ ਸੰਪਾਦਕ ਨੇ ਇਸ ਪੁਸਤਕ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਢਾਲਿਆ ਹੈ।

ਗਿਆਨੀ ਜੀ ਨੇ 'ਸ਼ਹੀਦ ਬਿਲਾਸ' ਵਿੱਚ ਆਈਆਂ ਘਟਨਾਵਾਂ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਤੇ

* ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਤੇ ਹੋਰ ਉਤਸ਼ਾਹੀ ਸੰਜਨਾਂ ਦੇ ਉੱਦਮ ਨਾਲ ਸਰਕਾਰ ਨੇ ਇਸ ਕੀਮਤੀ ਖਜ਼ਾਨੇ ਨੂੰ ਸੰਭਾਲਣ ਦੀ ਇਕ ਯੋਜਨਾ ਬਣਾ ਲਈ ਹੈ ਤੇ ਕੰਮ ਆਰਕਾਈਵਜ਼ ਵਿਭਾਗ ਪਰਿਆਲਾ ਦੀ ਨਿਗਰਾਨੀ ਹੇਠ ਹੋਣਾ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋ ਗਿਆ ਹੈ।

ਸਥਾਨਾਂ ਦੇ ਹੋਰ ਵੇਰਵੇ ਨੂੰ ਦੂਜੇ ਇਤਿਹਾਸਕਾਰਾਂ, ਖਾਸ ਕਰ ਕੋਇਰ ਸਿੰਘ, ਸੁੱਖਾ ਸਿੰਘ, ਵੀਰ ਸਿੰਘ 'ਬਲ', ਰਤਨ ਸਿੰਘ ਭੰਗੂ (ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਪੰਥ ਪ੍ਰਕਾਸ਼), ਭਾਈ ਸੰਤੋਖ ਸਿੰਘ, ਗਿਆਨੀ ਗਿਆਨ ਸਿੰਘ ਇਤਿ ਆਦਿ ਤੋਂ ਸਪਸ਼ਟ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਇਹ ਪੁਸਤਕ ਇਤਿਹਾਸਕ ਖੋਜ ਵਿੱਚ ਇਕ ਅਦੁੱਤੀ ਵਸਤੂ ਬਣ ਗਈ ਹੈ।

(੬)

ਗਿਆਨੀ ਗਰਜਾ ਸਿੰਘ ਦੀ ਖੋਜ ਦੀ ਮਹੱਤਾ ਇਸ ਗੱਲ ਵਿੱਚ ਹੈ ਕਿ ਉਸ ਨੇ ਖੋਜਕਾਰਾਂ ਨੂੰ ਖੋਜ ਦਾ ਇਕ ਨਵਾਂ ਸਰੋਤ ਦਿਖਾਇਆ ਹੈ। ਉਹ ਹੈ ਭੱਟਾਂ ਤੇ ਪੰਡਿਆਂ ਦੀਆਂ ਵਹੀਆਂ ਦਾ। ਪੰਡਿਆਂ ਦੀਆਂ ਵਹੀਆਂ ਤੋਂ ਤਾਂ ਬੰਸਾਵਲੀਆਂ ਤੇ ਜੰਮਣ ਤੇ ਮਰਨ ਦੀਆਂ ਤਾਰੀਖਾਂ ਹੀ ਨਿਸਚਿਤ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ, ਪਰ ਭੱਟਾਂ ਦੀਆਂ ਵਹੀਆਂ ਤੋਂ ਘਟਨਾਵਾਂ ਦਾ ਵੇਰਵਾ, ਯੁੱਧਾਂ ਦਾ ਹਾਲ ਤੇ ਸ਼ਹੀਦੀਆਂ ਦੀ ਤਫ਼ਸੀਲ ਵੀ ਲਭਦੀ ਹੈ। ਭੱਟ ਯੋਧਿਆਂ ਦੇ ਜੱਸ ਵਿੱਚ ਫੰਦ ਆਦਿ ਰਚਿਆ ਕਰਦੇ ਸਨ। ਅਜੇਹੇ ਅਨੇਕਾਂ ਫੰਦ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਵਹੀਆਂ ਵਿੱਚ, ਭੱਟਖਸ਼ਰੀ ਵਿੱਚ ਲਿਖੇ, ਸੁਰਖਿਅਤ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਹੀਆਂ ਨੂੰ ਫੁਲਵਾਣ ਤੇ ਪੰਡਿਆਂ ਤੇ ਭੱਟਾਂ ਪਾਸੋਂ ਲੁੜੀਂਦੀ ਵਾਕਫੀਅਤ ਲੈਣ ਲਈ ਜੋ ਪਾਪੜ ਗਿਆਨੀ ਗਰਜਾ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਵੇਲਣੇ ਪਏ, ਉਹ ਇਕ ਵਖਰੀ ਕਹਾਣੀ ਹੈ ਤੇ ਉਸ ਲਈ ਅਸੀਂ ਪਾਠਕਾਂ ਨੂੰ ਕਿਸੇ ਹੋਰ ਸਮੇਂ ਖੋਚਲ ਦਿਆਂਗੇ।

ਇਸ ਵਕਤ ਗਿਆਨੀ ਜੀ ਪਿੰਡ ਖਰਾਜਪੁਰ ਤਹਿਸੀਲ ਰਾਜਪੁਰਾ, ਜ਼ਿਲਾ ਪਟਿਆਲਾ ਵਿੱਚ ਆਬਾਦ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਇਕ ਭਰਾ ਭਗਵਾਨ ਸਿੰਘ ਖਰਾਜਪੁਰ ਵਿੱਚ ਨੰਬਰਦਾਰ ਹੈ, ਤੇ ਦੂਜਾ ਸਾਧੂ ਸਿੰਘ ਮਲੋਟ ਮੰਡੀ, ਤਹਿਸੀਲ ਮੁਕਤਸਰ, ਜ਼ਿਲਾ ਫੀਰੋਜ਼ਪੁਰ ਵਿੱਚ ਵੈਦਗੀ ਕਰਦਾ ਹੈ।

ਲੁਧਿਆਣਾ

੧੯ ਦਸੰਬਰ, ੧੯੬੧

ਪਿਆਰ ਸਿੰਘ (ਪ੍ਰੋਫੈਸਰ)

ਧੰਨਵਾਦ

ਅਸੀਂ ਇਹ ਪੁਸਤਕ ਪੰਜਾਬ ਸਰਕਾਰ ਦੇ ਪੰਜਾਬੀ
ਵਿਭਾਗ ਦੀ ਸਹਾਇਤਾ ਨਾਲ ਛਾਪ ਸਕੇ ਹਾਂ।
ਇਸ ਲਈ ਅਸੀਂ ਪੰਜਾਬੀ ਵਿਭਾਗ,
ਪਟਿਆਲਾ ਦੇ ਅਧਿਕਾਰੀਆਂ ਦੇ
ਬੜੇ ਧੰਨਵਾਦੀ ਹਾਂ।

ਜੋਧ ਸਿੰਘ (ਭਾਈ)
ਐਮ. ਏ., ਐਮ. ਐਲ. ਸੀ.,
ਪ੍ਰਧਾਨ
ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿੱਤ ਅਕਾਡਮੀ

ਭੂ ਮਿ ਕਾ

(੧)

ਇਹ ਸ਼ਹੀਦ ਬਿਲਾਸ ਪੋਥੀ ਮੈਂਨੂੰ ਭੱਟ ਸੰਹਲੂ ਰਾਮ ਦੇ ਘਰੋਂ ਭਾਈ ਮਾਨ ਸਿੰਘ ਭੱਟ, ਨਗਰ ਕਰਸਿੰਘ (ਜੀਂਦ) ਦੀ ਸੱਜਨਤਾ ਨਾਲ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋਈ। ਇਸ ਦਾ ਕਰਤਾ ਸੇਵਾ ਸਿੰਘ, ਭਾਈ ਕੇਸਰ ਸਿੰਘ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਦਾ ਪੁਤ੍ਰ ਸੀ, ਜੋ ਬਾਬਾ ਭਿੱਖਾ, ਜਿਸ ਦੀ ਬਾਣੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਵਿਚ ਦਰਜ ਹੈ, ਦੇ ਪੁਤ੍ਰ ਭਾਈ ਕੀਰਤ ਸ਼ਹੀਦ ਦੀ ਔਲਾਦ ਵਿਚੋਂ ਛੇਵੀਂ ਪੀੜ੍ਹੀ ਸੀ। ਕੀਰਤ ਦੀ ਸ਼ਹੀਦੀ ਭਾਈ ਮਨੀ ਸਿੰਘ ਦੇ ਦਾਦਾ ਬੱਲੂ ਪੰਵਾਰ ਸਮੇਤ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ, ਮੁਖਲਸ ਖਾਨ(੧) ਫੌਜਦਾਰ ਗੌਰਖਪੁਰੀ ਨਾਲ ਲੜਦਿਆਂ ੧੭ ਵੈਸਾਖ ਸੰਮਤ ੧੬੯੧ ਬਿ: (੧੫ ਅਪ੍ਰੈਲ ੧੬੩੪ ਈ:) ਨੂੰ ਹੋਈ ਸੀ।*

ਭਾਈ ਸੇਵਾ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਇਸ ਸ਼ਹੀਦ ਬਿਲਾਸ ਦੀ ਬਹੁਤ ਸਾਰੀ ਇਤਿਹਾਸਕ ਸਾਮਗ੍ਰੀ ਆਪਣੇ ਵੱਡੇ-ਵਡੇਰਿਆਂ ਦੀਆਂ ਵਹੀਆਂ ਵਿਚੋਂ ਤੇ ਆਪਣੇ ਪਿਤਾ ਪਿਤਾਮਾ ਪਾਸੋਂ ਸੁਣੀਆਂ ਸੀਨੇ-ਬਸੀਨੇ ਤੁਰੀਆਂ ਆ ਰਹੀਆਂ ਰਵਾਇਤਾਂ ਦੇ ਆਧਾਰ ਤੇ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋਈ ਸੀ। ਇਸ ਦੇ ਵਡਿੱਕਿਆਂ ਨੂੰ ੯ ਅੱਸੂ ਸੰਮਤ ੧੭੬੮ ਬਿ: (੧੧ ਅਕਤੂਬਰ ੧੭੧੧ ਈ:) ਨੂੰ ਆਲੋਵਾਲ (ਲਾਹੌਰ) ਦੇ ਮੁਕਾਮ ਤੇ ਸ਼ਾਹੀ ਹੁਕਮ ਨਾਲ ਨਾਜ਼ਮ ਅਸਲਮ ਖਾਨ ਲਾਹੌਰ ਦੇ ਸਮੇਂ ਕਤਲ ਕੀਤਾ ਗਇਆ ਸੀ।†

(੧) ਗੌਰਖਪੁਰ ਦੀ ਫੌਜਦਾਰੀ ਤੋਂ ਬਾਦ ਇਸ ਨੂੰ ਲਾਹੌਰ ਦਾ ਨਾਜ਼ਮ ਬਣਾਇਆ ਗਿਆ ਸੀ।

* ਬੱਲੂ ਮੂਲੇ ਕਾ, ਪੋਤਾ ਰਾਉ ਕਾ, ਪੜਪੋਤਾ ਚਾਹੜ ਕਾ, ਚੰਦਰ ਬੰਸੀ, ਭਾਰਦਵਾਜੀ ਗੋਤ੍ਰਾ ਪੰਵਾਰ... ਮਿਤੀ ਬੈਸਾਖ ਪਰਬਿਸ਼ਟੇ ੧੭ ਸੰਬਤ ੧੬੯੧ ਕੇ ਗੁਰੂ ਚੱਕ ਕੇ ਮਲਹਾਨ (ਭਾਵ ਸਥਾਨ ਤੋਂ ਹੈ) ਗੁਰੂ ਕੇ ਹੁਕਮ ਗੈਲ ਸਾਮੇ ਮਾਥੇ ਮੁਰਤਜ਼ਾ ਖਾਨ ਕੇ ਮਾਰ ਕਰ ਜੂਝਾ। ਗੈਲੋਂ ਕੀਰਤ ਬੇਟਾ ਭਿਖਾ ਕਾ, ਪੋਤਾ ਰਈਆ ਕਾ, ਪੜਪੋਤਾ ਨਰਸੀ ਕਾ, ਬੰਸੀ ਭਗੀਰਥ ਕਾ, ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਗੋਤ੍ਰਾ, ਗੋਤ੍ਰ ਬ੍ਰਾਹਮਣ ਰਣ ਮੇਂ ਜੂਝ ਕਰ ਮਰਾ।...

(ਭੱਟ ਵਹੀ ਤਲਉਡਾ, ਪਰਕਨਾ ਜੀਂਦ)

† ਕੋਸ਼ਿ ਸਿੰਘ ਬੋਹਥ ਕਾ, ਹਰੀ ਸਿੰਘ ਬੋਹਥ ਕਾ, ਦੇਸਾ ਸਿੰਘ ਬੋਹਥ ਕਾ, ਪੋਤੇ ਕੀਰਤ ਕੇ, ਪੜਪੋਤੇ ਭਿਖਾ ਕੇ, ਨਰਬੁਦ ਸਿੰਘ ਕੋਸ਼ਿ ਸਿੰਘ ਕਾ, ਤਾਰਾ ਸਿੰਘ ਹਰੀ ਸਿੰਘ ਕਾ, ਸੇਵਾ ਸਿੰਘ ਹਰੀ ਸਿੰਘ ਕਾ, ਦੇਵਾ ਸਿੰਘ ਹਰੀ ਸਿੰਘ ਕਾ, ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਗੋਤ੍ਰੇ . ਸ਼ਾਹੀ ਹੁਕਮ ਗੈਲ ਸਾਤੇ ਭੱਟ ਕਤਿਕ ਪਰਬਿਸ਼ਟੇ ੯ ਸੰਬਤ ੧੭੬੮ ਕੇ ਆਲੋਵਾਲ ਕੇ ਮਲਹਾਨ ਪਰਕਨਾ ਲਾਹੌਰ ਭੂਮੀ ਮੇਂ ਗਾਭ ਕਰ ਮਾਰ ਦੀਏ।...

(ਭੱਟ ਵਹੀ ਤਲਉਡਾ...)

ਸੇਵਾ ਸਿੰਘ ਨੇ ਸ਼ਹੀਦ ਬਿਲਾਸ ਦੇ ਸਮਾਪਤ ਹੋਣ ਦੀ ਤਾਰੀਖ ਤੇ ਸੰਮਤ ਕੋਈ ਨਹੀਂ ਦਿੱਤੇ, ਕੇਵਲ ਇਤਨਾ ਹੀ ਦੱਸਿਆ ਹੈ :

ਸਿੰਘ ਸੰਗਰਾਮ ਬੀਰ ਇਕ ਭਯੋਂ । ਪੌਤਾ* ਮਨੀ ਸਿੰਘ ਕਾ ਅਯੋਂ ।
 ਤਿਸ ਕੇ ਪਾਂਚ ਸੂਤ ਅਗਾਰੀ । ਜਿਨ ਮੇਂ ਸੰਗਤ ਸਿੰਘ ਬਲਕਾਰੀ ।
 ਸਕਲ ਪਰਵਾਰ ਮੇਲ ਇਨ ਸਾਰਾ । ਗੈਲ ਇਨ੍ਹੋਂ ਕੇ ਪਿਤਾ ਹਮਾਰਾ ।
 ਦੇਸ ਮਾਲਵੇ ਪਹੁੰਚੇ ਆਈ । ਗੈਲ ਜੀਤ ਸਿੰਘ() ਲਈ ਬਨਾਈ ।
 ਕੁੱਛ ਚਿਰ ਰਹੇ ਲਾਡਵੇ ਬੀਚ । ਏਕ ਗਾਮ ਰਾਜੇ ਤਿੰਹ ਦੀਚ ! ੨੦੬ ।

ਸ਼ਹੀਦ ਬਿਲਾਸ ਪੋਥੀ ਸੂਰੂ ਕਰੀ ਲਾਡਵੇ ਮਾਂਹਿ !
 ਪਾਯੋਂ ਭੋਗ ਆ ਭਾਦਸੋਂ ਗੁਰੂ ਕ੍ਰਿਪਾ ਤੇ ਆਇ । ੨੦੭ ।

ਇਸਤਰ੍ਹਾਂ ਸੇਵਾ ਸਿੰਘ ਦੀ ਲਿਖਤ ਅਨੁਸਾਰ ਇਹ ਸਪਸ਼ਟ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਇਹ ਸਮਾਂ ਮਹਾਰਾਜਾ ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਦੇ ਰਾਜ ਦਾ ਸੀ। ਇਸ ਨੇ ਰਾਜਾ ਅਜੀਤ ਸਿੰਘ ਲਾਡਵਾ ਪਤੀ ਦੇ ਅਹਿਦ ਵਿੱਚ ਇਹ ਸ਼ਹੀਦ ਬਿਲਾਸ 'ਭਟੱਖਰੀ' ਵਿਚ ਲਿਖਿਆ। 'ਭਟੱਖਰੀ' ਭੱਟਾਂ ਦੀ ਆਪਣੀ ਲਿਪੀ ਮੰਨੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਠੰਡਿਆਂ ਵਾਂਗ ਇਸ ਵਿਚ ਵੀ ਲਗ-ਮਾਤ੍ਰ ਕੋਈ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਇਸ ਸ਼ਹੀਦ ਬਿਲਾਸ ਦਾ ਉਤਾਰਾ ਪੰਜਾਬੀ (ਗੁਰਮੁਖੀ) ਅੱਖਰਾਂ ਵਿਚ ਛੱਜੂ ਸਿੰਘ ਭੱਟ ਨੇ, ਜੋ ਸੇਵਾ ਸਿੰਘ ਤੋਂ ਤੀਜੀ ਪੀੜ੍ਹੀ ਸਨ, ਕੀਤਾ ਸੀ।

(੨)

ਏਥੇ ਇਹ ਦੱਸਣ ਦੀ ਬਹੁਤੀ ਲੋੜ ਨਹੀਂ ਕਿ ਭਾਈ ਮਨੀ ਸਿੰਘ ਦੀ ਬਹੁ-ਪੱਖੀ ਸ਼ਖਸੀਅਤ ਦੀ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਇਤਿਹਾਸ ਵਿੱਚ ਇੱਕ ਨਿਵੇਕਲੀ ਤੇ ਨਿਰਾਲੀ ਥਾਂ ਹੈ। ਇੱਕ ਐਸੇ ਸਮੇਂ ਵਿੱਚ ਜਦੋਂ ਕਿ ਪੰਜਾਬ ਉਤੇ ਜਾਬਰ ਤੇ ਪਤਿਤ ਹਕੂਮਤ ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਅਖਲਾਕੀ ਸ਼ਖਸੀਅਤ ਨੂੰ ਮਲੀਆਮੇਟ ਕਰਨ ਉਤੇ ਤੁਲੀ ਹੋਈ ਸੀ, ਜਦੋਂ ਇਸਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਸਰਕਾਰੀ ਹੁਕਮ ਜਾਰੀ ਹੋ ਚੁਕੇ ਸਨ ਕਿ ਕੋਈ ਬੰਦਾ 'ਗੁੜ' ਸ਼ਬਦ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਨਹੀਂ ਸੀ ਕਰ ਸਕਦਾ, ਕਿਉਂਕਿ ਇਹ 'ਗੁਰ' ਸ਼ਬਦ ਦੇ ਕਿਸੇ ਹੱਦ ਤਕ ਨੇੜੇ ਹੈ, ਜਦੋਂ ਸਿੰਘਾਂ ਦੇ ਸਿਰਾਂ ਦੇ ਇਨਾਮ ਰਖੇ ਗਏ ਸਨ, ਉਸ ਵਕਤ ਭਾਈ ਮਨੀ ਸਿੰਘ ਮਨੁੱਖੀ ਅਣਖ ਤੇ ਵਿਚਾਰਾਂ ਦੀ ਸੁਤੰਤ੍ਰਤਾ ਦੀ ਰਖਿਆ ਵਾਸਤੇ ਤੇ ਵਹਿਸ਼ੀ ਬਰਬਰਤਾ ਦੇ ਸਾਹਮਣੇ ਆਡਮਕ ਬਲ

* ਇਹ ਸੰਗਰਾਮ ਸਿੰਘ ਭਾਈ ਮਨੀ ਸਿੰਘ ਦੇ ਸੱਤਵੇਂ ਪੁਤ੍ਰ ਭਾਈ ਗੁਰਬਸ਼ ਸਿੰਘ ਦਾ ਪੁਤ੍ਰ ਸੀ ।

() ਅਜੀਤ ਸਿੰਘ ਲਾਡਵਾ ਸਹਿਸਰਾ (ਸਾਂਸੀ) ਗੋਤ ਦਾ ਸ਼ਿਖੀਂਦਾਰ ਸੀ ।

‡ "ਸ਼ਹੀਦ ਬਿਲਾਸ ਪੋਥੀ ਕੀ ਨਕਲ ਭਟਖਰੀ ਸੇ ਕਤਿਕ ਬਦੀ ਏਕਮ ਸਾਲ ੧੯੨੭ ਬਿਕ੍ਰਮੀ (੧੯੭੦ ਈ:) ਕੋ ਗੁਰਮੁਖੀ ਮੇਂ ਕੀ, ਨਕਲ ਕਰਨੇ ਵਾਲਾ ਛੱਜੂ ਸਿੰਘ ਭੱਟ ਭਾਦਸੋਂ ਨਿਵਾਸੀ ਪਰਗਨਾ ਥਾਨੇਸਰ ।"

ਦੀ ਉੱਚਤਾ ਦਰਸਾਉਣ ਦੀ ਖਾਤਰ ਮੈਦਾਨ ਵਿੱਚ ਨਿੱਤਰਿਆ ਤ ਬੰਦ ਬੰਦ ਕਟਵਾ ਕੇ ਪਾਪ ਦੇ ਹਵਨ-ਕ੍ਰਿਡ ਦੀ ਅਗਨੀ ਵਿੱਚ ਆਪਣੀ ਜਿੰਦੜੀ ਦੀ ਆਹੁਤੀ ਦਿੱਤੀ । ਇਸਤਰ੍ਹਾਂ ਖਿਆਲਾਂ ਦੀ ਆਜ਼ਾਦੀ ਤੇ ਧਰਮ ਦੀ ਰੱਖਿਆ ਦੇ ਇਤਿਹਾਸ ਵਿੱਚ, ਭਾਈ ਮਨੀ ਸਿੰਘ ਦਾ ਦਰਜਾ ਦੁਨੀਆ ਦੇ ਮਹਾਨ ਯੋਧਿਆਂ ਵਿੱਚ ਮੰਨਿਆ ਜਾਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ । ਭਾਈ ਮਨੀ ਸਿੰਘ ਦੀ ਅਹਿਮੀਅਤ ਕੇਵਲ ਇੱਕ ਜੀਵਨ-ਉਸਾਰੂ ਪ੍ਰੇਰਨਾ ਕਰਕੇ ਹੀ ਨਹੀਂ, ਸੁਚੱਜੇ ਮਰਨ ਦਾ ਢੰਗ ਦੱਸਣ ਕਰ ਕੇ ਵੀ ਬਹੁਤ ਹੈ । ਉਹ ਇਕ ਕਰਮ ਯੋਗੀ ਸੀ । ਆਪਣੇ ਸਮੇਂ ਦਾ ਨਿਰਭੈ ਜੋਧਾ, ਸਿਆਸੀ ਤੇ ਧਾਰਮਿਕ ਆਗੂ ਹੋਣ ਤੋਂ ਬਿਨਾ ਸਿੱਖ ਧਰਮ ਤੇ ਸਾਹਿੱਤ ਦਾ ਮਹਾਨ ਵਿਦਵਾਨ ਤੇ ਪੂਰਨ ਗਿਆਤਾ ਵੀ ਸੀ ।

(੩)

ਅਜਿਹੇ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਤੇ ਸ਼ਾਨਦਾਰ ਵਿਅਕਤੀ ਬਾਰੇ ਹਰ ਕਿਸੇ ਨੂੰ ਪੂਰੀ ਤੇ ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਵਾਕਫ਼ੀ ਮਿਲਣ ਦੀ ਆਸ ਹੋਣੀ ਚਾਹੀਦੀ ਸੀ, ਪਰ ਇਸ ਸੰਬੰਧ ਵਿਚ ਕਿੰਨੀ ਅਟਕਲ-ਪੱਚੂ ਕਲਪਨਾ ਹੈ, ਇਹ ਉਹੀ ਜਾਣ ਸਕਦਾ ਹੈ, ਜਿਸ ਨੂੰ ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਬਾਰੇ ਕੁਝ ਵਾਚਣ-ਪਰਖਣ ਦਾ ਮੌਕਾ ਮਿਲਿਆ ਹੋਵੇ । ਉਦਾਹਰਣ ਵਜੋਂ ਪ੍ਰੋ: ਸੁਰਿੰਦ੍ਰ ਸਿੰਘ ਕੌਹਲੀ ਨੇ 'ਭਾਈ ਮਨੀ ਸਿੰਘ' ਨਾਮੀ ਪੁਸਤਕ ਵਿਚ, ਜੋ ਮਾਰਚ ੧੯੬੧ ਨੂੰ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਭਾਗ ਪੰਜਾਬ ਪਟਿਆਲਾ ਵਲੋਂ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਤ ਹੋਈ, ਲਿਖਿਆ ਹੈ :

“ਭਾਈ ਮਨੀ ਸਿੰਘ ਨੇ ਗੁਰਸਿੱਖ ਘਰਾਣੇ ਵਿਚ ਜਨਮ* ਲਿਆ । ਉਹਦੇ ਜਨਮ ਦੀ ਤਾਰੀਖ ਬਾਰੇ ਪਤਾ ਨਹੀਂ ਲੱਗ ਸਕਿਆ । ਇਤਨਾ ਜ਼ਰੂਰ ਪਤਾ ਲਗਦਾ ਹੈ ਕਿ ਉਛ ਕੰਬੋਵਾਲ ਦੇ ਦੁਲੱਟ ਚੌਧਰੀ ਦਾ ਪੁੱਤਰ ਸੀ ।.....ਗਿ: ਗਿਆਨ ਸਿੰਘ ਨੇ ਤਾਂ ਚੌਧਰੀ ਕਾਲੇ ਨੂੰ ਦੁਲੱਟ ਜੱਟ ਦੱਸਿਆ ਹੈ, ਪਰ ਕਈ ਖੋਜੀ ਉਹਨੂੰ ਕੰਬੋ ਵੰਸ ਵਿਚ ਹੋਇਆ ਮੰਨਦੇ ਹਨ ।.....ਭਾਈ ਕਾਨ੍ਹ ਸਿੰਘ ਨਾਭਾ ਦੇ ਕਥਨ ਅਨੁਸਾਰ ਇਕ ਸੱਜਣ ਨੇ ਭਾਈ ਮਨੀ ਸਿੰਘ ਦਾ ਜਨਮ ਕਾਨ੍ਹੇ ਕਾਛੇ ਦਾ ਲਿਖਿਆ ਹੈ।”

ਕੌਹਲੀ ਜੀ ਅੱਗੇ ਚਲ ਕੇ ਆਪਣੀ ਪੁਸਤਕ 'ਭਾਈ ਮਨੀ ਸਿੰਘ' ਦੇ ਪੰਨਾ ੮੫ ਉੱਤੇ ਇਉਂ ਲਿਖਦੇ ਹਨ :

“ਗਿ: ਗੁਰਦਿੱਤ ਸਿੰਘ ਜੀ 'ਜੀਵਨ ਸੰਦੇਸ਼' ਦੇ 'ਇਤਿਹਾਸ ਨੰਬਰ' ਵਿਚ, 'ਦਸਮ ਗ੍ਰੰਥ ਦਾ ਇਤਿਹਾਸ' ਨਾਮੀ ਲੇਖ ਵਿਚ, ਭਾਈ ਮਨੀ ਸਿੰਘ ਬਾਰੇ ਇਕ ਨੋਟ

* ਗਿਆਨੀ ਠਾਕੁਰ ਸਿੰਘ—'ਸ੍ਰੀ ਗੁਰਦਵਾਰੇ ਦਰਸ਼ਨ' ਪੰਨਾ ੫੪੩-੭੨ (੧੯੮੧ ਬਿ:-੧੯੨੪ ਈ:) ਦੇ ਕਥਨ ਅਨੁਸਾਰ ਭਾਈ ਮਨੀ ਸਿੰਘ ਦਾ ਜਨਮ ੨੪ ਮਾਘ, ਮੰਗਲਵਾਰ ਨੂੰ ਮਾਤਾ ਦਇਆ ਕੌਰ ਜੀ ਦੀ ਕੁੱਖੋਂ, ਭਾਈ ਕਾਲੂ ਦੇ ਘਰ ਘੰਗਰ ਨਦੀ ਦੇ ਕੰਢੇ ਨਗਰ ਕਾਕੜੂ ਜ਼ਿਲਾ ਅੰਬਾਲਾ ਵਿਚ ਹੋਇਆ ਸੀ । ਪਿੱਛੋਂ ਮਾਤਾ-ਪਿਤਾ ਸੁਨਾਮ ਲੈ ਆਏ ਸਨ । ਸ਼ਹੀਦੀ—੨੨ ਮੱਘਰ ਸੁਦੀ ਆਸਵਿਜ, ਐਤਵਾਰ ੧੭੯੧ ਬਿਕ੍ਰਮੀ (੧੭੩੪ ਈ.) ਨੂੰ ਹੋਈ ਸੀ ।

ਵਿਚ ਲਿਖਦੇ ਹਨ। ਦਸਮੇਸ਼ ਜੀ ਦੇ ਹਜ਼ੂਰੀ ਸਿੱਖ ਭਾਈ ਮਨੀ ਸਿੰਘ ਜੀ ਵੀ ਦੋ ਸਨ। ਪਹਿਲੇ ਅਲੀਪੁਰ (ਮੁਲਤਾਨ) ਦੇ ਵਾਸੀ ਤੇ ਦੂਜੇ ਭਾਈ ਮਨੀ ਸਿੰਘ ਜੀ ਕੰਬੋਵਾਲ (ਹੁਣ ਲੋਂਗੋਵਾਲ) ਦੇ ਵਾਸੀ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਜਨਮ ਤੰਬੋ ਜ਼ਿਮੀਂਦਾਰਾਂ ਦੇ ਘਰ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਪਰ ਸਾਨੂੰ ਉਪਰਲੀ ਵਿਚਾਰ ਵਿਚ ਪੈਣ ਦੀ ਲੋੜ ਨਹੀਂ। ਸਾਡਾ ਸੰਬੰਧ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਸ਼ਹੀਦ ਗਿਆਨੀ ਭਾਈ ਮਨੀ ਸਿੰਘ ਨਾਲ ਹੈ।”

ਇਸਤਰ੍ਹਾਂ ਭਾਈ ਮਨੀ ਸਿੰਘ ਬਾਰੇ ਚਾਰ ਰਾਵਾਂ ਬਣਦੀਆਂ ਹਨ : (੧) ਭਾਈ ਮਨੀ ਸਿੰਘ ਮੁਲਤਾਨੀ ਸਨ, (੨) ਭਾਈ ਮਨੀ ਸਿੰਘ ਕੰਬੋ ਸਨ, (੩) ਭਾਈ ਮਨੀ ਸਿੰਘ ਕਾਨ੍ਹੇ-ਕਾਛੇ ਦੇ ਵਸਨੀਕ ਸਨ ਤੇ (੪) ਭਾਈ ਮਨੀ ਸਿੰਘ ਕੰਬੋਵਾਲ ਦੇ ਦੁਲੱਟ ਜ਼ਿਮੀਂਦਾਰ ਸਨ। ਅਸੀਂ ਜਿਸ ਸ਼ਹੀਦ ਬਿਲਾਸ ਦਾ ਸੰਪਾਦਨ ਕਰ ਰਹੇ ਹਾਂ, ਉਸ ਦਾ ਹੀਰੋ ਭਾਈ ਮਨੀ ਸਿੰਘ ਮੁਲਤਾਨੀ ਹੈ। ਉਸ ਸੰਬੰਧੀ ਵਿਚਾਰ ਰੱਖਣ ਤੋਂ ਪਹਿਲੇ ਉਪਰੋਕਤ ਕਾਨ੍ਹੇ-ਕਾਛੇ, ਕੰਬੋਵਾਲ ਵਾਲੇ ਤੇ ਦੁਲੱਟ ਭਾਈ ਮਨੀ ਸਿੰਘ ਸੰਬੰਧੀ ਵਿਚਾਰ ਕਰਣੀ ਅਤਿ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ, ਤਾਕਿ ਪਤਾ ਲਗ ਸਕੇ ਕਿ ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚੋਂ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਗਿਆਨੀ ਭਾਈ ਮਨੀ ਸਿੰਘ ਸ਼ਹੀਦ ਕਿਹੜੇ ਸਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਸੋਚੀ ਹਰਿ ਜੀ ਦੀ ਸ੍ਰਿਤੁ ਦੇ ਬਾਅਦ ਸ੍ਰੀ ਦਸਮੇਸ਼ ਜੀ ਨੇ ੧੭੫੬ ਬਿ: (੧੬੯੯ ਈ:) ਦੀ ਵੈਸਾਖੀ ਤੋਂ ਪਿਛੋਂ ਸ੍ਰੀ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਗ੍ਰੰਥੀ ਨਿਯੁਕਤ ਕਰ ਕੇ ਭੇਜਿਆ ਸੀ। ਹੁਣ ਅਸੀਂ ਉਪਰੋਕਤ ਰਾਵਾਂ ਸੰਬੰਧੀ ਹੇਠ ਲਿਖੀ ਵਿਚਾਰ ਪਾਠਕਾਂ ਅੱਗੇ ਰਖਦੇ ਹਾਂ :

ਭਾਈ ਮਨੀ ਸਿੰਘ ਕੰਬੋ—

ਭਾਈ ਮਨੀ ਸਿੰਘ ਦੀ ਕੰਬੋ ਵੰਸ ਵਿਚ ਉਪਜ ਮੰਨਣ ਵਾਲੇ ਪਹਿਲ ਪ੍ਰਥਮੇ ਭਾਈ ਕੇਸਰ ਸਿੰਘ ਜੀ ਛਿੱਬਰ ਹਨ। ਇਹ ਦਾਵਾ ਕਰਦੇ ਹਨ ਕਿ ਅਸਾਂ ਦਸਮੇਸ਼ ਜੀ ਦੇ ਮਾਮਾ ਬਾਬਾ ਕ੍ਰਿਪਾਲ ਸਿੰਘ ਸਮੇਤ ਭਾਈ ਮਨੀ ਸਿੰਘ ਕੰਬੋ ਦੇ ਦਰਸ਼ਨ ਕੀਤੇ ਸਨ। ਅਸਾਂ ਹੁਣ ਇਹ ਦੇਖਣਾ ਹੈ ਕਿ ਭਾਈ ਕੇਸਰ ਸਿੰਘ ਨੇ ਕਿੱਥੇ ਤੇ ਕਦੋਂ ਦਰਸ਼ਨ ਕੀਤੇ ਤੇ ਉਸ ਵਕਤ ਭਾਈ ਮਨੀ ਸਿੰਘ ਦੀ ਆਪਣੀ ਕੀ ਹਾਲਤ ਸੀ।

ਸੰਮਤ ਸਤਾਰਾਂ ਸੈਂ ਚਉਰਾਸੀ ਜਬ ਜਾਏ ।
 ਨਾਲ ਸਤਿ ਆਦਮੀ ਸਰਕਾਰ ਦੇ ਲੈ ਆਏ ।
 ਅਗੇ ਏਥੇ ਪੂਜਾ ਥੋੜੀ ਬਹੁਤ ਗੋਦੜ ਫਕੀਰ* ਖਾਏ ।
 ਫੇਰ ਮਾਮਾ ਕ੍ਰਿਪਾਲ ਸਿੰਘ ਜੀ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਆਏ ।
 ਰਾਮਦਾਸ ਪੁਰੇ ਦੇ ਪੈਂਚ ਮਿਲੇ ਸਭ ਜਾਏ ।
 ਮੈਂ ਥਾ 'ਬਾਲਕ' ਸਭ ਨਹੀਂ ਜਾਤ ਗਿਣਾਏ ।

* ਇਹ ਉਦਾਸੀ ਸਾਧੂ ।

ਮਾਮਾ ਕ੍ਰਿਪਾਲ ਸਿੰਘ ਜੀ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਜੀ ਰਹੇ ।
 ਗੁਰੂ ਕੰਮ ਵਿਚ ਮੁਸੱਦੀ ਚਾਰ ਕਹੇ ।
 ਸਹਿਜ ਸਿੰਘ ਤ੍ਰਿਹਨਿ ਚਬੂਤਰਾ ਜਗਾਤ ।
 ਦਿਆਨਤ ਜਾਇ ਬ੍ਰਾਹਮਨ ਕੰਮ ਗਿਰਾਵਾਂ ਦਾ ਦਿਤਾ ਬਾਪ ।
 ਮਾਨ ਸਿੰਘ ਮੇਵੜਾ ਅਰੋੜ ਬੰਸ ਅਰਦਾਸਾ ਕਰੇ ।
 ਗੁਰਬਖਸ ਸਿੰਘ ਛਿਬਰ ਬੇਟਾ ਧਰਮ ਚੰਦ ਦੀਵਾਨ ਦਾ ਦਰੋਗਾ ਕਰ ਧਰੇ ।
 ਐਸੀ ਜੁਗਤ ਮਾਮੇ ਜੀ ਠਹਿਰਾਈ ।
 ਧੰਨ ਧੰਨ ਸਭ ਕਹੇ ਲੁਕਾਈ ।
 ਤਬ ਭਾਈ ਮਨੀ ਸਿੰਘ ਜਾਤੀ 'ਕੰਬੋਹ' ਕਹੀਏ ।
 ਸੋ ਆਇ ਮਿਲੇ ਜਿਨ ਕੇ ਸਮ ਸਿਖ ਕੋਈ ਐਸਾ ਗੁਰੂ ਕਾ ਨਹੀਏ ।
 ਕੋਈ ਕਾਲ ਮਾਮੇ ਜੀ ਪਾਸ ਮਨੀ ਸਿੰਘ ਰਹੇ ।.....
 ਭਾਈ ਬਖਸ ਸਿੰਘ ਮੈਣੀ ਹੋਰ ਸਿਖ ਪ੍ਰਦੇਸੀ ਮਾਮੇ ਜੀ ਪਾਸ ਆ ਰਹੇ ।
 (ਬੰਸਾਵਲੀ ਨਾਮਾ, ਚਰਨ ਤੇਰ੍ਹਵਾਂ)

ਛਿੱਬਰ ਦੀ ਇਹ ਮੌਕਿਆ ਦੀ ਗਵਾਹੀ ਹੈ ਕਿ ਭਾਈ ਮਨੀ ਸਿੰਘ ਕੰਬੋ ਸੰਮਤ ੧੭੮੪ ਬਿ: (੧੭੨੭ ਈ:) ਨੂੰ, ਜਦੋਂ ਕਿ ਬਾਬਾ ਕ੍ਰਿਪਾਲ ਸਿੰਘ ੭ ਸਰਕਾਰੀ ਬੰਦਿਆਂ ਸਮੇਤ ਦਿੱਲੀ ਤੋਂ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਆਏ ਤੇ ਜਾਗੀਰ* ਦਾ ਇੰਤਜ਼ਾਮ ਕੀਤਾ, ਬਾਦ ਵਿਚ ਭਾਈ ਮਨੀ ਸਿੰਘ ਬਾਬਾ ਜੀ ਪਾਸ ਕੁਝ ਸਮਾਂ ਠਹਿਰੇ, ਜਿਥੇ ਛਿੱਬਰ ਜੀ ਨੇ ਮਾਮਾ ਕ੍ਰਿਪਾਲ ਸਿੰਘ ਜੀ ਵਲੋਂ ਚਾਰ ਕਾਰਕੁਨਾਂ (ਮੁਸੱਦੀਆਂ) ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਕੀਤਾ ਹੈ, ਓਥੇ ਮਨੀ ਸਿੰਘ ਕੰਬੋ ਨੂੰ ਪ੍ਰਦੇਸੀ ਸਿੱਖਾਂ ਵਿਚ ਸੁਮਾਰ ਕਰਦੇ ਹਨ, ਪਰ ਕਿਸੇ ਸੇਵਾ ਤੇ ਲੱਗਿਆਂ ਨਹੀਂ ਦੱਸਿਆ ।

ਭਾਈ ਕੇਸਰ ਸਿੰਘ ਛਿੱਬਰ ਨੇ ਇਕ ਸੁਆਦਲੀ ਗੱਲ ਇਹ ਦੱਸੀ ਹੈ ਕਿ ਸੰਮਤ ੧੭੮੪ ਬਿ: ਵਿਚ ਉਹ ਅਜੇ ਬਾਲਕ ਸਨ । ਜਾਪਦਾ ਇੰਜ ਹੈ ਕਿ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਪਹਿਲੇ ਭਾਈ ਮਨੀ ਸਿੰਘ ਦੀ, ਜੋ ਦਰਬਾਰ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਗ੍ਰੰਥੀ ਸਨ, ਸੰਗਤ ਕਰਨ ਦਾ ਮੌਕਾ ਪ੍ਰਾਪਤ ਨਹੀਂ ਸੀ ਹੋਇਆ, ਅਤੇ ਇਸ ਤੋਂ ੯ ਸਾਲ ਪਿਛੋਂ ੧੭੯੩ ਬਿ: ਵਿਚ ਸ੍ਰੀ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਵਿਖੇ ਵਾਪਰੀ ਘਟਨਾ ਸੰਬੰਧੀ ਅਖੀਂ ਡਿਠੀ ਗਵਾਹੀ ਇਕ ਹੋਰ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਹੈ, ਜਿਸ ਵਿਚ ਇਹ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ 'ਨਿਕੇ-ਨਿਕੜੇ' ਹੀ ਦਸਦੇ ਹਨ :

* ਇਹ ਜਾਗੀਰ ਬਾਰਾਂ ਪਿੰਡਾਂ ਦੀ ਸੀ, ਜ ੧ ਮਾਘ ਸੰਮਤ ੧੭੯੮ ਬਿ: (੩੦ ਦਸੰਬਰ ੧੭੧੧ ਈ:) ਨੂੰ ਨਗਰ ਆਲੋਵਾਲ ਪਰਗਣਾ ਲਾਹੌਰ ਦੇ ਮੁਕਾਮ ਤੇ ਨਾਸ਼ਮ ਅਸਲਮ ਸ਼ਾਨ ਲਾਹੌਰ ਦੇ ਸਮੇਂ ਮਾਤਾ ਜੀ ਦੇ ਪਾਲਿਤ ਪੁਤ੍ਰ ਬਾਬਾ ਅਜੀਤ ਸਿੰਘ ਦੇ ਨਾਮ ਬਾ-ਗੁਜ਼ਾਰ ਹੋਈ ਸੀ ।

(ਦੇਖੋ, ਅਖਬਾਰਾਤ ਦਰਬਾਰ ਮੁਅੱਲਾ ਤੇ ਰਤਨ ਸਿੰਘ ਭੰਗੂ, ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਪੰਥ ਪ੍ਰਕਾਸ਼, ਛਾਪ ੩, ਪੰਨਾ ੨੧੪)

ਸੰਮਤ ਸਤ੍ਰਾਂ ਸੈ ਕ੍ਰਾਨਵੇਂ ਹੋਵਤ ਭਏ ।
 ਤੁਰਕ ਚੜ੍ਹ ਲਾਹੌਰੋਂ ਅਚਣਚੇਤੇ ਆਇ ਪਏ ।
 ਬਹੁਤ ਸਿੱਖ ਮਾਰੇ, ਨਸ ਹਰਿਮੰਦਰ ਵੜ ਗਏ ।
 ਗਿਰਝ ਤੁਰਕਾਂ ਘੇਰੇ ਪਾ ਲਏ । ੪੫ ।.....
 ਅਸੀਂ ਭੀ ਤਿਸ ਜੁਧ ਵਿਚ ਪਿਤਾ() ਨਾਲ 'ਨਿਕੇ' ਵਿਚੇ ਆਹੇ ।
 ਆਹੀ ਸ਼ਿਕਸਤ ਅਸੀਂ ਨਸ ਵੜੇ ਨਗਰ ਮਾਹਿ ।
 ਘਰ ਆਪਣੇ ਵੜ ਦੂਹਰੇ ਭੋਰੇ ਸਰਦ ਖਾਨੇ ।
 ਦੋ ਭਾਈ ਅਸੀਂ 'ਨਿਕੜੇ' ਦੋ ਹੋਰ ਪੰਜ ਫੁਪਾਨੇ । ੪੭ ।

(ਬੰਸਾਵਲੀ ਨਾਮਾ, ਚਰਨ ਚੌਧਵਾਂ)

ਇਸਤਰ੍ਹਾਂ ਛਿੱਬਰ ਜੀ ਆਪਣੀ ਗਵਾਹੀ ਅਨੁਸਾਰ ੧੭੮੪ ਬਿ: ਵਿਚ ਬਹੁਤ ਛੋਟੇ (ਮਸਾਂ ਪੰਜਾਂ-ਛੀਆਂ ਵਰ੍ਹਿਆਂ ਦੇ) ਸਨ । ਉਦੋਂ ਜਾਂ ਤਾਂ ਉਹਨਾਂ ਭਾਈ ਮਨੀ ਸਿੰਘ ਦੇ ਕੰਬੇ ਹੋਣ ਬਾਰੇ ਟਪਲਾ ਖਾਧਾ ਹੈ, ਜਾਂ ਕੋਈ ਸੁਣੀ-ਸੁਣਾਈ ਗੱਲ ਹੀ ਲਿਖ ਦਿਤੀ ਹੈ । ਇਛੋ ਛੋਟੇ ਬਾਲਕ ਪਾਸੋਂ ਭੁੱਲ ਹੋ ਜਾਣੀ ਕੋਈ ਵੱਡੀ ਗੱਲ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ । ਇਹ ਭੀ ਸੰਭਵ ਹੈ ਕਿ ਦੋ ਮਨੀ ਸਿੰਘ ਹੋਣ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਕੰਬੇ ਮਨੀ ਸਿੰਘ ਦੇ ਦਰਸ਼ਨ ਭਾਂ ਛਿੱਬਰ ਜੀ ਨੇ ਕਰ ਲਏ ਹੋਣ, ਪਰ ਭਾਈ ਮਨੀ ਸਿੰਘ ਮੁਲਤਾਨੀ ਦੇ, ਜੋ ਸ੍ਰੀ ਦਰਬਾਰ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਗ੍ਰੰਥੀ ਸਨ, ਦਰਸ਼ਨ ਨਾ ਕਰ ਸਕੇ ਹੋਣ । ਇਸ ਦੀ ਵਜ੍ਹਾ ਇਹ ਵੀ ਹੋ ਸਕਦੀ ਹੈ ਕਿ ਭਾਈ ਮਨੀ ਸਿੰਘ ਮੁਲਤਾਨੀ ਬਾਹਰ ਯਾਤ੍ਰਾ ਤੋਂ ਸਿੱਖ-ਸੰਗਤਾਂ ਦੇ ਸਦੇ ਤੇ ਗਏ ਹੋਣ, ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਅਕਸਰ ਜਾਣ ਦਾ ਪਤਾ ਚਲਦਾ ਹੈ ।*

(੧) ਗੁਰਬਖਸ਼ ਸਿੰਘ ਛਿੱਬਰ ।

* ਸਿੰਘ ਸਾਗਰ ਦੇ ਲਿਖਾਰੀ ਵੀਰ ਸਿੰਘ 'ਬਲ' ਦੇ ਕਥਨ ਅਨੁਸਾਰ ਸ੍ਰੀਆਨੰਦ ਪੁਰ ਦੇ ਜੰਗ ਵਿਚ ਜੋ ਪਹਾੜੀਆਂ ਵਲੋਂ ਮਸਤ ਹਾਥੀ ਨੂੰ ਲਿਆਵਨ ਸਮੇਂ ੧੭੫੭ ਬਿ: (੧੭੦੦ ਈ:) ਨੂੰ ਹੋਈ ਸੀ, ਇਹ ਸ਼ਾਮਲ ਸਨ । ਸਾਧੂ ਦਿਆਲ ਦਾਸ ਕ੍ਰਿਤ 'ਦੇਰੇ ਦੀ ਸਾਖੀ' ਦੇ ਮੁਤਾਬਕ ਭਾਈ ਮਨੀ ਸਿੰਘ ਕਤਕ ੧੭੬੩ ਬਿ: (੧੭੦੬ ਈ:) ਨੂੰ ਸ੍ਰੀ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਤੋਂ ਨਗਰ ਸਾਬੋ ਕੀ ਤਲਵੰਡੀ (ਦਮਦਮਾ ਸਾਹਿਬ) ਗੁਰੂ ਹਜ਼ੂਰੀ ਵਿੱਚ ਪਹੁੰਚੇ ਤੇ ਏਥੋਂ ਸਤਿਗੁਰਾਂ ਦੇ ਹਮ-ਰਕਾਬ ਹੋ ਕੇ ਰਾਜਪੂਤਾਨੇ ਦੇ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਨਗਰ ਬਘੋਰ ਤੱਕ ਗਏ । ਭਾਈ ਮਨੀ ਸਿੰਘ ਦੀ ਆਪਣੀ ਪੰਤ੍ਰਕਾ ਵਿਚ, ਜੋ ਉਨ੍ਹਾਂ ੨੨ ਵੈਸਾਖ ਸੰਮਤ ੧੭੬੮ ਬਿ: (੧੭੧੧ ਈ:) ਨੂੰ ਸ੍ਰੀ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਤੋਂ ਦਿੱਲੀ ਮਾਤਾ ਸੁੰਦਰੀ ਜੀ ਦੇ ਚਹਨਾਂ ਵਿੱਚ ਭੇਜੀ ਸੀ, ਲਿਖਿਆ ਹੈ ਕਿ ਅਸੀਂ ਕੁਆਰ (ਔਸ਼) ਦੇ ਮਹੀਨੇ ਦਿੱਲੀ ਆਵਾਂਗੇ । ਸੰਮਤ ੧੭੭੧-੭੨ ਬਿ: (੧੭੧੪-੧੫ ਈ:) ਵਿੱਚ ਬੰਗ ਜ਼ਿਲੇ ਦੇ ਪਿੰਡ ਬਾਗਾਂ ਵਾਲੇ, ਗੁਰਦਵਾਰਾ ਨਾਨਕ ਸਰ ਠਹਿਰ ਕੇ ਭਾਈ ਭਗਤ ਸਿੰਘ (ਸਿੱਕਾ) ਆਦਿ ਬਰਧਾਲੂਆਂ ਦੀ ਬੇਨਤੀ ਤੇ ਛੇਵੇਂ ਸਤਿਗੁਰਾਂ ਦੀ ਕਥਾ ਸੁਣਾਈ ਤੇ ਏਥੋਂ ਆਪਣੇ ਨਗਰ ਨੂੰ ਚਲੇ ਗਏ, ਜੈਸਾ ਕਿ ਲਿਖਿਆ ਹੈ :

ਐਸੇ ਕਹਿ ਬਹੁ ਧੀਰ ਦੇ ਮਨ ਮੈਂ ਆਨੰਦ ਠਾਨ ।

ਮਨੀ ਸਿੰਘ ਤਬ ਹੀ ਕੀਓ ਨਿਜ ਪੁਰ ਓਰ ਪਿਆਨ । ੬੩੪ ।

(ਸੋਹਨ ਜੀ ਕ੍ਰਿਤ ਗੁਰ ਬਿਲਾਸ ਪਾ: ੬, ਅਧਿਆਇ ੨੧)

ਛਿੱਬਰ ਜੀ ਮਨੀ ਸਿੰਘ ਕੰਬੋ ਸੰਬੰਧੀ—ਸੰਮਤ ੧੭੮੨ ਬਿ: (੧੭੨੫ ਈ) ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਦੇ ਹਾਲਾਤ ਜਾਣੂ ਕਰਾਉਣ ਤੋਂ ਚੁਪ ਹਨ। ਆਪ ਨੇ ਇਸ ਦਾ ਪਿੰਡ-ਪੀੜ ਤੇ ਮਾਤਾ-ਪਿਤਾ ਦਾ ਨਾਮ ਭੀ ਨਹੀਂ ਦੱਸਿਆ, ਤੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਸ਼ਹੀਦੀ ਕਿਸ ਸਾਲ ਤੇ ਕਿਸ ਤਾਰੀਖ ਨੂੰ ਹੋਈ, ਇਹ ਦੱਸਣ ਵਲੋਂ ਵੀ ਚੁਪ ਹਨ, ਕੇਵਲ ਇਤਨਾ ਹੀ ਛਿੱਬਰ ਕਰਦੇ ਹਨ :

ਭਾਈ ਮਨੀ ਸਿੰਘ ਤੁਰਕਾਂ ਦਾ ਕੀ ਸੀ ਗਵਾਇਆ।

ਭਜਨਵਾਨ ਸਿੱਖ ਪ੍ਰਦੇਸੀ ਡੇਰਾ ਚੋਲੇ ਬਾਗ ਵਿਚ ਪਾਇਆ।

ਓਥੇ ਫੌਜ ਤੁਰਕਾਂ ਦੀ ਪਈ ਪਕੜ ਲੈ ਆਏ।

ਤਿਨਾਂ ਸੁਆਲ ਜਵਾਬ ਪਕੇ ਕੀਤੇ, ਤਿਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਅੰਗ ਅੰਗ ਟੁਕਾਏ। ੮੬।

(ਬੰਸਾਵਲੀ ਨਾਮਾ, ਚਰਨ ਚੌਧਵਾਂ)

ਛਿੱਬਰ ਜੀ ਭਾਈ ਮਨੀ ਸਿੰਘ ਕੰਬੋ ਦੀ ਸ਼ਹੀਦੀ ਦਾ ਕਾਰਣ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਤਰਤੀਬ ਨੂੰ ਬਦਲਨਾ ਦਸਦੇ ਹਨ, ਜਿਸ ਦਾ ਸਮਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ੧੭੮੨ ਬਿ: ਤੋਂ ਉਪਰੰਤ ਕਹਿਆ ਹੈ—

ਸੰਮਤ ਸਤਾਰਾ ਸੈ ਬਿਆਸੀ ਜਬ ਗਏ।

ਤਬ ਭਾਈ ਮਨੀ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦੂਜੇ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਆਵਤ ਭਏ। ੩੭੫।

ਦੂਜਾ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਚੋਲੇ ਬਾਗ ਵਿੱਚ ਹੀ ਬਣਿਆ।

ਭਾਈ ਮਨੀ ਸਿੰਘ ਜੀ ਪੁਸਟੀ ਜਾਤ ਕੰਬੋਉ ਸਿਖ ਸਿਖਾਂ ਵਿਚ ਗਿਣਿਆ।

ਜੋ ਸਿਖ ਮਾਇਆ ਲੈ ਕੇ ਬਹੁਤ ਹੁੰ ਸੀ ਆਇਆ।

ਸਿਖਾਂ ਨੂੰ ਖਰਚ ਰੁਪਯੇ ਦੇ ਕੇ ਬਾਣੀ ਢੂੰਢਾਇਆ। ੩੭੬।...

ਇਤਨੀ ਵਧੀਕ ਉਸ ਪਾਸੋਂ ਗੱਲ ਸੀ ਹੋਈ।

ਜੋ ਭਗਤ ਬਾਣੀ ਜੁਦਾ ਕਰ ਲਿਖੀ ਸੀ ਹੋਈ। ੩੭੭।

ਨਾਲ ਦੂਜਾ ਆਦਿ ਗ੍ਰੰਥ ਸੀ ਰਲਾਇਆ।

ਤਿਸ ਵਿਚੋਂ ਭਗਤ ਬਾਣੀ ਜੁਦਾ ਕਰ ਲਿਆਇਆ।

ਦੋਹਾਂ ਗ੍ਰੰਥਾਂ ਦੀ ਬੀੜ ਇਕ ਕਰ ਬੰਧਵਾਈ*।

ਉਹ ਗ੍ਰੰਥ ਕਿਸੇ ਸਿਖ ਗ੍ਰੰਥ ਡਿਠਾ ਜਾਈ। ੩੭੮।

ਦੇਖ ਕੇ ਸਿਖ ਐਸੇ ਬਚਨ ਕਹੇ ਇਹ, "ਕੀ ਕਰਿਆ ?

* ਭਾਈ ਮਨੀ ਸਿੰਘ ਗ੍ਰੰਥੀ ਨੇ ੨੨ ਵੈਸਾਖ ੧੭੬੮ ਬਿ: ਨੂੰ ਜੋਹੜੀ ਪਤ੍ਰਿਕਾ ਮਾਤਾ ਸੁੰਦਰੀ ਜੀ ਨੂੰ ਸ੍ਰੀ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਤੋਂ ਦਿੱਲੀ ਭੇਜੀ, (ਦੇਖੋ, ਅੰਤਕਾ ੨) ਉਸ ਵਿਚ ਸ੍ਰੀ ਦਸਮੇਸ਼ ਜੀ ਦੀ ਬਾਣੀ ਨੂੰ ਇਕੱਠ ਕਰ ਕੇ ਭੇਜਣ ਦਾ ਮਸ ਸ਼ਿਕਰ ਹੈ। ਇਹ ਬੀੜਾਂ ਵੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹਨ। ਇਕ ਬੀੜ ੧੭੬੯ ਬਿਕ੍ਰਮੀ ਵਾਲੀ ਕਾਬਲ ਵਿਚ ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ ਜੀ ਦੇ ਗੁਰਦਵਾਰੇ ਹੈ, ਤੇ ਦੂਜੀ ਸੰਮਤ ੧੭੭੦ ਬਿ: ਵਾਲੀ ਜੇਠੀ ਗੁਲਾਬ ਸਿੰਘ ਜੀ ਪਾਸ ਹੈ।

ਭਾਈ ਸਿਖਾ ! ਤੁਧ ਭਗਤ ਜੁਦੇ ਕਿਉਂ ਕਰ ਖਰਿਆ?
 ਤੁਧ ਬਧੀ ਮਿਰਯਾਦਾ ਗੁਰੂ ਕੀ ਹੈ ਤੋੜੀ ।
 ਤੇਰੇ ਅੰਗ ਅੰਗ ਜੁਦਾ ਕੀਤੇ ਚਾਹੀਅਨ ਫੌੜੀ” ।੩੭੬।.....
 “ਸਿਖੀ ਬਖਸ਼ ਸ੍ਰਾਸਾਂ ਨਾਲ ਨਿਭੇ ਮੇਰੀ ।”
 ਸਿਖ ਬਚਨ ਕੀਤਾ, “ਸਿਖੀ ਅਚੱਲ ਹੈ ਤੇਰੀ ।”
 ਜੋ ਸਿਖ ਦੇ ਬਚਨ ਕਰ ਅੰਗ ਅੰਗ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਜੁਦਾ ਹੋਏ ।
 ਵਿਚ ਲਾਹੌਰ ਪਕੜੇ ਆਏ ਜਾਨਤ ਸਭ ਕੋਏ ।੩੮੨।

(ਬੰਸਾਵਲੀ ਨਾਮਾ, ਚਰਨ ਦਸਵਾਂ)

ਛਿੱਬਰ ਜੀ ਨੇ ਭਾਈ ਮਨੀ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਨਾ ਤਾਂ ਸ੍ਰੀ ਹਰਿਮੰਦਰ ਸਾਹਿਬ ਦਾ ਗ੍ਰੰਥੀ ਤੇ ਨਾ ਹੀ ਹਾਕਮਾਂ ਵਲੋਂ ਕਰ ਨਾ ਦੇ ਸਕਣ ਦੇ ਕਾਰਣ ਹੋਏ ਅਤਿਆਚਾਰ ਦਾ ਕੋਈ ਵੇਰਵਾ ਦੱਸਿਆ ਹੈ । ਇੰਜ ਛਿੱਬਰ ਨੇ ਦਸਮੇਸ਼ ਜੀ ਦੀ ਬਾਣੀ ਤੇ ਆਦਿ ਬੀੜ ਦਾ ਇਕੱਤ੍ਰ ਕਰਨ ਦਾ ਸਮਾਂ ੧੮੮੨ ਬਿ: ਤੋਂ ਪਿਛੇ ਰਖਿਆ ਹੈ, ਪਰ ਹੋਰ ਗਵਾਹੀਆਂ ਤੋਂ ਇਹ ਕੰਮ ੧੭੬੮-੭੦ ਤਕ ਹੋ ਜਾਣ ਦਾ ਪਤਾ ਚਲਦਾ ਹੈ । ਸਪਸ਼ਟ ਹੈ ਕਿ ਜਾਂ ਤਾਂ ਛਿੱਬਰ ਦੀ ਵਾਕਫ਼ੀ ਬੜੀ ਅਧੂਰੀ ਸੀ ਤੇ ਜਾਂ ਫੇਰ ਉਹ ਕਿਸੇ ਹੋਰ ਮਨੀ ਸਿੰਘ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਕਰ ਰਹਿਆ ਹੈ, ਪਰ ਉਹ ਮਨੀ ਸਿੰਘ ਵੀ ਇਕੋ ਹੀ ਮੰਨਦਾ ਹੈ ।

ਜੋ ਅਸੀਂ ਨਿਸ਼ਚੇ ਨਾਲ ਕਹਿ ਸਕਦੇ ਹਾਂ ਕਿ ਮਨੀ ਸਿੰਘ ਕੰਥੇ ਦਾ ਭੁਲੇਖਾ ਕੇਸਰ ਸਿੰਘ ਛਿੱਬਰ ਦਾ ਹੀ ਪਾਇਆ ਹੋਇਆ ਹੈ, ਜਿਸ ਨੇ ਭਾਈ ਮਨੀ ਸਿੰਘ ਮੁਲਤਾਨੀ (ਕੌਮ ਪੰਵਾਰ) ਨੂੰ ਹੀ ਕੰਥੇ ਲਿਖ ਦਿਤਾ ਹੈ । ਉਸ ਅਨੁਸਾਰ ਭਾਈ ਮਨੀ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦੂਜੇ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਵਿਚ ੧੭੮੨ ਬਿ: ਨੂੰ ਆਏ ਤੇ ਦੂਜਾ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਉਹ ਚੱਲੇ ਬਾਗ ਵਿਚ ਦਸਦਾ ਹੈ । ਇਥੋਂ ੧੭੮੪ ਵਿਚ ਸ੍ਰੀ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਆਉਣ ਦਾ ਪਤਾ ਦਿੱਤਾ ਹੈ, ਜਿਸ ਦਾ ਉੱਲੇਖ ਉਪਰ ਹੋ ਚੁਕਾ ਹੈ ।

ਇਸਤਰ੍ਹਾਂ ਭਾਈ ਮਨੀ ਸਿੰਘ ਦਾ ਦਿੱਲੀ ਮਾਤਾ ਜੀ ਦੇ ਦਰਬਾਰ ਵਿਚ ਪੌਣੇ ਦੋ ਤਿੰਨ ਮਹੀਨੇ ਠਹਿਰਨਾ ਹੀ ਬਣਦਾ ਹੈ ।

ਭਾਈ ਮਨੀ ਸਿੰਘ ਦੁਲੱਟ—

ਭਾਈ ਮਨੀ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਦੁਲੱਟ ਲਿਖਣ ਵਾਲੇ ਗਿ: ਗਿਆਨ ਸਿੰਘ ਜੀ ਹਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਸਬੂਤ ਵਜੋਂ ਹੇਠ ਲਿਖੇ ਉਦਾਹਰਣ ਪੇਸ਼ ਕੀਤੇ ਹਨ :

ਮਨੀ ਸਿੰਘ ਕੇ ਥੇ ਜੋ ਬਰਾਦਰ । ਵਹਿ ਭੀ ਬਸੇ ਤਹਾਂ ਹੀ ਸਾਦਰ ।

ਜਿਨ ਮੇਂ ਸੇ ਇਕ ਸਿੰਘ ਨਗਾਹੀਆ । ਬਿਦਤ ਡਕੈਤ ਭਯੋ ਜਗ ਮਾਹੀਆ ।

ਹੈ ਸੰਤਤ ਤਿਹ ਠਾਂ ਅਬ ਤਾਹਿ । ਭਯੋ ਕਵੀ ਯਹਿ ਜਿਸ ਕੁਲ ਮਾਹਿ ।੫੦।

ਤਿਨ ਕੇ ਭੁਖ ਸਾਹਸੀ ਛਾਟ । ਯਾਹੀ ਸੁਨਾਯੋ ਲਿਖਯੋ ਜੁ ਠਾਟ ।.....

(ਪੰਥ ਪ੍ਰਕਾਸ਼, ਪਹਿਲੀ ਛਾਪ, ਬਿਜਰਾਮ ਤ੍ਰਿਤਾਲੀਸਵੇਂ)

ਮਨੀ ਸਿੰਘ ਕੀ ਕੈਹੀਂ ਗਾਥਾ । ਸੁਨੋ ਖਾਲਸਾ ਜੀ ! ਹਿਤ ਸਾਥਾ ।
ਬਹੁ ਬਿਰਧਨ ਤੇ ਜਯੋਂ ਹਮ ਸੁਨੀ । ਲਿਖੀ ਪਿਖੀ ਜੋਤਕ ਸੋ ਗੁਨੀ ।...

(ਪੰਥ ਪ੍ਰਕਾਸ਼, ਦੂਸਰੀ ਛਾਪ ਲਾਹੌਰੀ, ਪੰਨਾ ੨੭੮)

ਪਹਿਲੀ ਛਾਪ ਵਿੱਚ ਡੂਮਾਂ ਸਾਹਸੀਆਂ ਤੇ ਭੱਟਾਂ ਪਾਸੋਂ ਸੁਣ ਕੇ ਲਿਖਣਾ ਦਸਦੇ ਹਨ । ਦੂਸਰੀ ਛਾਪ ਸਮੇਂ ਸੂਫੀ ਬਿਰਧਾਂ ਪਾਸੋਂ ਸੁਣ ਕੇ ਤੇ ਪੁਰਾਤਨ ਲਿਖਤਾਂ ਦੇ ਆਧਾਰ ਤੇ । ਡੂਮ (ਮਰਾਸੀ) ਜ਼ਬਾਨੀ ਕਲਿਆਨਾਂ ਕਰਦੇ ਸਨ, ਜੋ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਵਿੱਚ ਚਲੇ ਗਏ ਹਨ— ਸਾਹਸੀਆਂ ਦਾ ਸਾਨੂੰ ਅਜੇ ਬਹੁ-ਪਤਾ ਨਹੀਂ ਲੱਗਿਆ । ਪੁੱਛਣ ਤੇ ਦੁਲੱਟਾਂ ਦੇ ਆਪਣੇ ਭੱਟ ਵੀ ਕੋਈ ਨਹੀਂ ਮਿਲੇ । ਸ਼ਾਇਦ ਹੁੰਦੇ ਹੀ ਨਾ ਹੋਣ । ਕੁਰਖਛੇਤਰ ਦੀ ਪੰਡਾ-ਵਹੀ ਤੋਂ ਸਿਰਫ਼ ਇਤਨਾ ਪਤਾ ਕਲਦਾ ਹੈ :

ਵਾਸੀ ਲੋਂਗੋਵਾਲ ਕੇ ਜਾਟ ਦੁਲੱਟ ਪਤ੍ਰਾ ੪੧੧

ਹਮੀਰ ਸਿੰਘ ਮਹਾਰਾਜ ਸਿੰਘ ਬਰਾਜ ਸਿੰਘ ਤਾਰਾ ਸਿੰਘ ਬਖਤਾ ਸਿੰਘ
ਰੁਘਾ ਸਿੰਘ ਸੁਜਾਨ ਸਿੰਘ ਨਗਾਹੀਏ ਕੇ ਬੇਟੇ । ਕਾਲਾ ਸਿੰਘ ਕੇ ਪੋਤੇ ।...

ਆਏ ਦੀਦਾਰ ਸਿੰਘ ਸਦਾ ਸਿੰਘ ਗਿਆਨ ਸਿੰਘ ਭਾਗ ਸਿੰਘ ਕੇ ਬੇਟੇ ।
ਭਾਗ ਸਿੰਘ ਬਖਤਾ ਸਿੰਘ ਕਾ ਬੇਟਾ, ਨਗਾਹੀਆ ਸਿੰਘ ਕਾ ਪੋਤਾ ।

ਦੀਦਾਰ ਸਿੰਘ ਸਦਾ ਸਿੰਘ ਗਿਆਨ ਸਿੰਘ ਭਾਗ ਸਿੰਘ ਕੇ ਬੇਟੇ ਆਏ ।

ਦੀਦਾਰ ਸਿੰਘ ਕਰਨਾਲ ਤੇ ੧੯੧੫ ।

(ਵਹੀ ਪੰਡਾ ਸ਼੍ਰੀ ਕੇਠ ਪੁਤ੍ਰ ਲਖਸ਼ਮੀ ਕਾਂਤ ਦਾ, ਕੁਰਖਛੇਤਰ)

ਪਾਠਕ-ਜਨ ਨੌਟ ਕਰਨ ਕਿ ਇਸ ਟੁਕ ਵਿਚ ਗਿਆਨੀ ਗਿਆਨ ਸਿੰਘ ਤੇ ਉਸ ਦੇ ਵੱਡੇ ਵਡੇਰਿਆਂ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਤਾਂ ਹੈ, ਪਰ ਭਾਈ ਮਨੀ ਸਿੰਘ ਦਾ ਨਾਂ ਕਿਧਰੇ ਨਹੀਂ ਆਉਂਦਾ । ਪਤਾ ਨਹੀਂ, ਗਿਆਨੀ ਜੀ ਨੇ ਭਾਈ ਮਨੀ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਕਿਵੇਂ ਅਪਣਾ ਲਿਆ ?

ਫੇਰ ਪੰਥ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਦੀ ਪਹਿਲੀ ਛਾਪ ਵਿਚ ਗਿਆਨੀ ਗਿਆਨ ਸਿੰਘ ਜੀ ਇਉਂ ਲਿਖਦੇ ਹਨ :

ਮਨੀ ਸਿੰਘ ਭੀ ਦੋਇ ਭਏ ਹੈਂ । ਬਹੁ ਨਿਰਨੇ ਕਰ ਜਾਨ ਲਏ ਹੈਂ ।
ਇਕ ਮਨੀ ਸਿੰਘ ਜਾਤ ਕਮੋਇ । ਸਾਕਨ ਮਨੀਕਰਣ ਭਾ ਸੋਇ ।੩੨।
ਅਮ੍ਰਿਤਸਰ ਮੇਂ ਔਰ ਲਾਹੌਰ । ਹੈ ਸੰਤਤਿ ਤਾਂਕੀ ਜੁਗ ਠੌਰ ।
ਵਸਰੀ ਰਾਮ ਢਾਬ ਕੇ ਤੀਰੇ । ਹਮ ਨਿਜ ਨੈਨਨ ਪਿਖੀ ਪਸੀਰੇ ।੩੩।
ਦੂਸਰ ਭਯੋ ਮਨੀ ਸਿੰਘ ਜਾਟ । ਰਚੀ ਸਾਖੀਆਂ ਜਿਨ ਬਹੁ ਠਾਟ ।
ਰਾਖਯੋ ਸਿਦਕ ਕਟਾਯੋ ਅੰਗ । ਜਗ ਮੈਂ ਜਸ ਪਾ ਗਯੋ ਅਭੰਗ ।.....
ਜਬ ਗੁਰ ਦਸਮ ਮਾਲਵੈ ਗਏ । ਨਗਰ ਅਕੋਈ ਉਤਰਤ ਭਏ ।੩੬।.....

ਨਿਜ ਪਿਤ ਬੀਕੇ ਕੇ ਸੰਗ ਆਯੋ । ਭਾਗ ਉਦੇ ਗੁਰ ਦਰਸਨ ਪਾਯੋ ।...
 ਔਰ ਭਗਤ ਬ ਚਾਰ ਜਾਹਿ ਕੇ । ਬੀਕਾ ਪਰਚਯੋ ਸੰਗ ਤਾਹਿ ਕੇ ।੩੯।

(ਬਿਸਰਾਮ ਤ੍ਰਿਤਾਲੀਸਵੰ)

ਛਿਬਰ ਜੀ ਨੇ ਕੰਥੇ ਨੂੰ ਪਰਦੇਸੀ ਸਿੱਖਾਂ ਵਿਚ ਗਿਣਿਆ ਹੈ ਤੇ ਉਸ ਤੋਂ ਹੀ ਇਹ ਸੂਚਨਾ ਲੈ ਕੇ ਗਿ: ਗਿਆਨ ਸਿੰਘ ਨੇ ਦੋ ਮਨੀ ਸਿੰਘ ਲਿਖ ਮਾਰੇ : ਇਕ ਕੰਥੇ ਤੇ ਦੂਜਾ ਦੁਲੱਟ । ਪਰ ਗਿਆਨੀ ਗਿਆਨ ਸਿੰਘ ਨੇ ਇਹ ਭੀ ਲਿਖਿਆ ਹੈ ਕਿ ਭਾਈ ਮਨੀ ਸਿੰਘ ਕੰਥੇ ਮਨੀਕਰਣ ਦੇ ਰਹਿਣ ਵਾਲੇ ਸਨ, ਤੇ ਮਨੀਕਰਣ ਇੱਕ ਤੀਰਥ ਹੈ ਤੇ ਉਹ ਇਹ ਵੀ ਸਾਬ ਭਾਦੇ ਹਨ ਕਿ ਅਸਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਸੰਤਾਨ ਅਖਾਂ ਦੁਆਰਾ ਦੇਖੀ, ਪਰ ਉਹ ਇਹਨਾਂ ਬਾਰੇ ਕੋਰ ਕੋਈ ਵੇਰਵਾ ਨਹੀਂ ਦੇਂਦੇ । ਸਾਨੂੰ ਅਜੇ ਤਕ ਇਸ ਦਿੱਤੀ ਟੋਹ ਅਨੁਸਾਰ ਕੋਈ ਥਹੁ ਪਤਾ ਇਸ ਮਨੀ ਸਿੰਘ ਕੰਥੇ ਦਾ ਨਹੀਂ ਲੱਗ ਸਕਿਆ ।

ਗਿਆਨੀ ਜੀ ਨੇ ਪਹਿਲੀ ਛਾਪ ਵਿੱਚ ਭਾਈ ਮਨੀ ਸਿੰਘ ਦੇ ਪਿਤਾ ਦਾ ਨਾਮ ਬੀਕਾ ਤੇ ਉਸ ਦੇ ਅੱਗੋਂ ਨਗਾਹੀਆ ਸਿੰਘ ਆਦਿ ਪੰਜ ਪੁੱਤ੍ਰ ਦੱਸੇ ਹਨ । ਤੇ ਇਹ ਸਾਫ ਦੱਸਿਆ ਹੈ ਕਿ ਇਹ ਮੈਂ ਡੂਮਾਂ ਤੇ ਸਾਹਸੀਆਂ ਪਾਸੋਂ ਸੁਣਿਆ ਹੈ । ਤੇ ਦੂਸਰੀ ਛਾਪ ਵਿਚ ਬਿਰਧਾਂ ਦੇ ਬਿਆਨ ਤੇ ਲਿਖਤ ਦੇ ਆਧਾਰ ਤੇ ਬੀਕੇ ਦੀ ਜਗਾ ਕਾਲਾ ਤੇ ਨਗਾਹੀਆ ਸਿੰਘ ਦਾ ਇਕੋ ਭਰਾ ਭਾਈ ਮਨੀ ਸਿੰਘ ਦੱਸਿਆ ਹੈ । ਗਿਆਨੀ ਗਿਆਨ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦਾ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਆਪਣੇ ਹੀ ਪਰਿਵਾਰ ਬਾਰੇ ਬਿਆਨ ਬਦਲਣਾ ਕੁਝ ਸੰਕਾ ਦੀ ਗੁੰਜਾਇਸ਼ ਪੈਦਾ ਕਰਦਾ ਹੈ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਬੰਸ਼ਾਵਲੀ ਦੀ ਉਪਰ ਦਿੱਤੀ ਟੂਕ ਵਿਚ ਭਾਈ ਮਨੀ ਸਿੰਘ ਦੀ ਅਣਹੋਂਦ ਵੀ ਇਸ ਗਲ ਨੂੰ ਗੁੰਝਲਮਈ ਬਣਾ ਦੇਂਦੀ ਹੈ । ਪੰਥ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਦੀ ਦੂਜੀ ਐਡੀਸ਼ਨ ਵਿਚ ਉਹਨਾਂ ਭਾਈ ਮਨੀ ਸਿੰਘ ਕੰਥੇ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਹੀ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ ਤੇ ਸਾਰੀ ਸ਼ਹੀਦੀ ਕੈਂਬੋਵਾਲ ਦੇ ਭਾਈ ਮਨੀ ਸਿੰਘ ਦੁਲੱਟ ਦੀ ਦੱਸੀ ਹੈ ਤੇ ਇਹ ਭੀ ਦਾਅਵਾ ਕੀਤਾ ਹੈ ਕਿ ਇਹ ਭਾਈ ਮਨੀ ਸਿੰਘ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਵੱਡੇ ਵਡੇਰਿਆਂ ਵਿੱਚੋਂ ਹੋਏ ਹਨ । ਸਾਡੀ ਖੋਜ ਇਸ ਦੇ ਉਲਟ ਹੈ । ਗਿਆਨੀ ਗਿਆਨ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦੇ ਵੱਡੇ ਵਡੇਰਿਆਂ ਵਿਚੋਂ ਭਾਈ ਮਨੀ ਸਿੰਘ ਨਾਂ ਦਾ ਕੋਈ ਪੁਰਖ ਹੀ ਨਹੀਂ ਹੋਇਆ, ਸਾਨੂੰ ਅਜੇ ਤਕ ਮਨੀ ਸਿੰਘ ਨਗਾਹੀਆ ਸਿੰਘ ਦਾ ਭਰਾ ਕਿਸ ਪੁਰਾਣੀ ਲਿਖਤ ਤੋਂ ਨਹੀਂ ਮਿਲਿਆ ।

ਭਾਈ ਮਨੀ ਸਿੰਘ ਮੁਲਤਾਨੀ ਭੱਟ-ਵਹੀਆ ਅਨੁਸਾਰ ਹਾੜ੍ਹ ਸੁਦੀ ਪੰਚਮੀ ਸੰਮਤ ੧੭੫੧ ਬਿ: (੨੪ ਜੂਨ, ੧੭੩੪ ਈ:) ਨੂੰ ਸ਼ਹੀਦ ਹੋ ਗਿਆ ਸੀ ਤੇ ਭੱਟ-ਵਹੀਆ ਦੀ ਹਾਂ ਵਿੱਚ ਹਾਂ ਕੋਇਰ ਸਿੰਘ ਕਰਤਾ ਗੁਰ ਬਿਲਾਸ ਪਾ: ੧੦ ਵੀ ਮਿਲਾਂਦਾ ਹੈ । ਇਹ ਸ਼ਹੀਦੀ ਵਕਤ ਨਸ਼ਾਸ ਚੌਕ ਵਿੱਚ ਸੀ ਤੇ ਸ਼ਹੀਦੀਓਂ ਪਹਿਲੇ ਜਿਸ ਬੰਦੀਖ ਨੇ ਵਿਚ ਭਾਈ ਮਨੀ ਸਿੰਘ ਆਦਿ ਬਾਕੀ ਦੇ ਸਾਰੇ ਸਿੱਖ ਬੰਦ ਸਨ, ਉਥੇ ਇਹ ਸਰਕਾਰ ਲਾਹੌਰ ਵਲੋਂ ਸਿਪਾਹੀ ਦੀ ਹੈਸੀਅਤ ਵਿੱਚੇ ਡਿਊਟੀ ਤੇ ਸੀ, ਤੇ ਇਹ ਆਪ ਰੋਜ਼ ਕਥਾ ਸੁਣਦਾ ਸੀ ।

ਭਾਈ ਮਨੀ ਸਿੰਘ 'ਦੁਲੱਟ', ਜਿਸ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਪਹਿਲ ਪ੍ਰਥਮੇਂ ਗਿਆਨੀ ਗਿਆਨ ਸਿੰਘ ਜੀ ਨੇ ਕੀਤਾ ਹੈ, ਇਹ ਮੁਲਤਾਨੀ ਤੋਂ ਸਵਾ ਚਾਰ ਸਾਲ ਪਿਛੋਂ ਸ਼ਹੀਦ ਹੋਏ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੱਸੇ ਹਨ, ਜੈਸਾ ਕਿ ਲਿਖਿਆ ਹੈ :—

ਭਾਈ ਮਨੀ ਸਿੰਘ ਜੀ ਅਲੌਕਿਕ ਬ੍ਰਹਮਗਿਆਨੀ ਮਘਰ ਸੁਦੀ ਪੰਚਮੀ ਸੰਮਤ
੧੭੯੫ ਬਿ: ਨੂੰ ਸੱਚੇ ਸ਼ਹੀਦ ਸੱਚ ਖੰਡ ਵਿੱਚ ਜਾ ਵਸੇ ।

(ਤਵਾਰੀਖ ਗੁਰੂ ਖਾਲਸਾ, ਛਾਪ ਪਹਿਲ, ਪੰਨਾ ੪੩੬)

ਇਸ ਕਾਰਣ ਗਿਆਨੀ ਗਿਆਨ ਸਿੰਘ ਦੀ ਖੋਜ ਸੰਦੇਗਧ ਰਹਿ ਜਾਂਦੀ ਹੈ । ਗਿਆਨੀ ਗਿਆਨ ਸਿੰਘ ਜੀ ਨੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਨਿਰਮਲੇ ਸਾਧੂ ਦੱਸਿਆ ਹੈ ਤੇ ਨਿਰਮਲੇ ਵੀ ਪੰਜਾਂ ਪਿਆਰਿਆ ਪਾਸੋਂ ਖੰਡੇ ਦਾ ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਪਾਨ ਕਰਦੇ ਤੇ ਰਹਿਤ-ਬਹਿਤ ਰਖਦੇ ਹਨ । ਗਿਆਨੀ ਜੀ ਦੀ ਆਪਣੀ ਲਿਖਤ ਅਨੁਸਾਰ ਇਹ ਕੋਈ ਏਡਾ ਵੱਡਾ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਵਿਅਕਤੀ ਨਹੀਂ ਸੀ, ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਹੇਠ ਲਿਖੇ ਉਦਾਹਰਣਾਂ ਤੋਂ ਸਪਸ਼ਟ ਹੈ :—

ਆਲਮ ਆਮਲ ਹੁਤੋ ਕਾਮਲ ਜਮਾਨੇ ਸਾਜ,
ਮਿਰਦੁਲ ਮਧਰ ਬੋਲ ਸਧੁਰ ਬਢਾਵਤੋ ।
ਨਿਰਮਲੇ ਉਦਾਸੀ ਤੋਂ ਸਨਿਆਸੀ ਸਿੱਖ ਸਹਿਜਧਾਰੀ,
ਤੁਰਕਨ ਫਕੀਰਨ ਕੀ ਭੀਰ ਥਾ ਰਖਾਵਤੋ ।
ਆਪ ਭੀ ਲਿਬਾਸ ਸੂਫੀਆਨਾ ਫਕਰੈ ਸਮਾਨਾ ਰਖੇ,
ਰਾਖਤੋ ਹਮੇਸ਼ ਵੱਧ ਔਰਨ ਉਢਾਵਤੋ ।
ਲੰਗਰ ਚਲਾਵਤੋ ਛਕਾਵਤੋ ਸਭੀ ਕੋ ਸੋਊ,
ਜੋਊ ਤਿਛ ਕੋਊ ਦਰਬਾਰ ਮੈਂ ਚਢਾਵਤੋ ॥

(ਪੰਥ ਪ੍ਰਕਾਸ਼, ਛਾਪ ਦੂਜਰੀ ਅਮ੍ਰਿਤਸਰੀ, ਤ੍ਰਿਤਾਲੀਸਵੇਂ ਬਿਸਰਾਮ)

ਹਰਿ ਮੰਦਰ ਤੁਰਕੇ ਅੰਦਰ ਥਾ ਕੰਡੇ ਜਯੋਂ ਰੜਕਤ ।
ਕਹੇ ਕਾਜੀਅਨ ਕੇ ਬਹੁਵਾਰੀ ਕਢਨ ਹੇਤ ਭਏ ਭੜਕਤ ।
ਨਾਜਮ ਪਠੇ ਗਿਰਾਵਨ ਹਿਤ ਜਿਹ, ਸੋ ਜਬ ਈਹਾਂ ਐਹੈ ।
ਮਨੀ ਸਿੰਘ ਜੀ ਲੈ ਸੰਤ ਕੋ ਮੰਦਰ ਅੰਦਰ ਬੈਹੈ ।
ਪੇਖ ਜਮਾਤ ਸਾਧੂਅਨ ਬੈਠੀ ਕਰਤ ਬੰਦਗੀ ਸਾਰੇ ।
ਥਾਤ ਗਿਆਨ ਕੀ ਮਨੀ ਸਿੰਘ ਤਬ ਮੀਠੀ ਐਸ ਉਚਾਰੇ ।

(ਪੰਥ ਪ੍ਰਕਾਸ਼, ਛਾਪ ਛੇਵੀਂ, ਨਿਵਾਸ ਸਤ੍ਰਹਵੇਂ)

ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਨੂੰ ਕੋਈ ਆਦਮੀ ਸਿੰਘ ਨਹੀਂ ਜਾਣਦਾ ਸੀ, ਕਜੋਂ ਕਿ ਉਹ ਫਕੀਰੀ ਭੇਸ ਸਾਧੂਆਂ ਜੈਸਾ ਰਖਿਆ ਕਰਦੇ ਤੇ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਜੀ ਦੀ ਖਾਣੀ

ਦੇ ਅਰਥ, ਜੋ ਹਿੰਦੂ-ਮੁਸਲਮਾਨ ਦੋਹਾਂ ਦੀਨਾਂ ਨੂੰ ਪੜ੍ਹਾਰੇ ਤੇ ਸੱਚੇ ਲਗਦੇ ਸੇ,
ਸੁਣਾਉਂਦੇ ਰਹਿੰਦੇ । ਨਾਲੇ ਪੰਦਰਾਂ ਬੀਸ ਹਿੰਦੂ-ਮੁਸਲਮਾਨ ਫਕੀਰ ਆਪਣੇ
ਪਾਸ ਟਿਕਾਈਂ ਰਖਦੇ ਤੇ ਸਤਿਸੰਗ ਦਾ ਪਰਚਾ ਬਣਾਈਂ ਰਖਦੇ ।.....

(ਤਵਾਰੀਖ ਗੁਰੂ ਖ਼ਾਲਸਾ, ਛਾਪ ਪਹਿਲੀ, ਪੰਨਾ ੪੩੬)

ਇਸ ਉਪਰੋਕਤ ਵਾਕਫ਼ੀ ਲਈ ਗਿਆਨੀ ਗਿਆਨ ਸਿੰਘ ਜੀ ਨੇ ਆਪਣਾ ਕੋਈ
ਸਰੋਤ ਨਹੀਂ ਦਿੱਤਾ । ਭਾਈ ਕੋਇਰ ਸਿੰਘ ਦੀ ਸੂਚਨਾ ਇਸ ਨਾਲੋਂ ਕੁਝ ਅੱਡਰੀ ਹੈ । ਉਹ
ਲਿਖਦੇ ਹਨ ਕਿ—

ਬੰਦੀ ਖਾਨੇ ਮੈਂ ਬਰ ਸੌਹਾ ।
ਸੁਣੋ ਸਿਖ ਤੁਮ ਰਹਿਤ ਸਮੋਹਾ ।
ਸੁਰਮੇ ਬੀਚ ਬਸਤ੍ਰ ਰੰਗਾਵੈ ।
ਹੋਮ ਦੀਪ ਨਈਬੇਦ ਕਰਾਵੈ ।
ਗੁਰ ਕੋ ਦਰਸ ਲਹੈ ਸਿੱਖ ਕੋਈ ।
ਇਹ ਬਿਧਿ ਕਾਨ ਸੁਨੀ ਮੈਂ ਹੋਈ । ੨੦੧ ।

(ਕੋਇਰ ਸਿੰਘ, ਗੁਰ ਬਿਲਾਸ ਪਾਤਸ਼ਾਹੀ ੧੦, ਪੜ੍ਹਾ ੨੧੯)

ਸੌ ਸਾਡੀ ਸਮਝ ਵਿਚ ਗਿਆਨੀ ਗਿਆਨ ਸਿੰਘ ਜੀ ਨੇ ਵੀ ਕਿਸੇ ਭੁਲੇਖੇ ਦੇ ਕਾਰਣ
ਭਾਈ ਮਨੀ ਸਿੰਘ ਮੁਲਤਾਨੀ ਨੂੰ ਹੀ 'ਦੁਲੱਟ' ਬਣਾ ਲਿਆ ਹੈ, ਜਿਸ ਦਾ ਅਸਲ ਵਿਚ
ਕੋਈ ਵਜੂਦ ਨਹੀਂ ।

ਭਾਈ ਮਨੀ ਸਿੰਘ ਕਾਨ੍ਹੇ ਕਾਛੀਆ —

ਭਾਈ ਮਨੀ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਕਾਨ੍ਹਾ-ਕਾਛਾ ਪ੍ਰਗਣਾ ਲਾਹੌਰ ਦਾ ਲਿਖਣ ਵਾਲਾ ਇੱਕੋ-ਇੱਕ
ਭਾਈ ਵੀਰ ਸਿੰਘ 'ਬਲ' ਮਾਝੇ ਦੇ ਨਗਰ ਸਠਿਆਲੇ ਦਾ ਨਿਵਾਸੀ ਸੀ । ਇਸ ਨੇ ਸੰਮਤ
੧੮੮੪ ਬਿ: (੧੮੨੭ ਈ:) ਨੂੰ ਮਹਾਰਾਜਾ ਨਰਿੰਦ੍ਰ ਸਿੰਘ ਪਟਲੇਸੂਰ ਦੇ ਅਹਿਦ ਵਿੱਚ
'ਸਿੰਘ ਸਾਗਰ' ਨਾਮ ਦੀ ਪੁਸਤਕ ਲਿਖੀ, ਜੋ ਮੌਤੀ ਬਾਗ, ਪਟਿਆਲਾ ਦੀ ਲਾਇਬ੍ਰੇਰੀ ਵਿੱਚ
ਸੁਰੱਖਿਅਤ ਹੈ । ਇਹ ਇਉਂ ਲਿਖਦਾ ਹੈ :—

ਲੋ ਕੁਸ ਪੁਰ ਕੇ ਅੰਤ੍ਰੇ, ਕਾਨ੍ਹਾ ਕਾਛਾ ਗਿਰਾਉਂ ।
ਤਹਿ ਪੁਰ ਜਿਹ ਭੱਟ ਭਵ ਲਯੋ, ਮਨੀ ਸਿੰਘ ਤਿਹ ਨਾਉਂ । ੫੭ ।
(ਅਧਿਆਇ ੧੧)

ਕਾਨ੍ਹਾ ਤੇ ਕਾਛਾ ਕੋਲੋਂ-ਕੋਲੀ ਦੋ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਨਗਰ ਜ਼ਿਲਾ ਲਾਹੌਰ ਵਿੱਚ ਹਨ । ਭਾਈ ਵੀਰ
ਸਿੰਘ 'ਬਲ' ਦਾ ਕਥਨ ਕਿ ਭਾਈ ਮਨੀ ਸਿੰਘ ਨੇ ਇਥੇ ਜਨਮ ਲਿਆ, ਦਰੁਸਤ ਨਹੀਂ ।

ਅਸਲ ਗੱਲ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਮਨੀ ਸਿੰਘ ਮੁਲਤਾਨੀ ਦੇ ਦੂਸਰੇ ਤੇ ਤੀਸਰੇ ਪੁਤ੍ਰਾਂ (ਬਚਿਤ੍ਰ ਸਿੰਘ— ਉਦੇ ਸਿੰਘ) ਦੀ ਬੰਸ ਕਾਛੇ ਪਿੰਡ ਤੇ ਮਰਲ ਭੈਣੀ ਆਦਿ ਨਗਰਾਂ ਵਿਚ ਆ ਕੇ ਆਬਾਦ ਹੋ ਗਈ ਸੀ* ।

ਬਹਿਸ ਦਾ ਸਿੱਟਾ ਇਹ ਕਿ ਕਾਨ੍ਹੇ ਕਾਛੇ ਵਾਲਾ ਭਾਈ ਮਨੀ ਸਿੰਘ ਵੀ ਮਨੀ ਸਿੰਘ ਮੁਲਤਾਨੀ ਹੀ ਹੈ । ਖ਼ਾਨਦਾਨ ਦੇ ਇਸ ਇਲਾਕੇ ਵਿਚ ਆ ਕੇ ਵਸਣ ਦੇ ਕਾਰਣ ਇਹ ਭੁਲੇਖਾ ਟੁਰ ਪਇਆ । ਅਸਲ ਵਿਚ ਭਾਈ ਮਨੀ ਸਿੰਘ ਇਕੋ ਹੀ ਹੋਇਆ ਹੈ ।

(੪)

ਭਾਈ ਮਨੀ ਸਿੰਘ ਮੁਲਤਾਨੀ ਦੇ ਵਡਿੱਕੇ ਕਿਸੇ ਸਮੇਂ ਖ਼ਾਨ ਦੇਸ਼ ਤੋਂ ਹਿਮਾਂਚਲ ਪ੍ਰਦੇਸ਼ ਦੇ ਨਗਰ ਨਾਹਨ ਆ ਟਿਕੇ ਸਨ । ਜੀਂਦ ਦੇ ਪਰਗਣੇ ਤਲਉਚੇ ਦੇ ਭੱਟਾਂ ਦੀ ਵਹੀ ਵਿੱਚ, ਸੰਮਤ ੧੪੯੦ ਬਿ: (੧੪੩੩ ਈ:) ਦੀ ਯਾਦਦਾਸ਼ਤ ਵਿਚ, ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦਰਜ ਹੈ :-

ਰਾਟਾ ਬੇਟਾ ਮਾਲਾ ਕਾ, ਪੋਤਾ ਜਗਨਾ ਕਾ, ਪੜਪੋਤਾ ਬੀਝੇ ਕਾ ਚੰਦਰ ਬੰਸੀ
ਭਾਰਦੂਜੀ** ਗੋਤ੍ਰ ਪੰਵਾਰ ਬੰਸ ਮੱਘ ਕਾ ਮੁਵਾਨੇ ਭੋਜਾਨੇ ਖਾਨ ਦੇਸ ਬਾਲੇ, ਬਾਸੀ
ਨਾਹਨ ਪਰਗਣਾ ਸਿਰ ਮੌਰ । ਬਧਾਈ ਬੇਟਾ ਲਖਮਨ ਕੀ ਨਾਹਨ ਕੇ ਮਲਹਾਨ,
ਏਕ ਘੋਰੇ ਦਾਨ ਕੀਆ ਫਲਗੁਨ ਬਦੀ ਇਕਾਦਸੀ ਸੰਬਤ ੧੪੯੦ ਕੋ, ਕੁਲ ਪਰੋਹਤ
ਬਨਵਾਰੀ ਕੋ ਮਾਨਾ ।੧।

ਇਸੇ ਵਹੀ ਵਿੱਚ ਸੰਮਤ ੧੫੩੯ ਬਿ: (੧੪੮੨ ਈ:) ਦੀ ਵਧਾਈ ਵਿੱਚ ਭਾਈ ਮਨੀ ਸਿੰਘ ਦੀ ਬੰਸਾਵਲੀ ਨੂੰ ਕੁਝ ਪੁਸ਼ਤਾਂ ਹੋਰ ਹੇਠਾਂ ਲਿਆਂਦਾ ਗਿਆ ਹੈ । ਉਸ ਦੀ ਨਕਲ ਅਸੀਂ ਹੇਠ ਦੇਂਦੇ ਹਾਂ :—

* ਇਸ ਸੰਬੰਧ ਵਿਚ ਵੱਖੋ ਵੱਖ ਪੀਡਿਆਂ ਤੇ ਭੱਟਾਂ ਤੋਂ ਜੋ ਵਾਕਫੀਅਤ ਸਾਨੂੰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋਈ ਹੈ, ਉਸ ਦਾ ਵੇਰਵਾ ਅਸੀਂ ਅੰਤਿਕਾ ਨੰਬਰ ੧ ਵਿਚ ਦੇ ਦਿੱਤਾ ਹੈ । ਪਾਠਕ ਜਨ ਉਥੋਂ ਵਾਰਣ ਦੀ ਕ੍ਰਿਪਾ ਲੜਾ ਕਰਨ ।

** ਹੋਤਮੋ ਅਤ੍ਰਿ ਭਾਰਦੂਜੋ ਜਮਦਗਨਿਸਤੁ ਕਸਪਾਇ ।
ਬਿਸਵਾਮਿਤ੍ਰੋ ਵਸਿਸ਼ਟਸਚ ਮਹਾਂ ਪੁਨ ਪੁਨਿਆ ਅਰੁੰਧਿਤਿ ।

(ਭੱਟ ਵਹੀ ਤਲਉਡਾ)

ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਗੋਤ੍ਰ-ਮਰਯਾਦਾ ਇਨ੍ਹਾਂ ਸੱਤਾਂ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਤੋਂ ਚਲੀ । ਜੇੜ੍ਹੇ ਵਿਦਿਆਰਥੀ ਇਨ੍ਹਾਂ ਪਾਸ ਪੜ੍ਹਦੇ ਸਨ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਗੋਤ੍ਰ ਇਨ੍ਹਾਂ ਹੀ ਦੇ ਨਾਮਾਂ ਤੋਂ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਹੋ ਗਏ ।

ਜੱਲਾ ਬੋਟਾ ਲਖਮਨ ਕਾ, ਪੌਤਾ ਰਾਟਾ ਕਾ, ਪੜਪੌਤਾ ਮਾਲਾ ਕਾ, ਚੰਦਰ ਬੰਸੀ...
 ਬਾਸੀ ਨਾਹਨ ਪਰਗਨਾ ਸਿਰ ਮੌਰ, ਮਿਤੀ ਅਸਾਢ ਸੁਦੀ ਪੰਚਮੀ ਸੰਬਤ ੧੫੩੬, ਬਧਾਈ
 ਬੋਟਾ ਹਾਫਾ ਕੀ, ਏਕ ਘੋਰ ਦਾਨ ਕੀਆ। ਧਰਮ ਭੂਮੀ ਕੁਰਡੇਤ੍ਰ ਕੇ ਮਲਹਾਨ ਕੁਲ
 ਪੁਰੋਹਤ ਹਰਿ ਜੀ ਕੇ ਮਾਨਾ ॥੨॥

ਸੰਮਤ ੧੫੮੨ ਬਿ: (੧੫੨੫ ਈ:) ਦੀ ਵਧਾਈ ਅਨੁਸਾਰ ਬੀਝੇ ਦਾ ਖ਼ਾਨਦਾਨ ਨਾਹਨ
 ਵਿਚ ਹੀ ਵਸਦਾ ਸੀ :—

ਬਧਾਈ ਲੀ ਰਾਉ ਕੀ, ਬੋਟਾ ਚਾਹੜ ਕਾ ਪੌਤਾ ਹਾਫਾ ਕਾ, ਪੜਪੌਤਾ ਜੱਲਾ ਕਾ
 ਚੰਦਰ ਬੰਸੀ ਮੁਵਾਨੇ ਭੋਜਾਨੇ ਬੰਸ ਬੀਝੇ ਕਾ ਮਿਤੀ ਅਸਾਢ ਬਦੀ ਇਕਾਦਸੀ ਸੰਬਤ
 ੧੫੮੨ ਨਾਹਨ ਕੇ ਮਲਹਾਨ ਦੇਸ ਸਿਰ ਮੌਰ ਮੇਂ ਏਕ ਘੋਰ ਦਾਨ ਕੀਆ, ਕੁਲ ਪੁਰੋਹਤ
 ਨਰਸੀ ਕੇ ਮਾਨਾ ॥੩॥

ਰਾਉ ਦੇ ਪੁਤ੍ਰ ਮੂਲੇ ਦੀ ਵਧਾਈ ਵਿੱਚ, ਜੋ ਸੰਮਤ ੧੬੦੦ ਬਿ: (੧੫੪੩ ਈ:) ਨੂੰ ਹੋਈ,
 ਇਸ ਪਰਵਾਰ ਦਾ ਪਰਗਨਾ ਮੁਲਤਾਨ ਦੇ ਪਿੰਡ ਅਲੀਪੁਰ ਵਿੱਚ ਜਾ ਵੱਸਣ ਦਾ ਪਤਾ
 ਚਲਦਾ ਹੈ :—

ਬਧਾਈ ਲੀ ਮੂਲੇ ਕੀ, ਬੋਟਾ ਰਾਉ ਕਾ ਪੌਤਾ ਚਾਹੜ ਕਾ, ਪੜਪੌਤਾ ਹਾਫਾ
 ਕਾ... ਪੰਵਾਰ ਬੰਸ ਬੀਝੇ ਕਾ ਬੰਝਰਉਤ ਰਟਉਤ ਜਲਹਾਨਾ, ਮਿਤੀ ਸਾਵਨ ਬਦੀ
 ਦੂਜ ਸੰਬਤ ੧੬੦੦ ਕੇ ਅਲੀਪੁਰ ਮੇਂ ਮੁਲਹਾਨ ਪਰਗਨਾ ਮੁਲਤਾਨ ਏਕ ਉੱਟ ਏਕ
 ਘੋਰੇ ਦਾਨ ਕੀਆ, ਕੁਲ ਪੁਰੋਹਤ ਦਰੀਆ ਕੇ ਮਾਨਾ ॥੪॥

ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਖ਼ਾਨ ਦੇਸ ਤੋਂ ਉੱਠ ਕੇ ਨਾਹਨ ਵਿੱਚ ਵੱਸਣ ਵਾਲਾ ਇਹ ਖ਼ਾਨਦਾਨ ਸੰਮਤ
 ੧੫੮੨ ਬਿ: (੧੫੨੫ ਈ:) ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ ਸੰਮਤ ੧੬੦੦ ਬਿ: (੧੫੪੩ ਈ:) ਦੇ ਅੰਦਰ
 ਅੰਦਰ ਅਲੀਪੁਰ ਜਾ ਵਸਿਆ ਸੀ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਧਾਈਆਂ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਭੱਟਾਂ ਦੇ ਕਹੇ ਆਪਣੇ
 ਦੋਹੇ ਹਨ, ਜੋ ਖ਼ਾਸ ਅਹਿਮੀਅਤ ਰਖਦੇ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚੋਂ ਭੱਟ ਭਿੱਖੇ ਦੇ ਭਰਾ ਭੱਟ ਚੱਖੇ
 ਦੇ ਚਾਰ ਦੋਹੇ, ਜੋ ਉਸ ਨੇ ਸੰਮਤ ੧੬੮੬ ਬਿ: ਤੇ ੧੬੯੨ ਬਿ: (੧੬੨੮ ਈ:—੧੬੩੫
 ਈ:) ਵਿੱਚ ਰਚੇ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਨਕਲ ਹੇਠ ਦਿੱਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ :—

ਖੰਡੇ ਖੰਡੇ ਪਛੋੜੇ ਏ ਧਰਤੀ ਤੇ ਅਸਮਾਨ ।

ਚੰਦਰ ਬੰਸੀ ਰਾਉ, ਰਾਉ ਦਾ ਪੌਤਾ ਬੱਲੂ, ਤੈਨੇ ਜਾਨੇ ਸਕਲ ਜਹਾਨ ।

ਕਲਿਜੁਗ ਮੇਂ ਠਕੁਰਾਈ ਪਾਈ, ਤੁਮ ਬਝੋ ਸਮ ਪਾਇਆ ਸਨਮਾਨ ।

ਤੇਰੇ ਨਾਮ ਥੀਂ ਚੁਗੱਤਾ ਕਾਪੇ, ਕਾਪੇ ਕਾਬਲ ਹਿੰਦੋਸਤਾਨ ।

ਤੁਮ ਗੌਰੀ ਸੈ ਭਾਗ ਸਿਆਨਾ, ਰੰਗ ਮਹਿਲ ਮੇਂ ਮੈਜਾਂ ਮਾਨ ।

ਬਿੱਕਰਮ ਭੋਜ* ਸਮ ਕੀਆ ਤਉ ਸਾਕਾ, ਵਾਂਗ ਭਰਥਰੀ ਜੋਗ ਕਮਾਇਆ ਆਨ ।
 ਦਾਨ ਦੀਆ ਤਉ ਦਾਦੇ ਜਗ ਦੇਵ ਪੰਵਾਰ ਜੋਸਾ, ਉਦੇ ਦੀਪ ਸਮ ਪਾਇਆ ਗਿਆਨ ।
 ਜਮ ਗਾਰੂ ਤਉ ਬੇਟੇ ਮਾਈ ਦਾਸ ਕਾ, ਉਜਲ ਦੀਯੋ ਕਰਹਿ ਕਾ ਦਾਨ ।
 ਜਸ ਜੋੜ ਚੋਖਾ ਭੱਟ ਗਾਵੈ,
 ਸਾਲ ਜੋਲਾ ਸੈ ਸਿਆਸੀਆ ਥੱਕ ਗੁਰੂ ਕੇ ਆ ਮਲਹਾਨ ।੧।
 ਜਗ ਛੱਤੀ ਤਉ ਆਪੈ ਛਨੇ ਆਪੈ ਛੱਤੈ, ਆਪੈ ਸਰਿਸਟ ਉਪਾਇਆ ।
 ਰਾਵਨ ਕੰਸ ਉਪਾਏ ਆਪੈ, ਆਪੈ ਮਾਰ ਖਪਾਇਆ ।
 ਬੱਲੂ ਤੂੰ ਭਾਰਤ ਤੋਲੇ ਭੀਮ ਯੂੰ ਤਉ ਜਾਨੇ ਸਾਹ ਚੁਗੱਤਾ,
 ਬੇਲ ਤੇਰੀ ਕੋ ਗੁਰੂ ਬਧਾਇਆ ।
 ਧਾਂਕ ਤੇਰੀ ਦਿੱਲੀ ਲਗ ਬੱਲੂ, ਤੇਰਾ ਜੋਰ ਸਵਾਇਆ ।
 ਗੋਲੂ ਮੋਹਨਾ ਬੰਦ ਛੁਡਾਈ, ਲਹਿਨੇ ਕਿਆ ਕਾ ਮਾਨ ਗਵਾਇਆ ।
 ਚੜਿਆ ਗੁਰੂ ਪੈ ਜਬੈ ਚੁਗੱਤਾ, ਮਾਰ ਸਾਂਗ ਤਉ ਮੂੰਡ ਭਵਾਇਆ ।
 ਮਾਡਨ ਬੇਟਾ ਸੂਖਾ ਭੂਰਾ, ਗੋਲੋਂ ਤੁਪੈ ਸੀ ਖੜਗ ਉਠਾਇਆ ।

* ਚੰਦ੍ਰ ਬੰਸੀ ਭਾਰਦਵਾਜੀ ਗੋਤ੍ਰੇ ਪੰਵਾਰ ਖਾਨ ਦੇਸ ਵਾਲੇ :—

(੧) ਮਘ ...

(੨) ਭੋਜ ਮਘ ਕਾ, ਧਰਮ ਰਾਜ ਮਘ ਕਾ...

(੩) ਜੈਸੀ ਭੋਜ ਕਾ, ਅਭੈ ਚੰਦ ਭੋਜ ਕਾ, ਭੀਮ ਸੈਨ ਭੋਜ ਕਾ, ਉਦੇ ਚੱਤ ਭੋਜ ਕਾ

(੪) ਸਪਤ ਮੁਕਟ ਜੈਸੀ ਕਾ, ਸਪਤ ਦੀਪ ਜੈਸੀ ਕਾ, ਨਰਬੁਦ ਜੈਸੀ ਕਾ, ਰਤਨ ਪਾਲ ਜੈਸੀ ਕਾ

(੫) ਚਤੁਰ ਮੁਕਟ ਸਪਤ ਮੁਕਟ ਕਾ, ਸ੍ਰੀ ਚੰਡ ਮੁਕਟ ਸਪਤ ਮੁਕਟ ਕਾ, ਇੰਦ੍ਰ ਸੈਨ ਸਪਤ ਮੁਕਟ ਕਾ, ਮਹਿੰਦ੍ਰ ਸੈਨ ਸਪਤ ਮੁਕਟ ਕਾ, ਸਾਤਲ ਸਪਤ ਮੁਕਟ ਕਾ...

(੬) ਉਦੇ ਦੀਪ ਚਤੁਰ ਮੁਕਟ ਕਾ, ਭਾਨਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਚਤੁਰ ਮੁਕਟ ਕਾ, ਰਤਨ ਜੋਤ ਚਤੁਰ ਮੁਕਟ ਕਾ

(੭) ਜਗ ਦੇਵ ਉਦੇ ਦੀਪ ਕਾ, ਰਨ ਧੋਲ ਉਦੇ ਦੀਪ ਕਾ, ਸਿੰਹ ਧੋਲ ਉਦੇ ਦੀਪ ਕਾ ਕਰਮਤ ਉਦੇ ਦੀਪ ਕਾ ..

(੮) ਉਪਾਰ ਰਨ ਧੋਲ ਕਾ, ਜੈਸਲ ਰਨ ਧੋਲ ਕਾ, ਕੀਰਤੀਆ ਰਨ ਧੋਲ ਕਾ, ਮਹਾਂ ਦੇਵ ਰਨ ਧੋਲ ਕਾ...

(੯) ਅੰਬੀਆ ਉਪਾਰ ਕਾ, ਸ਼ਿਵ ਚਰਨ ਉਪਾਰ ਕਾ, ਰਾਮਸੀ ਉਪਾਰ ਕਾ, ਕੁਲਦੇਵ ਉਪਾਰ ਕਾ...

(੧੦) ਲੋਈਆ ਅੰਬੀਆ ਕਾ, ਮਾਡਨ ਅੰਬੀਆ ਕਾ, ਕਰਮ ਸੀ ਅੰਬੀਆ ਕਾ ਅਸਿਧੀਰ ਅੰਬੀਆ ਕਾ...

(੧੧) ਗੋਰਾ ਲੋਈਆ ਕਾ, ਬੀਬਾ ਲੋਈਆ ਕਾ, ਛਾਹਾ ਲੋਈਆ ਕਾ, ਬੀਸਲ ਲੋਈਆ ਕਾ, ਆਂਬਾ ਲੋਈਆ ਕਾ, ਲੁਨਸੀ ਲੋਈਆ ਕਾ, ਬਾਕੜ ਲੋਈਆ ਕਾ, ਬਰਮਲ ਲੋਈਆ ਕਾ, ਲੋਕਾ ਲੋਈਆ ਕਾ, ਨੀਬਾ ਲੋਈਆ ਕਾ, ਕੂੜਾ ਲੋਈਆ ਕਾ, ਬਾਨੀ ਲੋਈਆ ਕਾ, ਤ੍ਰਿਖਾਨੀ ਲੋਈਆ ਕਾ...

(ਭੱਟ ਵਹੀ ਤਲਉਡਾ, ਪਰਗਨਾ ਜੀਂਦ)

ਖੜੀ ਪੁਕਾਰੇ ਸੌਂਧਾ ਰਾਂਗੜੀ, ਬੱਲੂ ਤਉ ਸੇਰਾ ਸਿਰ ਮੌੜ,
ਸਾਮੇ ਜੂਝਾ ਜਸ ਜਗ ਮੇਂ ਪਾਇਆ ।

ਦਾਦੂ ਜੱਲਾ ਮੁਰਤਜਾ ਖਾਨ ਮਾਰੇ, ਮੂਲੇ ਕਿਆ ਕਾ ਭਾਗ ਸਵਾਇਆ ।
ਸੁਪੂਰ ਬੋਟਾ ਤਉ ਗਾਉਂ ਮਾਈ ਦਾਸ, ਚੌਖੇ ਭੱਟ ਜਸ ਜੋੜ ਸੁਨਾਇਆ ।
ਜੱਲਾਂ ਸੈ ਇਕਾਨਮੇਂ ਬੱਲੂ* ਜੂਝਿਆ, ਬੈਸਾਖ ਬਾਨਮੇਂ ਮੇਂ ਜਸ ਗਾਇਆ ।੨।
ਮਾਈ ਦਾਸ ਸਾਹ ਜਹਾਨ ਕੋ ਮਿਲਿਆ, ਵੇਖੇ ਹਿੰਦੂ ਮੁਸਲਮਾਨ ।
ਮਾਈ ਦਾਸ ਤੇਰੇ ਤੰਬੂ ਗੈਨ ਮਹਿ ਝੁਲੇਂ, ਡਿਉਢੀ ਬਾਹਰ ਖੜੇ ਦਰਬਾਨ ।
ਅਗੇ ਡੰਡਾ ਡੰਡਾਰਸ ਖੇਲੇ, ਉਮਰੇ ਮਾਰ ਪਿਛਾਂਹ ਕੋ ਪੇਲੇ, ਛੜੀਆਂ ਚੱਟ ਕਰੇ ਸੁਲਤਾਨ ।
ਪਾਂਚ ਰੋਜ਼ ਮੈਂ ਦਫਤਰ ਆਇਆ,

ਮੂਲੇ ਕਿਆ ਕਾ ਭਾਗ ਸਬਾਇਆ ਰਖਿਆ ਬੀਝੇ ਕਾ ਸੁਲਤਾਨ ।
ਧੰਨ ਮਾਈ ਦਾਸ ਧਰਮ ਕੀ ਧਰਮ ਸਾਲ ਬੰਧਾਈ, ਤੇਰਾ ਲੰਗਰ ਆਬਾਦਾਨ ।
ਤੇਰੀ ਮਦਦ ਗੁਰੂ ਚੱਕ ਵਾਲਾ, ਦੀਆ ਦਾਨ ਲੱਖ ਦਾਨ ।
ਜੱਸ ਜੋੜ ਚੌਖਾ ਭੱਟ ਗਾਵੈ,
ਸਾਲ ਸੋਲਾ ਸੈ ਬਾਨਮੇਂ ਕਰਤਾਰਪੁਰ() ਕੇ ਆ ਮਲਹਾਨ ।੩।
ਪ੍ਰਿਥਮੇਂ ਸਿਮਰੂੰ ਓਸ ਕੋ, ਜਿਨ ਇਹ ਸ੍ਰਿਸਟ ਰਚਾਈ ।
ਨੇਤ ਨੇਤ ਤਉ ਬੇਦ ਕਥਤ ਹੈ, ਇਹ ਈਸਰ ਬੁੱਧ ਬਤਾਈ ।
ਬ੍ਰਹਮਾ ਬਿਸ਼ਨ ਮਹੇਸ਼ ਈ, ਬਾਕਬਾਨੀ ਹੋਇ ਸਹਾਈ ।
ਲੱਖ ਅਗਾਸਾਂ ਪਤਾਲ ਲੱਖ, ਬਾਬੇ ਨਾਨਕ ਕਿਹਾ ਅਲਾਈ ।
ਅੰਗਦ-ਅਮਰ ਗੁਰ ਰਾਮਦਾਸ, ਅਰਜਨ ਗੋਬਿੰਦ ਤੇਂ ਸਰਨਾਈ ।
ਪੈਲੀ ਤ੍ਰਿਯਾ ਧਰਤਰੀ, ਇੰਦਰ ਦਰ ਘੋਰ ਬਰਸਨ ਕੋ ਆਈ ।
ਦੂਜੀ ਤ੍ਰਿਯਾ ਰੈਨ ਈ, ਦੁਨੀਆ ਬਹੁ ਬਿਸਰਾਮ ਈ ਪਾਈ ।
ਤੀਜੀ ਤ੍ਰਿਯਾ ਪਵਨ ਈ, ਖਿਨ ਆਵੇ ਖਿਨ ਚਲੇ ਸਬਾਈ ।
ਚੌਥੀ ਤ੍ਰਿਯਾ ਮੌਤ ਈ, ਜਿਹ ਦੁਨੀਆ ਬਹੁਤ ਖਪਾਈ ।
ਪਾਂਚਮ ਤ੍ਰਿਯਾ ਕੌਂਤਾਜੀ ਮਾਤਾ, ਪਾਂਚ ਫਲ ਮਹਾਦੇਵ ਸੇ ਲਿਆਈ ।
ਛਟੀ ਤ੍ਰਿਯਾ ਦੁਰਗਾ ਕਿਆਨ ਈ, ਜਿਹ ਧਉਲਾ ਗੱਢ ਬਿਆਈ ।
ਆਠਮ ਤ੍ਰਿਯਾ ਕਲਮ ਈ, ਜਿਸੇ ਦੁਨੀਆ ਨਿਮੈਂ ਸਬਾਈ ।
ਨਾਮੀ ਤ੍ਰਿਯਾ ਗੰਗਾ ਮਾਤਾ, ਜਿਹ ਤੇ ਹਿੰਦੂ ਨੇ ਗਤ ਪਾਈ ।
ਦਸਮੀਂ ਤ੍ਰਿਯਾ ਮਾਇਆ ਰਾਨੀ, ਜਿਹ ਦੁਨੀਆ ਬਹੁਤ ਭਰਮਾਈ ।

*੧੭ ਵੈਸਾਖ ਸੰਮਤ ੧੬੯੧ ਬਿ: ਨੂੰ ਬੱਲੂ ਸ੍ਰੀ ਅਮ੍ਰਿਤਸਰ ਸ਼ਹੀਦ ਹੋਇਆ ਸੀ ।

()ਕਰਤਾਰਪੁਰ, ਜ਼ਿਲਾ ਜਲੰਧਰ । ਖ਼ੜੀ (ਪਾਂਡਵਾਂ ਦੀ ਮਾਂ) ।

ਗਿਆਰਮੀਂ ਤ੍ਰਿਯਾ ਮਲੂਕੀ ਬਾਈ, ਧੀ ਬੱਲੂ ਪੰਵਾਰ ਕੀ ਜਾਈ ।
 ਬੀ ਪੌਤੀ ਮੂਲੇ ਬੰਝਰਉਤ ਕੀ, ਗੋਲੇਂ ਸੁਖੇ ਮਾਂਡਨ ਬੇਟੇ ਬਿਆਈ ।
 ਮਾਈ ਦਾਸ ਮਲੂਕਾ ਰੁੜੀ, ਰੁਪੀਆ ਜੈਮਲ ਬੀਰੀਆ ਨੇਤਾਈ ।
 ਸਾਹੂ ਸੁੰਦਰ ਮਾਧੋ ਰਈਆ, ਸੁਹੇਲਾ ਗਾਇ ਬਾਰਾਂ ਤੇਰੇ ਭਾਈ ।
 ਸੁਪੂਤ ਭਤੀਜਾ ਗਾਊ ਤਉ ਨਠੀਆ, ਚਾਰ ਕੁੰਟ ਜਿਹ ਮਿਲੀ ਬਡਿਆਈ ।
 ਮਲੂਕੀ ਮਿਲੀ ਅਕਬਰ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਕੋ, ਜਿਹ ਬੇਟੀ ਕਹਿ ਬਿਠਲਾਈ ।
 ਧੜਾ ਪੰਸੇਰੀ ਕਾਠ ਕੋਰੜਾ, ਸੋਲਾਂ ਜਤੀਆਂ ਮੇਂ ਸਨਮਾਨ ਕਰਾਈ ।
 ਤਾਂਬਾ ਪੱਤ੍ਰ ਉਪ ਤਹਿ, ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਸੇ ਸੁਗੰਧ ਲਿਖਾਈ ।
 ਨਿਸ਼ਾਨ ਨਗਾਰਾ ਸੋਲਾਂ ਜਾਤ ਮੇਂ, ਮਲੂਕੀ ਰਾਂਗੜੀ ਲਿਆਈ ।
 ਅਠਾਰੀਆ ਲਾਬੇ ਮਲੂਕੀ ਬਾਈ, ਜਸ ਤੈਲੋਕੀ ਛਾਈ ।
 ਕੀ ਬਧਾਈ ਬੇਟੇ ਮਖਨੈਂ() ਬਿਆਇ ਕੀ, ਬੰਸ ਲਾਖਨ ਕੀ ਬੇਲ ਬਧਾਈ ।
 ਮਾਲਾਂ ਮੁਹਰੇਂ ਸਾਤ ਸਾਤ ਕੀ, ਪਾਂਚੇਂ ਜੋੜੀ ਭੱਟੋਂ ਕੋ ਪਹਿਨਾਈ ।
 ਕਰੀ ਕੜਾਹੀ ਗੁਰੂ ਕੀ, ਮਾਡਨ ਕਿਆਂ ਕਾ ਭਾਗ ਸਥਾਈ ।
 ਜੱਸ ਜੋੜ ਚੌਖਾ ਭੱਟ ਗਾਵੈ, ਸਾਲ ਸੋਲਾਂ ਸੈ ਬਾਨਮੇਂ ਆਈ ।॥

(ਭੱਟ ਵਹੀ ਕਰਸਿੰਧੂ, ਪਰਗਨਾ ਸਡੀਦੋਂ)

ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੋਹਿਆਂ ਨਾਲ ਅਸੀਂ ਭਾਈ ਮਨੀ ਸਿੰਘ ਦੇ ਪਿਤਾ ਭਾਈ ਮਾਈ ਦਾਸ ਤੱਕ ਪੁੱਜ ਜਾਂਦੇ ਹਾਂ । ਇਹ ਵੀ ਪਤਾ ਲਗਦਾ ਹੈ ਕਿ ਭਾਈ ਮਨੀ ਸਿੰਘ ਦੀ ਭੂਆ ਅਕਬਰ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਨੂੰ ਮਿਲੀ ਸੀ, ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਪਿਤਾ ਸ਼ਾਹ ਜਹਾਨ ਨੂੰ ।

ਭਾਈ ਮਨੀ ਸਿੰਘ ਬਾਰੇ ਪਹਿਲਾ ਹਵਾਲਾ ਸੰਮਤ ੧੭੦੧ ਬਿ: (੧੬੪੪ ਈ:) ਨੂੰ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਵਾਲੇ ਭੱਟ ਕੀਰਤ ਦੇ ਪੁਤਰ ਬੋਹਥ ਨੇ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦਿੱਤਾ ਹੈ :—

ਬਧਾਈ ਲੀ ਮਨੀ ਰਾਮ ਕੀ, ਬੇਟਾ ਮਾਈ ਦਾਸ ਕਾ, ਪੌਤਾ ਬੱਲੂ ਕਾ, ਪੜਪੌਤਾ ਮੂਲੇ ਕਾ.....ਸੰਬਤ ੧੭੦੧ ਬਰਖੈ ਮਾਹ ਚੇਤਰ ਸੁਦੀ ਦੁਆਦਸੀ ਰਵੀ ਵਾਰ ਸੁਭ ਵਾਰ ਸੁਭ ਘੜੀ ਜਨਮ ਹੁਆ, ਕੁਲ ਪ੍ਰੋਹਤ ਬੋਹਥ ਭੱਟ ਕੋ ਮਾਨਾ, ਗੁਰੂ ਕੀ ਕੜਾਹੀ ਕੀ ।

(ਮੁਲਤਾਨੀ-ਸਿੰਧੀ ਵਹੀ)

ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਦਾ ਜਨਮ ਚੰਦ੍ਰ ਬੰਸੀ ਭਾਰਦਵਾਜੀ ਪੰਵਾਰ ਗੋਤ ਦੇ

( ) ਇਹ ਮੱਖਣ ਦੂਸਰਾ ਹੈ, ਪੋਲੀਆ ਨਹੀਂ ।

ਰਾਜਪੂਤਾਂ ਭਾਈ ਮਾਈ ਦਾਸ ਦੇ ਘਰ ੧ ਚੇਤ੍ਰ ਸੁਦੀ ਦੁਆਦਸੀ ਐਤਵਾਰ ਸੰਮਤ ੧੭੦੧ ਬਿ: (੧੦ ਮਾਰਚ ੧੬੪੪ ਈ:) ਨੂੰ ਮਾਤਾ ਮਧਰੀ ਬਾਈ ਦੇ ਉਦਰ ਤੋਂ ਪਿੰਡ ਅਲੀਪੁਰ 'ਉਤਰੀ' ਵਿੱਚ ਹੋਇਆ, ਜਿਹੜਾ ਅੱਜ ਕਲ ਤਹਿਸੀਲ ਤੇ ਜ਼ਿਲਾ ਮੁਜ਼ੱਫਰ ਗੜ੍ਹ (ਪੱਛਮੀ ਪੰਜਾਬ, ਪਾਕਿਸਤਾਨ) ਵਿੱਚ ਹੈ।

(੫)

ਭਾਈ ਮਨੀ ਸਿੰਘ ਦਾ ਗੁਰੂ ਘਰ ਨਾਲ ਜਿੱਧਾ ਸੰਬੰਧ ਸੰਮਤ ੧੭੧੪ ਬਿ: (੧੬੫੭ ਈ:) ਵਿੱਚ ਪਇਆ। ਇਸ ਵੇਲੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਉਮਰ ੧੩ ਸਾਲ ਦੀ ਸੀ। ਇਹ ਆਪਣੇ ਪਿਤਾ ਦੇ ਨਾਲ ਕੀਰਤ ਪੁਰ ਵਿੱਚ ਗੁਰੂ ਹਰਿ ਰਾਇ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਦਰਸਨ ਲਈ ਆਇਆ ਅਤੇ ਪੰਦਰਾਂ ਸਾਲਾਂ ਦੀ ਉਮਰ ਵਿੱਚ ਹਾੜ੍ਹ ਸੁਦੀ ਪੂਰਨਮਾਸ਼ੀ ਨੂੰ ਪਿੰਡ ਖੈਰਪੁਰ 'ਸਦਾਤ' (ਜ਼ਿਲਾ ਮੁਜ਼ੱਫਰ ਗੜ੍ਹ) ਵਿੱਚ ਜਾਂਦੇ ਬੰਸੀ ਬੜ੍ਹਤੀਏ ਕਨਾਵਤਾਂ ਦੇ ਘਰ ਭਾਈ ਲਖੀ ਰਾਇ*

‡ਰਾਜਪੂਤ ਸ਼ਬਦ ਪਹਿਲ ਪ੍ਰਿਥਮੋਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਛੱਤ੍ਰੀਆਂ ਨਾਲ ਲੱਗਾ ਜੋੜੇ ਰਾਜਾ ਜਨਮੇਜੇ ਦੇ ਤੀਸਰੇ ਪੁਤ੍ਰ ਅਜੈ ਸਿੰਘ ਨਾਲ ਮਿਲ ਗਏ, ਤੇ ਰੋਟੀ ਬੋਟੀ ਦੀ ਸਾਂਝ ਕਰ ਲਈ :—

ਸੁਤ ਅਉਰਨ ਕੇ ਉਹ ਨਾਂ ਜੋ ਅਹੇ। ਉਹ ਛੱਤ੍ਰੀ ਜਾਤ ਅਨੇਕ ਭਏ।੧੮। ੩੦੮।

ਤਿਨ ਜੀਤ ਬਿਜੈ ਕੋ ਰਾਉ ਚਵਿਯੋ। ਅਤਿ ਤੇਜ ਪਰਤਾਪ ਪ੍ਰਚੰਡ ਬਵਿਯੋ।

ਜੋ ਆਨ ਮਿਲੇ ਅਰ ਸਾਕ ਦਏ। ਨਰ ਸੋ ਰਾਜਪੂਤ ਕਹਾਤ ਭਏ।੧੯। ੩੦੮।.....

ਜਿਨ ਸਾਕ ਦਏ ਨਹਿ, ਰਾਰ ਬਢੀ। ਤਿਨ ਕੀ ਜੜ੍ਹ ਲੈ ਇਕ ਮੂਲ ਕਢੀ।

ਦਲ ਤੇ ਬਲ ਤੇ ਧਨ ਟੂਟ ਗਏ। ਵਹਿ ਲਾਗਤ ਬਨਜ ਬਪਾਰ ਭਏ।੨੦। ੩੧੦।

(ਗਿਆਨ ਪ੍ਰਬੋਧ ਪਾ: ੧੦, ਥੀ ਦਸਮ ਗ੍ਰੰਥ ਵਿੱਚੋਂ।)

*ਭਾਈ ਲੱਖੀ ਰਾਇ ਜੋਠ ਸੁਦੀ ਇਕਾਦਸ਼ੀ ਸੰਮਤ ੧੭੩੭ ਬਿ: (੧੬੮੦ ਈ:) ਨੂੰ ਰਕਾਬ ਗੰਜ ਦਿਲੀ ਵਿੱਚ ਗੁਰ ਪੁਰੀ ਨਿਵਾਸ ਕਰ ਰਾਇਆ ਸੀ। ਇਸ ਸੰਬੰਧੀ ਡੱਟ ਕੋਸ਼ ਦੇ ਕਹੇ ਦੋਹੇ ਮਿਲਦੇ ਹਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਨਕਲ ਹੇਠ ਦਿੱਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ :—

ਚਲਾ ਚਲਾਈ ਹੋ ਟਹੀ, ਗਢ ਗਢ ਉਖਰੇ ਮੋਖ।

ਲੱਖੀ ਨਗਾਹੀਆ ਲੈ ਚਲੇ, ਤੂੰ ਖਰਾ ਤਮਾਸਾ ਬੋਖ।੧।

ਲੱਖੀ ਨਿਗਾਹੀਆ ਲੱਖ ਗਏ, ਹੇਮ ਹੜਾਉ ਆਠ।

ਸੁਖਾ ਸਰੀਖਾ ਲੱਖ ਗਏ, ਬਹੁਰ ਨ ਆਏ ਇਸ ਬਾਟ।੨।

ਸਿਮਰ ਡੱਟ ਤਉ ਸਤਿਗੁਰ ਆਪਨਾ, ਧਨ ਧਉਲਾ ਗਢ ਧਾਰਾ।

ਹੁਕਮੁ ਹੁਆ ਸੱਚੇ ਸਾਹਿਬ ਕਾ, ਲੱਖੀ ਬੜ੍ਹਤੀਆ ਸੂਰਗ ਸਿਧਾਰਾ।

ਆਠੋਂ ਬੇਟੇ ਹੋਏ ਇਕੱਠੇ, ਕਾਜ ਕਰਨ ਕੀ ਬਾਰਾ।

ਨਗਾਹੀਆ ਹੇਮਾ ਹਾੜੀ ਆਏ, ਆਇਆ ਸੀਤੂ ਤੇ ਪੁੰਡਾਰਾ।

ਬਖਸ਼ੀ ਬਾਲਾ ਜਵਾਹਰ ਆਏ, ਬੰਧੇ ਬਰਛੀ ਕਮਰ ਕਟਾਰਾ।

ਮਹਿਗੇ ਮੋਲ ਉਠ ਮੰਗਾਏ, ਚੜ੍ਹਨੇ ਕੋ ਘੋੜੇ ਕਾਨੇ ਮੇਂ ਬਾਰਾ।

(ਬਾਕੀ ਸਫਾ ੨੩ ਤੇ)

ਦੀ ਸੁਪ੍ਰਤੀ ਸੀਤੋਂ ਬਾਈ ਨਾਲ ਸ਼ਾਦੀ ਹੋਈ ।

ਭਾਈ ਮਨੀ ਸਿੰਘ ਦੀ ਅਹਿਮੀਅਤ ਦਾ ਏਥੋਂ ਹੀ ਪਤਾ ਲਗਦਾ ਹੈ ਕਿ ਸੱਤਵੇਂ ਪਾਤਸ਼ਾਹ ਦੇ ਜੋਤੀ ਜੋਤ ਸਮਾ ਜਾਣ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਆਪ ਅੱਠਵੇਂ ਸਤਿਗੁਰਾਂ ਦੀ ਹਜ਼ੂਰੀ ਵਿੱਚ ਰਹੇ । ਭਾਈ ਸੇਵਾ ਸਿੰਘ ਦੇ ਕਥਨ ਅਨੁਸਾਰ ਗੁਰੂ ਹਰਿ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਸਾਹਿਬ ਨਾਲ ਦਿੱਲੀ ਜਾਣ ਵਾਲੇ ਸਿੱਖਾਂ ਵਿੱਚ ਆਪ ਸ਼ਾਮਲ ਸਨ ।

ਗੁਰੂ ਹਰਿ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਸਾਹਿਬ ਦਾ ਦੇਹਾਂਤ ੩ ਵੈਸਾਖ ਚੇਤ੍ਰ ਸੁਦੀ ੧੪ ਸੰਮਤ ੧੮੨੧ ਬਿ: (੩੦ ਮਾਰਚ ੧੬੬੪ ਈ:) ਨੂੰ ਦਿੱਲੀ ਵਿੱਚ ਹੋਇਆ ਸੀ । ਜੋ ਇਹ ਸਤਿਗੁਰਾਂ ਦੀ ਮਾਤਾ ਸ੍ਰੀ ਸੁਲੱਖਣੀ() ਜੀ ਨਾਲ ਨਾਵੇਂ ਸਤਿਗੁਰਾਂ ਦੀ ਸੇਵਾ ਵਿੱਚ ਬਕਾਲੇ ਪਿੰਡ ਵਿੱਚ ਆ ਹਾਜ਼ਰ ਹੋਇਆ । ਇਸ ਵਕਤ ਇਸ ਦੀ ਉਮਰ ੨੦ ਸਾਲਾਂ ਦੀ ਸੀ ।

ਸੰਮਤ ੧੭੩੨ ਬਿ: (੧੬੭੫ ਈ:) ਨੂੰ ਦਿੱਲੀ ਵਿੱਚ ਗੁਰੂ ਤੇਗ ਬਹ ਦੁਰ ਜੀ ਭਾਣਾ ਵਰਤਾ ਗਏ । ਉਸ ਸਮੇਂ ਭਾਈ ਮਨੀ ਸਿੰਘ ਸ੍ਰੀ ਦਸਮੇਸ਼ ਜੀ ਦੀ ਹਜ਼ੂਰੀ ਵਿੱਚ ਸੇਵਾ ਵਿੱਚ ਤਤਪਰ ਸੀ । ੧੩ ਸਾਲਾਂ ਦੀ ਉਮਰ ਵਿਚ ਗੁਰੂ ਹਰਿ ਰਾਇ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਲੰਗਰ ਵਿਚ ਸੇਵਾ ਕਰਨ ਵਾਲਾ ਜਵਾਨ ਮਨੀ ਸਿੰਘ ੩੫ ਸਾਲ ਦੀ ਉਮਰ ਵਿੱਚ ਪੜ੍ਹਨ ਤੇ ਪੜ੍ਹਾਉਣ,

(ਸਫ਼ਾ ੨੨ ਦੀ ਬਾਕੀ)

ਨਗਾਹੀਏ ਕੇ ਸਿਰ ਪਾਗ ਬੰਧਾਈ, ਬੰਸ ਠਾਕੁਰ ਕਾ ਭਯੋ ਉਜ਼ਾਰਾ ।

ਜਸੁ ਜੋੜ ਕੇਸੋ ਭੱਟ ਭਨਿਆ, ਸਾਲ ਸਤ੍ਰੁ ਸੈ ਸੈਂਤੀਆ, ਹੋਈ ਜੈ ਜੈ ਕਾਰਾ ।੩।

ਸਿਮਰੁ ਸੁਲਤਾਨ, ਹਿਰਦੇ ਦੇ ਗਿਆਨ, ਸਾਹਿਬ ਕੋ ਕਰੂੰ ਯਾਦ, ਸਤਿਗੁਰ ਕਰੋ ਸਹਾਇ ।

ਨਗਾਹੀਏ ! ਤਉ ਲਖੀ ਕੇ ਜਨਮ ਲੀਆ, ਰਉਤ ਰਾਨੇ ਵਾਏ ਰਨੇ ਛੋਗਾ ਨਹੀਂ ਦਾਣਾ, ਜਾਲਾ ਪੁਰ ਕੇ ਆਬ ਕਟਾਇ ।

ਧਨ ਪਾਰਾਂ ਦੇਈਂ ਗੁੰਬਨੀ, ਪੂਤ ਜਨਮਿਆ ਨਗਾਹੀਆ, ਪਾਂਚ ਸੈ ਹੋੜੀ ਮਾਰਿ ਭਗਾਇ ।

ਗੁਰੂ ਕੀ ਲੋਥ ਉਠਾਇ ਲਿਆਨੀ ਜੋਸ ਜਗ ਮੇਂ ਪਾਇਆ, ਪਿਤਾ ਪੂਤ ਰੋਸਨ ਭਏ ਆਇ ।

ਜਸ ਗਾਉਂ ਖੁੰਡੇ ਲੱਖੀਏ ਗੋਪੁ ਠਾਕੁਰ ਕਾ, ਤਾਜੀ ਬੰਧੇ ਬਾਰ, ਉਠੋਂ ਬੈਲੋਂ ਕੀ ਸੋਹੇ ਲਾਰ ਬਰਾਹਮਨ ਭਟੋਂ ਕੇ ਦੀਆ ਦਾਨ, ਬੇਲ ਤੋਰੀ ਕੇ ਗੁਰੂ ਵਧਾਇ ।

ਜਸੁ ਜੋੜ ਕੇਸੋ ਭੱਟ ਭਨਿਆ, ਸਾਲ ਸਤ੍ਰੁ ਸੈ ਅੱਠੀਆ 'ਰਕਾਬ ਗੰਜ' ਕੇ ਮਲਹਾਨ; ਕੰਗਨੈਂ ਕੀ ਜੋੜੀ, ਮੁਹਰੈ ਕੀ ਮਾਲਾ, ਭਟੋਂ ਕੀ ਪਹਿਨਾਇ ।੪।

(ਭੱਟ ਵਹੀ ਜਾਚੋ ਬੰਸੀ ਬੜ੍ਹਤੀਆਂ ਕੀ)

(ੳ) ਓ. ਬਾਬਾ ਗੁਰਦਿੱਤਾ ਪਿਤਾ, ਰਾਜ ਕੌਰ ਜੀ ਮਾਤ ।

ਹਰਿ ਰਾਇ ਸੁਲਖਣੀ ਪਤੀ, ਹਰਿ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਰਾਮ ਰਾਇ ਤਾਤ । ੨੯ ।

(ਕਵਿ ਸੋਧਾ ਕ੍ਰਿਤ ਗੁਰ ਪ੍ਰਣਾਲੀ)

ਅ. ਬਾਬਾ ਗੁਰਦਿੱਤਾ ਪਿਤਾ, ਰਾਜ ਕੌਰ ਜੀ ਮਾਤ ।

ਸੁਲਖਣੀ ਪਤਿ ਹਰਿ ਰਾਇ ਗੁਰ, ਹਰਿ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਰਾਮ ਰਾਇ ਤਾਤ ।

(ਸਰੂਪ ਦਾਸ ਭੱਲਾ ਕ੍ਰਿਤ 'ਮਹਿਮਾ ਪ੍ਰਕਾਸ਼')

ਲਿਖਣ ਤੇ ਲਿਖਾਉਣ ਵਾਲਾ ਇੱਕ ਵਿਦਵਾਨ ਬਣ ਕੇ ਸਾਹਮਣੇ ਆਉਂਦਾ ਹੈ। ਇਸੇ ਸ਼ਹੀਦ ਬਿਲਾਸ ਵਿੱਚ ਇਉਂ ਲਿਖਿਆ ਹੈ:—

ਆਯੂ ਪੈਂਤੀ ਬਰਖ ਕੀ ਮਨੀ ਸਿੰਘ ਕੀ ਆਇ ।

ਲਿਖੇ ਲਿਖਾਏ ਪੋਥੀਆਂ, ਮਨ ਮਹਿ ਬਹੁ ਉਤਸਾਇ । ੪੦ ।

ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਦਾ ਪੁਰਾਣਾ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਨਾਂ "ਪੋਥੀ" ਹੀ ਸੀ। ਪੁਰਾਣੀਆਂ ਬੀੜਾਂ ਵਿਚ ਅਕਸਰ ਲਿਖਿਆ ਮਿਲਦਾ ਹੈ 'ਪੋਥੀ ਲਿਖ ਪਹੁੰਚੇ'। ਸੰਮਤ ੧੭੩੫ ਬਿ: (੧੬੭੮ ਈ:) ਵਿਚ ਸ੍ਰੀ ਦਸਮੇਸ਼ ਜੀ ਦਾ ਬੀੜਾਂ ਦੇ ਲਿਖਾਉਣ ਦਾ ਕੰਮ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰਾਉਣਾ ਭਾਈ ਚੌਪਾ ਸਿੰਘ 'ਹਜ਼ੂਰੀ' ਦੇ ਰਹਿਤ ਨਾਮੋ* ਤੋਂ ਵੀ ਅਨੁਮਾਨ ਲਗਾਇਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਰਹਿਤਨਾਮੇ ਅਨੁਸਾਰ ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਜੀ ਨੇ ਕਰਤਾਰ ਪੁਰੀ ਸੋਢੀਆਂ ਪਾਸੋਂ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਸਾਹਿਬ ਵਾਲੀ ਬੀੜ ਸੰਮਤ ੧੭੩੫ ਬਿ: ਵਿੱਚ ਮੰਗ ਭੇਜੀ ਸੀ। ਚੌਪਾ ਸਿੰਘ ਤੇ ਕੇਸਰ ਸਿੰਘ ਛਿਬਰ ਸਹਿਮਤ ਹਨ ਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਬੀੜ ਦੇਣ ਤੋਂ ਇਨਕਾਰ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਸੀ। ਇਸ ਸਮੇਂ ਭਾਈ ਮਨੀ ਸਿੰਘ ਦੀ ਆਯੂ ੩੫ ਕੁ ਵਰ੍ਹੇ ਦੀ ਹੀ ਬਣਦੀ ਹੈ।

ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਇਹ ਸਪਸ਼ਟ ਹੈ ਕਿ ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦੀ ਆਗਿਆ ਅਨੁਸਾਰ ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਜੀ ਦੀਆਂ ਬੀੜਾਂ ਦੀਆਂ ਸੁੱਧ ਨਕਲਾਂ ਤਿਆਰ ਕਰਨ ਵਿਚ ਲਗ ਗਏ ਸੀ, ਤਾਕਿ ਧੀਰ ਮੱਲੀਆਂ() ਦੇ ਪਏ ਅੜਿੱਕੇ ਨੂੰ ਦੂਰ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕੇ।

੧੭ ਵੇਸਾਖ ਸੰਮਤ ੧੭੪੨ ਬਿ: (੧੬੮੭ ਈ:) ਨੂੰ ਰਾਜਾ ਮੇਦਨੀ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਦੇ ਸੱਦੇ ਤੇ ਗੁਰੂ ਜੀ ਨਾਹਨ ਪਧਾਰੇ। ਭਾਈ ਮਨੀ ਸਿੰਘ ਸਤਿਗੁਰਾਂ ਦੇ ਨਾਲ ਸੀ। ਸੇਵਾ ਸਿੰਘ ਦੇ ਕਥਨ ਅਨੁਸਾਰ ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਦਾ ਨਾਮ ਉਥੇ ਪੜ ਕਵੀਆਂ ਦੀ ਸੂਚੀ ਵਿਚ ਆਉਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਦੀ ਪੁਸ਼ਟੀ ਗਿ: ਗਿਆਨ ਸਿੰਘ ਜੀ ਕਰਦੇ ਹਨ, ** ਪਰ ਸਾਨੂੰ ਅਜੇ ਤਕ ਭਾਈ ਮਨੀ ਸਿੰਘ ਦੀ ਕਵਿਤਾ ਦਾ ਨਮੂਨਾ ਨਹੀਂ ਮਿਲਿਆ। ਸ਼ਾਇਦ 'ਕਵੀ' ਪਦ ਤੋਂ ਭਾਵ 'ਵਿਦਵਾਨ' ਦੇ ਹੋਣ।

੩ ਅੱਸੂ ਭਾਦੋਂ ਸੁਦੀ ੮ ਸੰਮਤ ੧੭੪੩ ਬਿ: (੪ ਸਤੰਬਰ ੧੬੮੭ ਈ:) ਨੂੰ ਬਾਬਾ ਰਾਮ ਰਾਇ ਜੀ ਦੀ ਮਿਰਤੂ ਖੁਰਵਧੀ (ਨਵਾਨਾ, ਡੇਹਰਾਦੂਨ) ਵਿਖੇ ਹੋਈ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਸੁਪਤਨੀ ਸ੍ਰੀ ਪੰਜਾਬ ਕੌਰ ਵਲੋਂ ਸਤਾਰਵੀਂ ਦਾ ਸੱਦਾ ਆਵਣ ਤੇ ਸਤਿਗੁਰੂ ਜੀ ਭਾਈ

* ਇਸ ਰਹਿਤਨਾਮੇ ਦੀ ਇਕ ਕਾਪੀ ਭਾਈ ਰਣਧੀਰ ਸਿੰਘ ਰੀਸਰਚ ਸਕਾਲਰ ਪਾਸ ਹੈ।

( ) ਸੋਢੀ ਧੀਰ ਮੱਲ ਮੱਘਰ ਸੁਦੀ ਦੂਜ ਸੰਮਤ ੧੭੩੪ ਬਿ: (੧੬੭੭ ਈ:) ਨੂੰ ਇਸ ਸੰਸਾਰ ਤੋਂ ਚੱਲ ਵੀਸਿਆ ਸੀ। (ਕਰਤਾਰਪੁਰ ਦੀ ਇੱਕ ਲਿਖਤੀ ਆਦਿ ਬੀੜ ਦੇ ਚਰਿਤ੍ਰ ਜੋਤੀ ਜੋਤੀ ਸਮਾਵਣ ਵਿੱਚੋਂ)

** ਕਵੀ ਬੰਦੀ ਜਾ ਥੇ ਗੁਰ ਪਾਸ। ਉਨ ਮੈਂ ਗਨਨਾ ਇਨ ਕੀ ਖਾਸ। ... 1੮।

(ਪੰਥ ਪ੍ਰਕਾਸ਼, ਛਾਪ ਛੇਵੀਂ, ਨਿਵਾਸ ਉਨਤ੍ਰਹਵੇਂ)

ਮਨੀ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਨਾਲ ਲੈ ਕੇ ਗਏ ਸਨ । ਅਗਲੇ ਸਾਲ ੨੪ ਭਾਦਰੋਂ ਸੂਦੀ ਅਸ਼ਟਮੀ ਸੰਮਤ ੧੭੪੫ ਬਿ: (੨੪ ਅਗਸਤ ੧੬੮੮ ਈ:) ਨੂੰ ਬਾਬਾ ਰਾਮ ਰਾਇ ਜੀ ਦੀ ਬਰਸੀ ਸੀ । ਸਤਿਗੁਰੂ ਜੀ ਆਪ ਤਾਂ ਨਾ ਗਏ ਤੇ ਭਾਈ ਮਨੀ ਸਿੰਘ, ਦੀਵਾਨ ਨੰਦ ਚੰਦ (ਸਿੰਘਾ) ਅਤੇ ਪ੍ਰੋਹਤ ਦਇਆ ਰਾਮ ਆਦਿ ਚੌਣਵੇਂ ੫੦ ਸਿੱਖ ਭੇਜੇ, ਜਿਸ ਤੋਂ ਪਤਾ ਲਗਦਾ ਹੈ ਕਿ ਉਸ ਵੇਲੇ ਦਿਆਂ ਸਿੱਖਾਂ ਵਿੱਚ, ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਕਿਤਨੀ ਕੁ ਅਹਿਮੀਅਤ ਹੋਵੇਗੀ ।

੧੮ ਅੱਸੂ ਸੂਦੀ ਚੌਥੇ ਸੰਮਤ ੧੭੪੫ ਬਿ:* (੧੮ ਸਤੰਬਰ ੧੬੮੮ ਈ:) ਨੂੰ ਭੰਗਣੀ ਦੀ ਜੰਗ ਤੋਂ ਪਿੱਛੋਂ ੨੨ ਚੇਤ੍ਰ ਸੰਮਤ ੧੭੪੭ ਬਿ: (੨੦ ਮਾਰਚ ੧੬੯੧ ਈ:) ਨੂੰ ਨਦਾਉਣ ਦੀ ਜੰਗ ਹੋਈ । ਭਾਈ ਸੇਵਾ ਸਿੰਘ ਦੇ ਕਥਨ ਅਨੁਸਾਰ ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੋਹਾਂ ਲੜਾਈਆਂ ਵਿੱਚ ਸ਼ਾਮਲ ਹੋ ਕੇ ਲੜੇ । ਇਸ ਦੀ ਪੁਸ਼ਟੀ ਭਾਈ ਬੋਹਥ ਦੇ ਪੁਤ੍ਰ ਭੱਟ ਦੇਸੂ ਨੇ ਇੱਕ ਦੋਹੇ ਵਿੱਚ, ਜੋ ਉਸ ਨੇ ਅਨੰਦਪੁਰ--ਭਾਈ ਚਿਤ੍ਰ, ਬਚਿਤ੍ਰ ਤੇ ਉਦੇ ਸਿੰਘ ਦੇ ਵਿਆਹ ਦੀ ਵਧਾਈ ਸਮੇਂ ੪ ਚੇਤ੍ਰ ਵਦੀ ਏਕਮ ਸੰਮਤ ੧੭੫੦ ਬਿ: (੨ ਮਾਰਚ ੧੬੯੩ ਈ:) ਨੂੰ ਕਹਿਆ ਸੀ, ਇੰਜ ਦੱਸਿਆ ਹੈ:—

ਸਿਮਰ ਭੱਟ ਤਉ ਸਤਿਗੁਰ ਅਪਨਾ, ਗਿਆਨ ਬਤਾਵੈ ਸੱਚਾ ।
 ਤਉ ਬੇਖਾ ਪੰਵਾਰ ਬੀਝੇ ਕਾ ਅਧਰਾਕ ਨ, ਤਉ ਬੇਖਾ ਰੱਜਪੂਤੀ ਕਾ ਨੱਕਾ ।
 ਦਿੱਲੀ ਲਗ ਧਾਕ ਸੁਨੀ ਤੇਰੀ ਬੱਲੂ, ਤਉ ਜਾਨੇ ਸਾਹ ਚੁਗੱਤਾ ।
 ਸੁਪੂਤ ਪੋਤਾ ਤਉ ਗਾਉਂ ਮਨੀ ਰਾਮ, ਰੋਸ਼ਨ ਬੰਸ ਜੱਲੇ ਦਾ ਕਿੱਤਾ ।
 ਪੈਲਾਂ ਹੇਠ ਭੰਗਾਨੀ ਮਾਰੀ, ਰਾਨਾ ਘਾਲ ਕੀਆ ਰਨ ਜਿੱਤਾ ।
 ਸਾਕਾ ਕੀਆ ਨਦਾਵਨ ਤੈਂ ਨੇ, ਘਾਲਿਆ ਰਾਨਾ ਬੀਚ ਪਰਬੱਤਾ ।
 ਘੋੜੇ ਬੀਸ ਪਰਾਸ ਗਿਣਤੀ ਕੇ ਆਏ, ਪੈਦਲ ਆਏ ਬਹੁ ਰਜਪੁੱਤਾ ।
 ਧਨ ਧਨ ਮਾਤਾ ਮਧਰੀ ਬਾਈ, ਤਉ ਜਾਇਆ ਮਨੀ ਰਾਮ ਪੂਤ ਸੁਖੱਤਾ ।
 ਸੁਪੂਤ ਬੇਟਾ ਤਉ ਗਾਉਂ ਦਿਆਲ ਦਾਸ(), ਜੀਤੇ ਜੀ ਦੇਗੇ ਉਥਲਿੱਤਾ ।

* ਦਸ ਸਾਤ ਸਤੰ ਸਨ ਬੀਚ ਭਯੋ ਪੰਤਾਲੀਸ ਜੰਗ ਭਯੋ ਯਹ ਗ੍ਰਾਮ ਭੰਗਾਨੀ ।

ਦੇਸਨ ਦੇਸ ਬਿਥੋ ਤਬ ਏ ਬਿਦਤੈ, ਗੁਰ ਬੀਰ ਕਟੈਲ ਮਹਾਨੀ ।

(ਗਿ: ਗਿਆਨ ਸਿੰਘ, ਪੰਥ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਲਿਖਤੀ, ਪੰਨਾ ੫੧, ਲਾ: ਡਾ: ਗੰਡਾ ਸਿੰਘ ਪਟਿਆਲਾ)

( ) ਦਿਆਲ ਦਾਸ ਸ਼ਹੀਦੀ ਤੋਂ ਸੋਲਾਂ ਸਾਲ ਪਹਿਲੇ ਹਰਿਦਵਾਰ ਗਏਆ ਸੀ, ਤੇ ਮੱਘਰ ਸੂਦੀ ੫ ਸੰਮਤ ੧੭੩੨ ਬਿ: (੧੧ ਨਵੰਬਰ ੧੬੭੫ ਈ:) ਨੂੰ ਦਿੱਲੀ ਵਿੱਚ ਸ਼ਹੀਦ ਹੋਇਆ ਸੀ । ਇਸ ਸਬੰਧੀ ਹੇਠ ਲਿਖੇ ਪ੍ਰਮਾਣ ਮਿਲਦੇ ਹਨ :—

(ੳ) ਲਿਖਤੀ ਦਿਆਲ ਦਾਸ ਬੇਟਾ ਨਾਇਕ ਮਾਈ ਦਾਸ ਕਾ, ਪੋਤਾ ਬੱਲੂ ਕਾ, ਪੜੋਤਾ ਮੂਲੇ ਕਾ... ਬਾਸੀ ਅਲੀਪੁਰ ਪਰਗਨਾ ਮੁਲਤਾਨ, ਮਿਤੀ ਜੇਠ ਸੂਦੀ ਪੰਚਮੀ ਸੰਬਤ ੧੭੧੬ ਕੋ ਆਪਨੀ ਮਾਈ ਵਾ ਭਾਈ ਅਮਰੂ ਕੇ ਫੂਲ ਲੈ ਕਰ ਗੰਡਾ ਜੀ ਆਇਆ । ਸਾਬ ਤੁੰਦੀਆ ਆਇਆ, ਬੇਟਾ ਖੇਮੇ ਚੰਦਨੀਏ ਕਾ, ਸਾਬ ਤੁਲਸੀ ਆਇਆ ।

(ਪੰਡਾ ਵਹੀ ਖੇਮ ਚੰਦ, ਹਰਿਦੁਾਰ)

(ਬਾਕੀ ਸਫ਼ਾ ੨੬ ਤੇ)

ਜਸ ਜੋੜ ਦੇਸੂ ਭੱਟ ਭਣਿਆ,

ਅਨੰਦਪੁਰ ਕੇ ਮਲਹਾਨ ਰੁਪਉਂ ਸੇ ਮੂੰਡ ਭੱਟਾਂ ਕਾ ਭਰ ਦਿੱਤਾ ।

ਕੀ ਬਧਾਈ ਬੇਟੇ ਚਿਤ੍ਰ ਬਚਿਤ੍ਰ ਉਦੇ ਬਿਆਹਿ ਕੀ, ਸਾਲ ਸਤ੍ਰਾਂ ਸੈ ਪਚਾਸ ਸੀਥਿਤਾ।

ਸੈਂਹਗੇ ਮੱਲ ਕਰਹੈ ਹੈ ਦੀਏ, ਮੁਰਕੀ ਬੱਚ ਕੱਨੀ ਔ ਬਾਲਿਤਾ । ੧ ।

(ਭੱਟ ਵਹੀ ਮੁਲਤਾਨੀ-ਸਿੰਧੀ)

੧੭੪੮ ਬਿ: (੧੬੯੧ ਈ:) ਦੀ ਵੇਸਾਖੀ ਨੂੰ, ਭਾਈ ਜੇਵਾ ਸਿੰਘ ਦੇ ਕਥਨ ਅਨੁਸਾਰ, ਸਤਿਗੁਰਾਂ ਭਾਈ ਮਨੀ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਦੀਵਾਨੀ ਦੀ ਉੱਚ ਪਦਵੀ ਤੇ ਨਿਯੁਕਤ ਕੀਤਾ ।

ਇਸ ਦੀ ਪ੍ਰੋਤ੍ਰਤਾ ਪੰਡਾ ਖੇਮ ਚੰਦ ਹਰਿਦੁਾਰ ਦੀ ਵਹੀ ਤੋਂ ਹੁੰਦੀ ਹੈ :—

ਲਿਖਤੰ ਮਨੀ ਰਾਮ ਬੇਟਾ ਨਾਇਕ ਮਾਈ ਦਾਸ ਕਾ—ਪੋਤਾ ਬੱਲੂ ਕਾ,

ਪੜਪੋਤਾ ਮੂਲੇ ਕਾ ਜਤੀਆ ਪੰਵਾਰ—ਬੰਸ ਬੀਝੇ ਕਾ ਬੰਝਰਉਤ ਜਲਹਾਨਾ

ਬਾਸੀ ਅਲੀ ਪੁਰ ਪਰਗਨਾ ਮੁਲਤਾਨ ਮਿਤੀ ੨ ਚੈਤ ਸੰਬਤ ੧੭੫੧ ਕੋ ਗੁਰੂ

ਗੋਬਿੰਦ ਰਾਇ ਜੀ ਕੇ ਸਾਥ ਦੀਵਾਨ ਹੋ ਕਰ ਆਏ ਸੁਖ ਦੇ ਇਸਨਾਨ ।

ਸੰਮਤ ੧੭੫੫ ਬਿ: (੧੬੯੮ ਈ:) ਨੂੰ ਪ੍ਰੇਮ ਸੁਮਾਰਗ ਗ੍ਰੰਥ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਜੀ ਨੇ ਸਿੱਖ ਸੰਗਤਾਂ ਦੇ ਨਾਮ ਹੁਕਮਨਾਮੇ ਜਾਰੀ ਕੀਤੇ, ਤੇ ਚੜ੍ਹਦੇ ਸਾਲ ਦੀ ਵੇਸਾਖੀ ਨੂੰ ਦੂਰੋਂ ਨੇੜਿਓਂ ਸੰਗਤਾਂ ਹੁੱਮ ਹੁਮਾ ਕੇ ਪਹੁੰਚੀਆਂ । ਇਸੇ ਦਿਨ ਭਾਈ ਸੰਤੋਖ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦੇ ਕਥਨ ਅਨੁਸਾਰ ਭਾਈ ਮਨੀ ਸਿੰਘ ਨੇ ਆਪਣੇ ਪੰਜ ਪੁਤ੍ਰ ਸਤਿਗੁਰਾਂ ਦੀ ਭੇਟ ਕੀਤੇ ਤੇ, ਹਮੇਸ਼ਾ ਗੁਰੂ ਹਜ਼ੂਰੀ ਵਿੱਚ ਰਹਿਣ ਦਾ ਮਨ ਬਣਾ ਲਿਆ, ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਲਿਖਿਆ ਹੈ:—

ਪੁਰ ਮੁਲਤਾਨ ਅਲੀਪੁਰ ਨੇਰੇ । ਮਾਈ ਦਾਸ ਰਾਜਪੁਤ ਬਸੇਰੇ । ੨੫ ।

ਤਿਸ ਕੇ ਮਨੀ ਰਾਮ ਸੁਤ ਹੋਯੋ । ਆਇ ਤਹਾਂ ਗੁਰ ਦਰਸਨ ਜੋਯੋ ।

ਪਾਂਚ* ਪੁਤ੍ਰ ਲੈ ਆਪਨੇ ਸਾਥ । ਸ਼ਰਨੀ ਪਰਯੋ ਰਹਿਯੋ ਗੁਰ ਨਾਥ । ੨੬ ।

ਸੋ ਪੰਚਹੁ ਭਰਾਤਾ ਕਰ ਖਰੇ । ਸਿੰਘ ਨਾਮ ਗੁਰ ਤਿਨ ਕੇ ਪਰੇ ।

ਬਡ ਬਚਿਤ੍ਰ ਸਿੰਘ ਭੱਟ ਭਯੋ । ਉਦੇ ਸਿੰਘ ਦੂਸਰ ਬਿਦਤਯੋ । ੨੭ ।

(ਸਫਾ ੨੫ ਦੀ ਬਾਕੀ)

(ਅ) ਵਿਆਲ ਦਾਸ ਮਾਈ ਦਾਸ ਕਾ, ਪੋਤਾ ਬੱਲੂ ਕਾ, ਪੜਪੋਤਾ ਮੂਲੇ ਕਾ...ਗੁਰੂ ਗੋਲੋ ਮਗਹਰ ਸੁਦੀ

ਪੰਚਮੀ ਸੰਬਤ ੧੭੩੨ ਕੋ ਦਿੱਲੀ ਚਾਂਦਨੀ ਚੌਕ ਕੇ ਮਲਹਾਨ, ਸਾਹੀ ਹੁਕਮ ਗੈਲ ਮਾਰਾ ਗਿਆ ।

ਗੈਲੋ ਮਤੀ ਦਾਸ ਸਤੀ ਦਾਸ ਬੇਟੇ ਹੀਰਾਨੰਦ ਕੇ, ਪੋਤੇ ਲਖੀ ਦਾਸ ਕੇ, ਪੜਪੋਤੇ ਪਰਾਗ ਕੇ ਬੰਸ ਗੋਤਮ

ਕਾ, ਸਾਣਸੁਤੀ ਭਾਣਗਵ ਗੋਤਰੇ ਛਿਬਰ ਬ੍ਰਾਹਮਨ ਮਾਰੇ ਗਏ । (ਭੱਟ ਵਹੀ ਮੁਲਤਾਨੀ-ਸਿੰਧੀ)

* ਭੱਟ ਵਹੀਆਂ ਅਨੁਸਾਰ ਭਾਈ ਮਨੀ ਸਿੰਘ ਦੇ ੧੦ ਪੁਤ੍ਰ ਸਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਨਾਮ ਇਹ ਹਨ :—
ਚਿੱਤ੍ਰ ਸਿੰਘ, ਬਚਿਤ੍ਰ ਸਿੰਘ, ਉਦੇ ਸਿੰਘ, ਅਨਿਕ ਸਿੰਘ, ਅਜਬ ਸਿੰਘ, ਅਜਾਇਬ ਸਿੰਘ, ਗੁਰਬਖਸ਼ ਸਿੰਘ, ਭਗਵਾਨ ਸਿੰਘ, ਬਲਰਾਮ ਸਿੰਘ ਅਤੇ ਦੇਸਾ ਸਿੰਘ ਰਹਿਤ ਨਾਮੀਆ । ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚੋਂ ੭ ਪੁਤ੍ਰ ਸ੍ਰੀ ਸੰਤੋ ਖਾਈ ਦੇ ਉਦਰ ਥੀਂ ਪੈਦਾ ਹੋਏ । ਬਾਕੀ ਦੇ ਚਾਰ ਛੋਟੇ ਗੁਰੀਏ ਚੁਹਾਣ ਹਜਾਵਤ ਦੀ ਪੁਤ੍ਰੀ ਸ੍ਰੀ ਖੇਮੀਂ ਦੀ ਕੁੱਖੋਂ ਸਨ ।

ਅਨਿਕ ਸਿੰਘ ਅਰ ਅਜਬ ਸਿੰਘ ਪੁਨ । ਪੰਚਮ ਭਯੋ ਅਜਾਇਬ ਸਿੰਘ ਗੁਨ ।
 ਅਮ੍ਰਿਤ ਖੰਡੇ ਕੇ ਤਿਨ ਦੀਨਾ । ਮਾਨਹੁ ਪੰਚ ਪਾਡਵ ਬਲ ਪੀਨਾ । ੨੮ ।
 ਰਨ ਮਹਿ ਕਰੇ ਕਰਮ ਜਿਨ ਭੀਖਨ । ਰਿਪੂ ਮਾਰੇ ਜਿਨ ਸ਼ਸਤ੍ਰ ਤੀਖਨ ।...

(ਗੁਰ ਪ੍ਰਤਾਪ ਸੂਰਜ ਗ੍ਰੰਥ, ਰੁਤ ੩, ਅੰਸੂ ੨੦)

ਇਸ ਦੀ ਪੁਸ਼ਟੀ ਸ਼ਾਬਾ ਸਮੇਰ ਸਿੰਘ ਜੀ ਭੱਲਾ ਇਉਂ ਕਰਦੇ ਹਨ :—

ਭਯੋ ਆਲਿਮ ਸਿੰਘ ਨਚਨਾ, ਸਿਆਲ ਕੋਟ ਰਜਪੂਤ ।

ਫੇਰ ਮਾਈ ਦਾਸ ਸੁਤ ਰਜਪੂਤ ਅੱਤ ਮਜਬੂਤ ।

ਨਿਕਟ ਹੈ ਮੁਲਤਾਨ ਕੇ ਇਨ ਅਲੀ ਗਢ ਅਸਥਾਨ ।

ਤਾਂਹਿ ਕੇ ਸੁਤ ਪਾਂਚ, ਪਾਂਚੋ ਭਏ ਸਿੰਘ ਸੁਜਾਨ । ੭ ।

ਉਦੇ ਸਿੰਘ ਬਚਿਤ੍ਰ ਸਿੰਘ, ਅਨਕ ਸਿੰਘ ਸੁ ਬੀਰ ।

ਅਜਬ ਸਿੰਘ ਸੁਮਤ ਅਜਾਇਬ ਸਿੰਘ ਰਣਧੀਰ ।

(ਗੁਰ ਪਦ ਪ੍ਰੇਮ ਪ੍ਰਕਾਸ਼, ਸਫਾ ੧੬੨)

ਆਪਣੀ ਸ਼ਸਤ੍ਰ ਕੁਸ਼ਲਤਾ ਕਰ ਕੇ ਭਾਈ ਮਨੀ ਸਿੰਘ ਸਮਕਾਲੀਆਂ ਵਿੱਚ ਇਕ ਪ੍ਰਮੁਖ ਜੋਧਾ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਸੀ । ਉਸ ਨੂੰ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਦਾ ਦੀਵਾਨ ਹੋਣ ਦੀ ਹੋਸ਼ੀਅਤ ਵਿੱਚ ਅਨੇਕ ਮਾਲੀ, ਸਿਆਸੀ ਤੇ ਪ੍ਰਬੰਧਕ ਮਸਲਿਆਂ ਵਲ ਧਿਆਨ ਦੇਣਾ ਪੈਂਦਾ ਸੀ । ਫਿਰ ਵੀ ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਇਤਨਾ ਸਮਾਂ ਕੱਢ ਲੈਂਦੇ ਸਨ ਕਿ ਉਹ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਅਰਥਾਂ ਦੇ ਗਿਆਨੀ ਬਣ ਜਾਣ । ਭਾਈ ਸੇਵਾ ਸਿੰਘ ਦੇ ਕਥਨ ਅਨੁਸਾਰ ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਹਰ ਰੋਜ਼ ਅਨੰਦਪੁਰ ਸਿੱਖ ਸੰਗਤਾਂ ਨੂੰ ਸੁੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਕਥਾ ਸੁਣਾਂਦੇ ਸਨ:—

ਕਥਾ ਰੋਜ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਕੀ ਸੰਗਤ ਤਾਂਈ ਸੁਨਾਇ ।

ਅਨੰਦਪੁਰੇ ਕਛੁ ਸਮਾ ਇਮ ਬੀਤ ਗਯੋ ਥੀ ਆਇ । ੭੯ । (ਸ਼ਹੀਦ ਬਿਲਾਸ)

ਇਸ ਤੋਂ ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਅਨੇਕ ਪੱਖੀ ਦਰਸ਼ਨ ਹੁੰਦੇ ਹਨ । ਗੁਰੂ ਕ੍ਰੰਦ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਕਥਾ ਨੂੰ ਭਾਈ ਮਨੀ ਸਿੰਘ ਨੇ ਸਿੱਖ ਧਰਮ ਦਾ ਇੱਕ ਜ਼ਰੂਰੀ ਅੰਗ ਸਮਝਦਿਆਂ ਇਸ ਨੂੰ ਜ਼ਿਆਦਾ ਅਪਣਾਇਆ । ਪ੍ਰਤੀਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਇਹ ਤਰੀਕਾ ਇਤਨਾ ਸਫਲ ਹੋਇਆ ਕਿ ਭਾਈ ਮਨੀ ਸਿੰਘ ਦੇ ਨਾਂ ਤੇ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਕਥਾ ਦੀ ਇੱਕ ਸੰਪ੍ਰਦਾਇ ਪ੍ਰਚਲਿਤ ਹੋ ਗਈ, ਜਿਸ ਨੂੰ ਗਿਆਨੀ ਸੰਪ੍ਰਦਾਇ ਕਹਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ । ਸਿੱਖਾਂ ਦੀਆਂ ਅਨੇਕ ਪ੍ਰਣਾਲੀਆਂ ਭਾਈ ਮਨੀ ਸਿੰਘ ਰਾਹੀਂ ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਤੱਕ ਪਹੁੰਚ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ ।

ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਨੂੰ ਇਸੇ ਵਿਦਵਤਾ ਤੇ ਗਿਆਨ ਦਾ ਸਦਕਾ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਭਾਈ ਸੇਵਾ ਸਿੰਘ ਦੇ ਕਥਨ ਅਨੁਸਾਰ, ਭਾਈ ਭੂਪਤ ਸਿੰਘ* ਆਦਿ ਪੰਜਾਂ ਸਿੱਖਾਂ ਸਮੇਤ ਪਹਿਲ

*ਭਾਈ ਮਨੀ ਸਿੰਘ ਨਾਲ ਭੂਪਤ ਸਿੰਘ, ਗੁਲਜ਼ਾਰ ਸਿੰਘ, ਕੋਇਰ ਸਿੰਘ 'ਚੰਦਰਾ', ਦਾਨ ਸਿੰਘ ਤੇ ਕੀਰਤ ਸਿੰਘ ਗਏ ਸਨ । ਤਹਿਕੀਕਾਤ ਚਿਸ਼ਤੀ ਦੇ ਲਿਖਾਰੀ ਮੋਲਵੀ ਨੂਰ ਅਹਿਮਦ (ਪੰਨਾ ੬੯੫ ਤੇ) ਗੁਲਜ਼ਾਰਾ ਸਿੰਘ ਦਾ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਨਾਲ ਆਉਣਾ ਦਸਦੇ ਹਨ ।

ਪ੍ਰਥਮੇ ਅਮ੍ਰਿਤ ਦੇਣ ਦੀ ਰਸਮ ਅਦਾ ਹੋ ਜਾਣ ਦੇ ਬਾਦ ਅਮ੍ਰਿਤਸਰੀ ਸਿੱਖਾਂ ਦੀ ਬੇਨਤੀ ਨੂੰ ਸ਼ਕਾਰ ਕਰਦਿਆਂ ਸ੍ਰੀ ਹਰਿ ਮੰਦਰ ਸਾਹਿਬ ਤੋਂ ਸ੍ਰੀ ਅਕਾਲ ਬੁੰਗੇ ਦਾ ਸੇਵਾਦਾਰ ਨਿਯੁਕਤ ਕਰ ਕੇ ਭੇਜਿਆ। ਰਤਨ ਸਿੰਘ ਭੰਗੂ ਇਸ ਕਥਨ ਦੀ ਇਨ੍ਹਾਂ ਅੱਖਰਾਂ ਵਿੱਚ ਪੁਸ਼ਟੀ ਕਰਦੇ ਹਨ :—

ਪ੍ਰਥਮ ਭੁਜੰਗੀ ਵਲ ਮਾਝੇ ਘਲਾਏ ।

ਦੇ ਦੇ ਪਹੁਲ ਗੁਰੂ ਚੱਕ ਬਹਾਏ ।...੩੬ ।

(ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਪੰਥ ਪ੍ਰਕਾਸ਼, ਛਾਪ ਤੀਸਰੀ, ਪੰਨਾ ੪੭)

‘ਹੁਕਮ ਰਜਾਈ ਚਲਣਾ’ ਦੇ ਮਹਾਂ ਵਾਕ ਅਨੁਸਾਰ, ਭਾਈ ਮਨੀ ਸਿੰਘ ਜੀ ਨੇ ਸ੍ਰੀ ਅਮ੍ਰਿਤਸਰ ਪਹੁੰਚ ਸ੍ਰੀ ਦਰਬਾਰ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਸੇਵਾ ਨੂੰ ਸੰਭਾਲ ਲਿਆ। ਗੁਰੂ ਮਰਯਾਦਾ ਅਨੁਸਾਰ ਇਹ ਸ੍ਰੀ ਹਰਿ ਮੰਦਰ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਤੀਸਰੇ ਗ੍ਰੰਥੀ ਸਨ :— ਪਹਿਲ ਪ੍ਰਥਮੇ ਇਹ ਸੇਵਾ ਬਾਬਾ ਬੁਢਾ ਸਾਹਿਬ ਨੂੰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋਈ ਜੋ ਮੱਘਰ ਸੁਦੀ ਚੌਥ ਸੰਮਤ ੧੬੮੮ ਬਿ: (੧੬ ਨਵੰਬਰ ੧੬੩੧ ਈ:) ਨੂੰ ਗੁਰਪੁਰੀ ਪਧਾਰ ਗਏ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਬਾਅਦ ਇਹ ਸੇਵਾ ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ ਜੀ ਨੂੰ ਮਿਲੀ, ਜੋ ਅਮ੍ਰਿਤਸਰ ਦੀ ਪਹਿਲੀ ਜੰਗ() ਤੋਂ ਬਾਅਦ ੨੫ ਭਾਦਰੋਂ ਸੁਦੀ ਪੰਚਮੀ ਸੰਮਤ ੧੬੯੩ ਬਿ: (੨੫ ਅਗਸਤ ੧੬੩੬ ਈ:) ਨੂੰ ਪੁਲੋਕ ਗਮਨ ਕਰ ਗਏ ਸਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਬਾਅਦ ਫਿਰ ਭਾਈ ਮਨੀ ਸਿੰਘ ਦਾ ਹੀ ਜ਼ਿਕਰ ਆਉਂਦਾ ਹੈ।

ਗੁਰੂ ਹਰਿ ਰੋਬਿੰਦ ਸਾਹਿਬ ਜੀ ਨੇ, ਜੁੱਧਾਂ-ਜੰਗਾਂ ਤੋਂ ਵਿਹਲੇ ਹੋ ਕਹਿਲੂਰ ਦੀ ਰਿਆਸਤ ਵਿੱਚ ਨਵੇਂ ਨਗਰ ਕੀਰਤਪੁਰ ਨੂੰ ਜਾ ਵਸਾਇਆ ਸੀ, ਤੇ ਏਥੇ ਹੀ ਚੌੜ੍ਹ ਸੁਦੀ ਪੰਚਮੀ ਸੰਮਤ ੧੭੦੧ ਬਿ: (੧੬੯੩ ਈ:) ਨੂੰ ਜੋਤੀ ਜੋਤ ਸਮਾ ਗਏ ਸਨ। ਉਸ ਵੇਲੇ ਸ੍ਰੀ ਦਰਬਾਰ ਸਾਹਿਬ ਦਾ ਸੇਵਾਦਾਰ ਕੌਣ ਸੀ? ਕੁਝ ਕਹਿਆ ਨਹੀਂ ਜਾ ਸਕਦਾ।

ਸੋਢੀ ਮਿਹਰਬਾਨ ਮਾਘ ਸੁਦੀ ਪੰਚਮੀ ਸੰਮਤ ੧੬੯੬ ਬਿ: (੧੮ ਜਨਵਰੀ ੧੬੪੦ ਈ:) ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਪੁਤ੍ਰ ਹਰਿ ਜੀ ਨੂੰ ਗੱਦੀ ਦੇ ਕੇ ਪੁਲੋਕ ਗਮਨ ਕਰ ਗਏ, ਤੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਤਕਰੀਬਨ ਸਾਰਾ ਸਮਾਂ ਸ੍ਰੀ ਅਮ੍ਰਿਤਸਰ ਵਿੱਚ ਹੀ ਬਤੀਤ ਹੋਇਆ। ਹਰਿ ਜੀ ਦੀ ਮਿਰਤੁ ੨੦ ਵੈਸਾਖ ਵਦੀ ੧੧ ਸੰਮਤ ੧੭੫੩ ਬਿ: (੧੭ ਅਪਰੈਲ ੧੬੯੬ ਈ:) ਨੂੰ ਹੋਈ। ਇਸ ਦੇ ਪਿਛੋਂ ਸੋਢੀਆਂ ਦੀ ਸੰਗਤ ਤਿੰਨ ਹਿੱਸਿਆਂ ਵਿੱਚ ਵੰਡੀ ਗਈ ਤੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਵੰਡਣ ਵਾਲੇ ਸੋਢੀ ਹਰਿ ਗੋਪਾਲ, ਕਵਲ ਨੈਨ (ਕੋਲ ਜੀ) ਤੇ ਨਿਰੰਜਨ ਰਾਇ ਸਨ, ਜੋ ਅਮ੍ਰਿਤਸਰ ਵਿਚ ਸਿਰਫ ਤਿੰਨ ਸਾਲ ਹੀ ਟਿਕ ਸਕੇ।

ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸਾਨੂੰ ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ ਜੀ ਦੇ ਬਾਦ ਤੀਸਰਾ ਗ੍ਰੰਥੀ ਭਾਈ ਮਨੀ ਸਿੰਘ ਨੂੰ

( ) ਪਹਿਲੀ ਜੰਗ ੧੭ ਵੈਸਾਖ ਵਦੀ ਅੱਠੇਂ ਸੰਮਤ ੧੬੯੧ ਬਿ: (੧੫ ਅਪ੍ਰੈਲ ੧੬੩੪ ਈ:) ਨੂੰ ਹੋਈ ਸੀ।

ਸਮਝਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ । ਸਿੱਖ ਸਤਿਗੁਰੂਆਂ ਵਿਚੋਂ ਗੁਰੂ ਹਰਿ ਗੋਬਿੰਦ ਸਾਹਿਬ ਜੀ ਦੇ ਬਆਦ ਨਾਵੇਂ ਪਾਤਸ਼ਾਹ ਗੁਰੂ ਤੇਗ ਬਹਾਦਰ ਜੀ ਮੱਘਰ ਸੁਦੀ ਪੂਰਨਮਾਸੀ ਸੰਮਤ ੧੭੨੧ ਬਿ: (੨੨ ਨਵੰਬਰ, ੧੬੬੪ ਈ:) ਨੂੰ ਪਰਿਵਾਰ ਸਮੇਤ ਸ੍ਰੀ ਅਮ੍ਰਿਤਸਰ ਦੇ ਦਰਸ਼ਨਾਂ ਨੂੰ ਆਏ ਸਨ । ਅੱਗੋਂ ਸੋਢੀ ਹਰਿ ਜੀ ਦੇ ਕਾਰਿੰਦਿਆਂ ਨੇ ਸ੍ਰੀ ਦਰਬਾਰ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਦਰਵਾਜ਼ੇ ਬੰਦ ਕਰ ਲਏ ਸਨ ।

ਭਾਈ ਮਨੀ ਸਿੰਘ ਜੀ, ਭਾਈ ਸੇਵਾ ਸਿੰਘ ਦੇ ਕਥਨ ਅਨੁਸਾਰ, ਸੀਸ-ਭੇਟ ਕੌਤਕ ਤੋਂ ਬਾਦ ਉਸੇ ਸਾਲ ਸ੍ਰੀ ਅਮ੍ਰਿਤਸਰ ਪਹੁੰਚੇ ਸਨ, ਤੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਜੇਠ ਸੁਦੀ ਚੌਥ ਨੂੰ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਦਾ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਕੀਤਾ ਤੇ ਪਿਛਲੀ ਸੋਢੀਆਂ ਦੀ ਚਲਾਈ ਮਰਯਾਦਾ* ਨੂੰ ਬੰਦ ਕਰ ਕੇ ਗੁਰ-ਮਰਯਾਦਾ ਦਾ ਪ੍ਰਵਾਹ ਚਲਾਇਆ ਸੀ ।

ਭਾਈ ਸੇਵਾ ਸਿੰਘ ਦੇ ਕਥਨ ਅਨੁਸਾਰ, ਭਾਈ ਮਨੀ ਸਿੰਘ ਸਿੱਖ-ਸੰਗਤਾਂ ਨੂੰ ਨਾਲ ਲੈ ਕੇ ਕਈ ਵਾਰ ਦਰਸ਼ਨਾਂ ਨੂੰ ਸ੍ਰੀ ਅਨੰਦਪੁਰ ਆਇਆ । ਅੱਸੂ ਦੀ ਪਹਿਲੀ ਸੰਮਤ ੧੭੫੭ ਬਿ: (੧ ਸਤੰਬਰ, ੧੭੦੦ ਈ:) ਨੂੰ ਹਾਥੀ ਨਾਲ ਲੜਨ ਵਾਲੀ ਜੰਗ ਵਿੱਚ, ਜਿੱਥੇ ਵਿਸ ਦੇ ਦੋਹਾਂ ਪੁਤ੍ਰਾਂ, ਭਾਈ ਬਚਿੱਤ੍ਰ ਸਿੰਘ ਤੇ ਉਦੇ ਸਿੰਘ, ਨੂੰ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਥਾਪੜਾ ਦੇ ਕੇ ਮੈਦਾਨੇ ਜੰਗ ਵਿੱਚ ਮੁਕਾਬਲੇ ਤੇ ਭੇਜਿਆ ਸੀ, ਉਥੇ ਇਸ ਨੂੰ ਵੀ ਸੱਦ ਕੇ ਤੋਰਿਆ, ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਲਿਖਿਆ ਹੈ:—

ਲੋਹ ਗਢੇ ਬਰ ਬੀਰ ਮਨੀ ਸਿੰਘ ਮੱਦ੍ਰਜ ਦੇ ਭੱਟ ਤੀਰ ਬੁਲਾਯੋ ।

ਦਾਲ ਕ੍ਰਿਪਾਨ ਬੰਦੂਕ ਕਮਾਨ, ਦਏ ਸਭ ਆਯੁਧ ਮਾਨ ਬਢਾਯੋ । ਪ੬ ।

(ਵੀਰ ਸਿੰਘ ਬਲ ਕ੍ਰਿਤ ਸਿੰਘ ਸਾਗਰ, ਅਧਿਆਇ ੧੧)

ਅਮ੍ਰਿਤ ਦੀ ਪਹਿਲੀ ਰਸਮ ਅਦਾ ਹੋਣ ਦੇ ਬਾਅਦ ਕਵੀ ਸੈਠਾਪਤਿ ਦੇ ਕਥਨ

*ਪ੍ਰਿਥੀ ਚੰਦੀਏ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਜੀ ਤੋਂ ਬਾਦ ਛੇਵੀਂ - ਸੱਤਵੀਂ ਤੇ ਅੱਠਵੀਂ ਪਾਤਸ਼ਾਹੀ ਬਾਬਾ ਪ੍ਰਿਥੀ ਚੰਦ ਤੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਪੁਤ੍ਰ ਮਿਹਰਬਾਨ ਤੇ ਪੋਤ੍ਰੇ ਹਰਿ ਜੀ ਨੂੰ ਮੰਨਦੇ ਸਨ । ਬਾਕੀ ਕਥਾ-ਕੀਰਤਨ, ਸੋਦਰ ਦੀ ਚੋਕੀ ਆਦਿ ਪੁਰਾਣੀ ਮਰਯਾਦਾ, ਜੋ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਜੀ ਦੇ ਸਮੇਂ ਸ੍ਰੀ ਦਰਬਾਰ ਸਾਹਿਬ ਵਿਚ ਸੀ, ਉਸ ਵਿਚ ਕੋਈ ਤਬਦੀਲੀ ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਲੋਂ ਹੋਈ ਨਹੀਂ ਜਾਪਦੀ । ਪੁਸ਼ਟੀ ਵਜੋਂ ਸਾਡੇ ਕੋਲ ਸੋਢੀ ਕੋਲ ਜੀ ਦੇ ਪੁਤ੍ਰ ਸੋਢੀ ਅਭੈ ਰਾਮ ਤੋਂ ਬਾਦ ਗੰਦੀ ਤੇ ਬੈਠੇ ਸੋਢੀ ਦਰਬਾਰੀ ਦੀ ਲਿਖਤ ਹੈ, ਜੋ ਇਉਂ ਲਿਖਦੇ ਹਨ :—

ਸੁਖ ਕਰ ਸੋਧ ਬਣਾਈ ਬਾਨੀ, ਪੜ੍ਹੈ ਸੁਨੈ ਮਿਟੈ ਆਵਨ ਜਾਨੀ,

ਭਗਤਾਂ ਮਹਿਲਾਂ ਕੀ ਕਰ ਇਕੱਠੀ ਬਾਣੀ ਗ੍ਰੰਥ ਸੁਹਾਈ ਜੀ ।੨।

ਸਗਲੀ ਸੰਗਤ ਮਾਰਗ ਪਾਈ, ਸੱਚ ਕ੍ਰਿਪਾਇਆ ਸਿਮਰਨ ਲਾਈ,

ਕਥਾ ਕੀਰਤਨ ਸੋਹਿਲਾ ਸੋਦਰ, ਭਲੇ ਬੰਧੋਜ ਬੰਧਾਈ ਜੀ ।੩।

(ਗੁਰੂ ਪ੍ਰਿਥੀ ਚੰਦ ਗੁਰ-ਬੰਸ਼ਾਵਲੀ, ਪੜਾ ੭)

ਸੋਢੀ ਦਰਬਾਰੀ ਨੇ ਆਪਣੀ ਪੁਸਤਕ ਵਿਚ ਦੱਸਿਆ ਹੈ ਕਿ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਜੀ ਨੇ ਬੀੜ ਰਚ ਕੇ ਸਿੱਖ-ਸੰਗਤ ਨੂੰ ਚੰਗੇ ਮਾਰਗ ਤੇ ਚਲਾਇਆ ਅਤੇ ਬੰਧੋਜ ਕਾਇਮ ਕੀਤੇ ਸਨ ।

ਅਨੁਸਾਰ ਇਹ ਅਨੰਦਪੁਰ ਦੀ ਪਹਿਲੀ ਜੰਗ* ਸੀ, ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਇਹ ਤਿੰਨੇ ਪਿਉ ਪੁਤ੍ਰ ਸ਼ਾਮਲ ਹੋਏ ਸਨ। ਰਾਜਾ ਅਜਮੇਰ ਚੰਦ ਤੇ ਉਸ ਦੇ ਸਾਥੀਆਂ ਦੀਆਂ ਸਹੁਆਂ-ਸੁਗੰਧਾਂ ਤੇ ਕਿ ਅਸੀਂ ਹੁਣ ਘਰ ਜਾਣ ਜੋਗੇ ਹੋ ਜਾਈਏ, ਇਕ ਵਾਰੀ ਕਿਲ੍ਹਾ ਅਨੰਦ ਗੜ੍ਹ ਨੂੰ ਖਾਲੀ ਕਰ ਦਿਓ, ਫਿਰ ਭਾਵੇਂ ਕਦੋਂ ਆ ਜਾਵੇ, ਸਤਿਗੁਰਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਅਧੀਨਗੀ ਨੂੰ ਵੇਖ ਕੇ, ਭਾਈ ਮਨੀ ਸਿੰਘ ਆਦਿ ਜੋਧਿਆਂ ਸਮੇਤ ਕੀਰਤਪਰ ਲੰਘ ਕੇ ਨਿਰਮੋਹ ਗੜ੍ਹ ਦੇ ਟਿੱਲੇ ਤੇ ਆ ਕੇ ਡੇਰਾ ਲਗਾ ਦਿੱਤਾ।

ਰਾਜਾ ਅਜਮੇਰ ਚੰਦ ਨੇ, ਜੋ ਮੌਕਾ ਤਾੜ੍ਹ ਸੀ, ਸਹੁਆਂ-ਸੁਗੰਧਾਂ ਨੂੰ ਇੱਕ ਪਾਸੇ ਰਖ, ਵਜ਼ੀਰ ਖਾਂ ਨਾਜ਼ਮ ਸਰਹੰਦ ਨੂੰ ਮਿਲ ਕੇ ਰੁਸਤਮ ਖਾਂ ਨੂੰ ਚੜ੍ਹਾ ਲਿਆ, ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਲਿਖਿਆ ਹੈ :—

ਸਾਹਿਬ ਬਚਨ ਅਲਾਇਆ ਅਨੰਦ ਮਨੈ ਮੁਸਕਾਇ ਕੈ ।
 ਚੈਚਲ ਸਿੰਘ ਜੁਝਾਰ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਪਾਸ ਬਹਾਇ ਕੈ ।
 ਤੁਰਕਾਂ ਦੀਆਂ ਫੌਜਾਂ ਆਈਆਂ ਸਿੰਘਾਂ ਉਪਰ ਗੁਸਾ ਖਾਇ ਕੈ ।
 ਭਾਈ ਸੇਵਾ ਸਿੰਘ ਸੱਦਿਆ ਅਰਦਾਸ ਧਰੀ ਲਿਖਵਾਇ ਕੈ ।
 ਕੀ ਕਰਨਾ ਹੈ ਉਸ ਸਮੇਂ ਜਾਂ ਬਿਜ ਪਵੈ ਝਰਨਾਇ ਕੈ ।
 ਬੋਲਿਆ ਚਿੱਤ੍ਰ ਬਚਿੱਤ੍ਰ ਸਿੰਘ ਰਨ ਹੋਲੀ ਖੋਲੀ ਜਾਇ ਕੈ ।
 ਪਹਿਲਾਂ ਖੰਡਾ ਝਾੜਨਾ ਰੁਸਤਮ() ਦੇ ਸਿਰ ਕੜਕਾਇ ਕੈ ।

(ਵਾਰ ਪੁਰਾਤਨ ਪਾ: ੧੦)

ਮਜ਼ੇ ਦੀ ਗੱਲ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਤਕਰੀਬਨ ਸਾਰੇ ਹੀ ਪੁਤ੍ਰ ਇਸ ਧਰਮ-ਯੁੱਧ ਵਿੱਚ ਅਗਲੀ ਕਤਾਰ ਵਿੱਚ ਹੋ ਕੇ ਲੜੇ। ਇਸ ਦੀ ਪ੍ਰੋੜ੍ਹਤਾ ਭਾਈ ਸੰਤੋਖ ਸਿੰਘ ਜੀ ਵੀ ਕਰਦੇ ਹਨ :—

ਪਿੱਠ ਅਜੀਤ ਸਿੰਘ ਗਮਨੇ ਆਗੇ ਉਦੇ ਸਿੰਘ ਰਿਸ ਧਾਰੀ ।
 ਆਲਿਮ ਸਿੰਘ ਦਯਾ ਸਿੰਘ ਪਹੁੰਚਯੋ ਮੁਹਕਮ ਸਿੰਘ ਅਗਾਰੀ । ੧੧ ।
 ਬਖਸ਼ਿਸ ਸਿੰਘ ਬਖਸ਼ੀਸ ਸਿੰਘ ਜੁਗ, ਈਸਰ ਸਿੰਘ ਸੁ ਕ੍ਰੋਧਾ ।
 ਸ਼ੇਰ ਸਿੰਘ ਦੇਵਾ ਸਿੰਘ ਉਮਡਯੋ, ਬਰ ਬਚਿਤ੍ਰ ਸਿੰਘ ਜੋਧਾ । ੧੨ ।
 ਨਾਹਰ ਸਿੰਘ ਗਰਜਾ ਸਿੰਘ ਗਰਜਯੋ ਅਜਬ ਸਿੰਘ ਤਤਕਾਲਾ ।
 ਗਯੋ ਅਜਾਇਬ ਸਿੰਘ ਤਹਾ ਕੋ ਸੰਤ ਸਿੰਘ ਰਿਪ ਕਾਲਾ । ੧੩ ।

* ਇਹ ਜੰਗ ਪ੍ਰੋਗਰਾਮ ਦੇ ਮੁਤਾਬਕ ਮਿਥ ਕੇ ਹੋਈ ਸੀ। ਨਿਕੀਆਂ-ਸੇਟੀਆਂ ਮੁੱਠ ਭੇੜਾਂ ਅੱਗੇ ਕਈ ਹੋ ਚੁੱਕੀਆਂ ਸਨ।

()ਰੁਸਤਮ ਖਾਂ ਦੀ ਖ਼ਾਨਗਾਹ ਨਿਰਮੋਹ ਗੜ੍ਹ ਤੋਂ ਦੋ ਫਰਲਾਂਗ ਖੱਖੀਆ ਪਿੰਡ ਦੀ ਜ਼ਮੀਨ ਵਿੱਚ ਹੈ, ਜਿਸ ਨੂੰ ਬਾਹੀ ਟਿੱਬੀ ਬੋਲਦੇ ਹਨ। ਏਥੇ ਹੀ ੭ ਪੌਰ ੧੭੬੨ ਬਿ: (੬ ਦਸੰਬਰ, ੧੭੦੫ ਈ:) ਨੂੰ ਭਾਈ ਉਦੇ ਸਿੰਘ ਨੇ ਪੰਜਾਹ ਸਿੰਘਾਂ ਸਮੇਤ ਸ਼ਹੀਦੀ ਪਾਈ ਸੀ।

ਅਨਿਕ ਸਿੰਘ ਭਗਵਾਨ ਸਿੰਘ ਤਹ ਮਹਾ ਸਿੰਘ ਹਯ ਪ੍ਰੇਰਾ ।

ਧਰਮ ਸਿੰਘ ਸਾਹਿਬ ਸਿੰਘ ਧਾਏ, ਰਾਮ ਸਿੰਘ ਰਸ ਹੇਰਾ । ੧੩ ।

(ਗੁਰ ਪ੍ਰਤਾਪ ਸੂਰਜ ਗ੍ਰੰਥ, ਰੁਤ ੪, ਅੰਸੂ ੪੫)

ਏਸੇ ਮਾਲੂਮ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਭਾਈ ਮਨੀ ਸਿੰਘ ਤੇ ਉਸ ਦੇ ਪੁਤ੍ਰਾਂ ਦੀ ਖਾਰ-ਗੁਜ਼ਾਰੀ ਤੋਂ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਨੂੰ ਅਪਾਰ ਤਸੱਲੀ ਤੇ ਖੁਸ਼ੀ ਸੀ, ਤੇ ਇਸ ਦੀ ਸਨਦ ਵਜੋਂ ਗੁਰੂ ਜੀ ਨੇ ਸੰਮਤ ੧੭੬੦ ਬਿ: (੧੭੦੩ ਈ:) ਵਿੱਚ ਇੱਕ ਉਚੇਚਾ ਹੁਕਮਨਾਮਾ* ਬਖਸ਼ ਕੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਨਿਵਾਜਿਆ ਸੀ । ਇਹ ਹੁਕਮਨਾਮਾ, ਜਿਸ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਸ਼ਹੀਦ ਬਿਲਾਸ ਵਿੱਚ ਸੇਵਾ ਸਿੰਘ ਨੇ ਕੀਤਾ ਹੈ, ਸਾਡੇ ਪਾਸ ਸੁਰੱਖਿਅਤ ਹੈ । ਇਸ ਦੀ ਨਕਲ ਹੇਠਾਂ ਦਰਜ ਹੈ :—

੧ ਓ ਸਤਿਗੁਰ ਪ੍ਰਸਾਦਿ ॥

ਸ੍ਰੀ ਸਤਿਗੁਰੂ ਜੀ ਕੀ ਆਗਿਆ ਹੈ ॥ ਭਾਈ ਬਚਿਤ੍ਰ ਸਿੰਘ ਜੀ ॥
ਭਾਈ ਉਦੇ ਸਿੰਘ ਜੀ ॥ ਭਾਈ ਅਨਿਕ ਸਿੰਘ ਜੀ ॥ ਭਾਈ ਅਜਬ ਸਿੰਘ
ਜੀ ॥ ਭਾਈ ਅਜਾਇਬ ਸਿੰਘ ਜੀ ॥ ਇਹ ਇਕ ਮਾਈ ਦਾਸੁ ਵੱਢਿ ਮਨੀ
ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਵਾਹਗੁਰੂ ਸਰਮ ਰਖੇਗਾ ॥ ਤੁਸੀ ਮੇਰੇ ਪੁਤ੍ਰ ਫਰਜੰਦਹ ਖਾਨ ਜਾਦ
ਹੋ ॥ ਤੁਸਾ ਉਪਰ ਮੇਰੀ ਖੁਸੀ ਹੈ ॥ ਸਭ ਵਰਤਾਰੇ ਕੇ ਤੁਸੀ ਮਹਿਰਮ ਹੋ ॥
ਹੋਰ ਕੰਡੀ ਦਮੜੀ ਪੈਸਾ ਧੋਲਾ ਰੁਪੈਆ ਰਛਿਆ ਦਾ । ਜੋ ਅਸਾਨੂ ਦੇਹਿਗਾ ॥
ਇਹ ਮੇਰੇ ਪੁਤ੍ਰ ਫਰਜੰਦ ਹੈਨਿ ॥ ਸਿਖਾ ਪੁਤਾ ਦਾ ਵਾਦਾ ਵ ਲਾ ਹੈ ॥ ਜੇ
ਲੋਚ ਕੇ ਸੇਵਾ ਕਰੋਗੇ ਤੁਸਾਡੀ ਸੇਵਾ ਦਰਗਾਹਿ ਥਾਇ ਪਵੈਗੀ । ਤੁਸਾ ਉਪਰ
ਵਾਹਿਗੁਰੂ ਰਛਿਆ ਕਰੇਗਾ ॥ ਸੰਵਤ ੧੭੬੦ ਮਿਤੀ ਕਤਕ ੧

ਸੰਮਤ ੧੮੬੩ ਬਿ: (੧੭੦੬ ਈ:) ਦੀ ਜੇਠ ਸੁਦੀ ਚੌਥ ਨੂੰ ਦੇਸਾ ਸਿੰਘ ਭੱਟ ਦੀ
ਟੱਲੀ ਸ੍ਰੀ ਅਮ੍ਰਿਤਸਰ ਪਹੁੰਚੀ ਭਾਈ ਮਨੀ ਸਿੰਘ ਦੇ ਪੋਤ੍ਰੇ ਭਾਗੂ ਸਿੰਘ ਦੀ ਵਧਾਈ ਲਈ ।
ਇਸ ਮੌਕਿਆ ਤੇ ਦੇਸਾ ਸਿੰਘ ਭੱਟ ਨੇ ਦੂਜਾ ਦੌਹਾ ਕਹਿਆ :—

ਜਲਹਾਨੇ ਪੰਵਾਰ ਬਾਂਕੇ ਅਲੀ ਪੁਰ ਕੇ ਬੰਬਰਉਤੋ ! ਤਉ ਸੇ ਕੋਨ ਅਰੋ ।
ਜਸਵਾਰੀ ਗਾਮ ਕਾ ਮਾਰਿਆ ਕੇਸਰੀ, ਹਾਥੀ ਗੈਲ ਲਰੇ ।
ਬਚਿੱਤ੍ਰ ਸਿੰਘ ਤੇਰੀ ਬਰਛੀ ਰੋਸਨ, ਤੇਰੀ ਸਾਂਗ ਝਰਮਲ ਕਰੇ ।
ਤੇਰੇ ਨਾਮ ਖੀ ਰਿਪੁ ਥਰ ਥਰ ਕਾਪੈ, ਤੇਰੀ ਪਰਬਤੀ ਹਲਕ ਪਰੇ ।
ਧਨ ਮਾਤਾ ਤਉ ਸੀਤੋ ਬਾਈ ਤੇਰੇ ਪਾਚ ਸਪੂਤ ( )ਰਨੈ ਲਰ ਮਰੇ ।

*ਇਸ ਹੁਕਮ ਨਾਮੇ ਦੀ ਫੋਟੋ ਗੁਰਬਖਸ਼ ਸਿੰਘ ਬੁਬਾਲੀਆ ਕ੍ਰਿਤ ਸ਼ਹੀਦੀ ਜੀਵਨ ਸ਼੍ਰੀ ਨਨਕਾਣਾ ਸਾਹਿਬ
ਵੇ ਪੰਨਾ ੪੧੮ ਤੇ ਹੈ ।

( )ਭਾਈ ਉਦੇ ਸਿੰਘ ੭ ਪੋਹ ਸੁਦੀ ਦੂਜ ਸੰਮਤ ੧੭੬੨ ਬਿ: (੬ ਦਸੰਬਰ, ੧੭੦੫ ਈ:) ਨੂੰ ਨਿਰਮੋਹ
(ਖਾਕੀ ਸਫਾ ੩੨ ਤੇ)

ਬੀਰ ਮਨੀਂ ਸਿੰਘ ਜਸ ਤਉ ਕਾ ਗਾਉ, ਤੇਰਾ ਨਾਮ ਚਉ ਕੁੰਟੀ ਮੁਖ ਪਰੈ ।
 ਧਨ ਧਨ ਦਿਆਲ ਦਾਸ ਜਸ ਤਉ ਕਾ, ਖੰਡ ਬ੍ਰਹਿਮੰਡ ਮੂੰਡ ਸਬ ਉਚਰੈ ।
 ਚਾਰ ਬਰਨ ਖਟ ਦਰਸਨ ਸਾਰੇ, ਰਟਤ ਨਾਮ ਨਿਸ ਬਾਸਰ ਘਰੈ ।
 ਜਸ ਜੋੜ ਦੇਸਾ ਸਿੰਘ ਭੱਟ ਭਨਿਆ, ਸਾਲ ਸਤ੍ਰਾਂ ਸੈ ਤੈ ਸੱਠੇ ਉੱਜਲ
 ਦਾਨ ਦੀਓ ਗਲਜੋਟ ਕਰਰੈ ।

ਕੀ ਬਧਾਈ ਪੌਤੇ ਭਾਗੂ ਸਿੰਘ ਕੀ ਗੁਰੂ ਚੱਕ ਕੇ ਮਲਹਾਨ, ਜੇਠ ਚਾਨਨਾ
 ਚੋਬ ਰੁਪਉ ਸੇ ਮੂੰਡ ਭਟੋ ਕਾ ਭਰੈ । ੨ ।

ਇਸੇ ਸਾਲ ਦੱਖਣ ਪਿਆਨੇ ਤੋਂ ੧੦ ਦਿਨ ਪਹਿਲੋਂ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਲੱਖੀ
 ਜੰਗਲ ਦੇ ਪਿੰਡ ਸਾਬੋ ਕੀ ਤਲਵੰਡੀ (ਦਮਦਮਾ ਸਾਹਿਬ) ਤੋਂ ਕਸਾਈਆਂ ਦੇ ਵਿੰਗ ਦਾ
 ਹਵਾਲਾ() ਦੇ ਕੇ ਸਿੱਖ-ਸੰਗਤਾਂ ਦੇ ਨਾਮ ਸੱਦ ਕੀਤੀ ਤਾਂ ਭਾਈ ਮਨੀਂ ਸਿੰਘ ਜੀ ਸੰਗਤ
 ਸਮੇਤ ਸ਼੍ਰੀ ਅਮ੍ਰਿਤਸਰ ਤੋਂ ਗੁਰ ਵਰਨਾਂ ਵਿਚ ਹਾਜ਼ਰ ਹੋਏ :—

ਦਖਣ ਨੂੰ ਟੁਰੇ ਦਮਦਮਿਓਂ

ਪਾਤਸਾਹੀ ੧੦

ਗੁਰੂ ਜੀ ਨੇ ਦਖਣ ਜਾਣੇ ਕੀ ਤਿਆਰੀ ਕੀਤੀ ।... ..

ਸੁਣ ਕੇ ਗੁਰੂ ਜੀ ਦਾ ਬਾਕ ਸਰਬਤ੍ਰ ਖਾਲਸੇ ਨੇੜੇ ਦੂਰ ਕੇ ਹੁਮ
 ਹੁਮਾ ਕੇ ਆਏ ਦਰਸਨਾ ਨੂੰ । ਭਾਈ ਰੂਪੇ ਤੇ ਧਰਮ ਸਿੰਘ ਆਇਆ ।
 ਅਮ੍ਰਿਤਸਰ ਤੇ ਮਨੀਂ ਸਿੰਘ ਜੀ ਆਏ ਸੰਗਤ ਕੇ ਸਾਬ ਲੋਕੇ । ਰਾਮ ਦਾਸੋ
 ਭਾਈ ਗੁਰਬਖਸ ਸਿੰਘ ਜੀ ਆਏ, ਸੰਗਤ ਕੇ ਸਾਬ ਲੈ ਕੇ । ਆਪਣੀ ਆਪਣੀ
 ਭੇਟੇ ਰਖੀ ਸਰਬਤ੍ਰ ਨੇ । ਦਰਬਾਰੀ ਘਰਬਾਰੀ ਦੀਵਾਨ ਸੇ ਗੁਰੂ ਜੀ ਕੇ, ਓਨ੍ਹਾਂ
 ਬੇਨਤੀ ਕੀਤੀ, “ਜੀ ਪਾਤਸਾਹ ! ਸਭ ਸਿੱਖ ਕੋਈ ਚਲਿਆ ਆਵਦਾ ਹੈ ।
 ਦਖਣ ਭਠ ਪਈ ਕਾ ਕੀ ਨਾਉ ਲੈਦੇ ਹਉ ।”

ਗੁਰੂ ਜੀ ਬਚਨ ਕੀਤਾ, “ਨਾ ਵੇ ! ਸਾਡਾ ਕੰਮ ਹੀ ਹੈ, ਅਸਾ ਨੂੰ ਜਰੂਰ
 ਜਾਣਾ ਹੀ ਹੈ... । ਭਾਈ ਗੁਰਬਖਸ ਸਿੰਘ, ਭਾਈ ਮਨੀਂ ਸਿੰਘ, ਭਾਈ ਧਰਮ

(ਸਫ਼ਾ ੩੧ ਦੀ ਬਾਕੀ)

ਕੜੂ ਤੋਂ ਅੱਗੇ ਸ਼ਾਹੀ ਟਿੱਬੀ ਤੇ, ਭਾਈ ਅਨਿਕ ਸਿੰਘ ਅਜਬ ਸਿੰਘ ਤੇ ਅਜਾਇਬ ਸਿੰਘ ਦੁਪੋਹ ਨੂੰ ਸ਼੍ਰੀ
 ਚਮਕੌਰ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਜੁੱਧ ਵਿੱਚ ਸ਼ਹੀਦੀਆਂ ਪਾ ਗਏ ਸਨ । ਭਾਈ ਬੀਚਤ੍ਰ ਸਿੰਘ ਜੀ ੭ ਪੋਹ ਨੂੰ ਮਲਕ ਪੁਰ,
 (ਨਜ਼ਦੀਕ ਰੋਪੜ) ਦੇ ਰੰਘੜਾਂ ਦੇ ਹੱਥੋਂ ਸ਼ਖਸੀ ਹੋ ਕੇ ਕੋਟਲਾ ਨਿਹੰਗ ਵਿਖੇ ੯ ਪੋਹ ਦੀ ਸਵੇਰ ਨੂੰ ਗੁਰ ਪੁਰੀ
 ਪਧਾਰ ਗਏ ਸਨ ।

( ) ਪੁਰਾਤਨ ਲਿਖਤੀ ਬੀੜਾਂ ਵਿੱਚ ਖਿਆਲ ਪਾਤਸਾਹੀ ੧੦, ਤੇ ਮਾਝ ਪਾਤਸਾਹੀ ੧੦ ਦੇ ਸ਼ਬਦ
 ਚਾਰ - ਚਾਰ ਤੁਕਾਂ ਦੇ ਹਨ, ਤੇ ਮਾਝ ਪਾ: ੧੦ ਗੁਰੂਜੀ ਨੇ ਸਿੱਖ-ਸੰਗਤਾਂ ਪਹੁੰਚਣ ਤ ਉਚਾਰਿਆ ਸੀ ।

ਸਿੰਘ, ਦਾਨ ਸਿੰਘ ਕਾ ਬੇਟਾ ਗੁਰਬਖਸ ਸਿੰਘ, ਭਾਈ ਸੰਤੋਖ ਸਿੰਘ-ਏ ਪੰਜੇ
ਨਾਮਦਾਰ ਗੁਰੂ ਜੀ ਕੇ ਸਾਥ ਹੀ ਚੜ੍ਹੇ ਚਰਨ ਕਮਲੋਂ ਕੇ... ਕਤਿਕ ਸੁਦੀ
ਤਿਥਿ ਪੰਚਮੀ... ਸਵਾ ਪਹਿਰ ਦਿਨ ਚੜ੍ਹੇ ਕੂਚ ਕੀਆ ਦਖਣ ਕਉ । ੧੦੫।

(ਸਾਧੂ ਦਿਆਲ ਦਾਸ ਕ੍ਰਿਤ ਦੌਰੇ ਦੀ ਸਾਖੀ ਪੰਥੀ)

ਇਸ ਦੀ ਪੁਸ਼ਟੀ ਹੁਕਮਨਾਮਾ ਪਾ: ੧੦ ਤੋਂ, ਜੋ ੨੦ ਕੱਤਕ* ੧੭੬੩ ਬਿ:
(੨੧ ਅਕਤੂਬਰ, ੧੭੦੬ ਈ:) ਨੂੰ ਭਾਈ ਰੂਪੇ ਦੀ ਸੰਗਤ, ਭਾਈ ਧਰਮ ਸਿੰਘ ਆਦਿ ਦੇ
ਨਾਮ ਭੇਜਿਆ ਸੀ, ਹੁੰਦੀ ਹੈ :—

੧ ਓ ਸਿਰੀ ਸਤਿਗੁਰੂ ਜੀ ।

ਸਿਰੀ ਗੁਰੂ ਜੀ ਕੀ ਆਗਿਆ ਹੈ । ਸਰਬਤ ਸੰਗਤ ਬੈਰਾੜਾ ਕੀ
ਗੁਰੂ ਰਖੇਗਾ, ਗੁਰੂ ਗੁਰੂ ਜਪਣਾ ਜਨਮ ਸਉਰੇਗਾ... ਭਾਈ ਧਰਮ ਸਿੰਘ ਰੂਪੇ
ਕਾ । ਸਰਬਤ ਸੰਗਤ ਬੈਰਾੜਾ ਕੀ, ਭਾਈ ਰੂਪੇ ਕੀ ਵਸਦੀ ਕੀ ਗੁਰੂ ਰਖੇਗਾ ।
੪ ਬੈਲ ਹਛੇ ਬਹਿਲਾ ਨੂੰ ਭੇਜਣੇ ਹੁਕਮ ਦੇਖਦਿਆ, ਮੇਰੀ ਤੁਸਾ ਉਪਰਿ ਖੁਸੀ
ਹੈ, ਅਸਾ ਦਖਣ ਕੋ ਕੂਚ ਕੀਤਾ ਹੈ । ਜਿਨਿ ਸਿੱਖ ਸਾਡੇ ਨਾਲਿ ਚਲਣਾ ਹੋਇ
ਤਿਨ ਹੁਕਮ ਦੇਖਦਿਆ ਹਜ਼ੂਰਿ ਆਵਣਾ... ।

(ਸਮਤ ੧੭੬੩ ਮਿਤੀ ਕਤਕੋ ੨੦)

ਸ਼ਹੀਦ ਬਿਲਾਸ ਦੇ ਕਥਨ ਅਨੁਸਾਰ ਭਾ: ਮਨੀ ਸਿੰਘ ਬਘੋਰ ਤੋਂ ਵਾਪਸ ਅਮ੍ਰਿਤਸਰ
ਆ ਗਏ ਸਨ । ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਦੱਖਣ ਚਲੇ ਜਾਣ ਦੇ ਉਪਰੰਤ ਸਿਖਾਂ ਵਿੱਚ ਕੁਝ ਉਦਾਸੀ
ਫਾ ਗਈ ਸੀ । ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਸਿੱਖਾਂ ਵਿੱਚ ਸ਼ਰਧਾ-ਭਾਵ ਕਾਇਮ ਰੱਖਣ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ
ਉਦਾਸੀ ਨੂੰ ਦੂਰ ਕਰਨ ਦਾ ਇਕ ਢੰਗ ਬਾਬਾਣੀਆਂ ਕਹਾਣੀਆਂ ਕਰਨ ਦਾ ਸੋਚਿਆ ।
ਭਾਈ ਸੇਵਾ ਸਿੰਘ ਦਸਦੇ ਹਨ :—

ਦੱਖਨ ਦਿਸ ਸਤਿਗੁਰ ਗਏ, ਸੰਗਤ ਭਈ ਉਦਾਸ ।

ਧੀਰਜ ਦੇਵੇ ਮਨੀ ਸਿੰਘ ਰੱਚ ਸਾਖੀਆਂ() ਖਾਸ । ੯੯ । (ਸ਼ਹੀਦ ਬਿਲਾਸ)

* ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ੨੦ ਕੱਤਕ ਤੋਂ ਦੌਰੇ ਦੀ ਸਾਖੀ ਪੰਥੀ ਦੀ ਦੱਸੀ ਬਿੱਤ ਦੇ ਮੁਤਾਬਕ ਪੂਰੇ ਦਸ ਦਿਨ
ਬਣਦੇ ਹਨ । ਕੱਤਕ ਸੁਦੀ ਪੰਚਮੀ ਨੂੰ ੨੯ ਕੱਤਕ ਹੈ । ਇਸ ਤੋਂ ਸਪਸ਼ਟ ਹੈ ਕਿ ਭਾਈ ਮਨੀ ਸਿੰਘ ਉਸ ਵੇਲੇ
ਸ਼੍ਰੀ ਦਰਬਾਰ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਕ੍ਰਿਥੀ ਸਨ, ਤੇ ਉਹ ਸੱਦੇ ਤੇ ਸਾਬੋ ਕੀ ਤਲਵੰਡੀ ਆਏ ਤੇ ਫੇਰੋਂ ਹਮ ਰਕਾਬ
ਹੋ ਕੇ ਰਾਜਪੁਤਾਨੇਂ ਦੇ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਨਗਰ ਬਘੋਰ ਤਕ ਗਏ ਸਨ ।

() ਭਾਈ ਮਨੀ ਸਿੰਘ ਜੀ ਖੁਦ ਸਾਖੀਆਂ, ਕਵਿਤਾ ਜਾਂ ਵਾਰਤਕ ਵਿੱਚ ਨਹੀਂ ਸਨ ਲਿਖਦੇ, ਲਿਖਣਵਾਲੇ
ਸ਼ਰਧਾਲੂ ਤਾਂ ਹੋਰ ਹੁੰਦੇ ਸਨ, ਜਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸੰਤ ਗੁਲਾਬ ਸਿੰਘ ਦੀ ਲਿਖੀ ਗੁਰ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਪੰਨਾ ੨੩ ਵਿੱਚ ਗਿਆਨ
ਰਤਨਾਵਲੀ ਦਾ ਟੀਕਾ ਭਾਈ ਮਨੀ ਸਿੰਘ ਪਾਸੋਂ ਸੁਣ ਕੇ ਭਾਈ ਸੂਰਤ ਸਿੰਘ ਬਾਣ ਪਿੰਡ ਵਾਲੇ ਨੇ ਕੀਤਾ,
ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਫੇਵੀਂ ਖਾਤਸ਼ਾਹੀ ਦੀ ਕਥਾ ਸੁਣ ਕੇ ਭਾਈ ਸੋਹਣ ਨੇ ਗੁਰ ਬਿਲਾਸ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਲਿਖੀ ਸੀ ।

ਸ੍ਰੀ ਦਸਮੇਸ਼ ਜੀ ਕੱਤਕ ਸੁਦੀ ਪੰਚਮੀ ੧੭੬੫ ਬਿ: (੧੭੦੮ ਈ:) ਨੂੰ ਨਦੇੜ (ਦੱਖਣ) ਵਿੱਚ ਜੋਤੀ ਜੋਤ ਸਮਾ ਗਏ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਤੋਂ ਪਿਛੋਂ ਸਿੱਖੀ ਦੀ ਲਹਿਰ ਨੂੰ ਸੋਕੇ ਦਾ ਖਤਰਾ ਸੀ। ਭਾਈ ਮਨੀ ਸਿੰਘ ਨੇ ਸਮੇਂ ਦੀ ਨਜ਼ਾਕਤ ਨੂੰ ਪਛਾਣਦੇ ਹੋਏ ਸੰਮਤ ੧੭੬੬ ਬਿ: (੧੭੦੯ ਈ:) ਦੀ ਵੈਸਾਖੀ ਸ੍ਰੀ ਅਮ੍ਰਿਤਸਰ ਮਨਾਉਣ ਲਈ ਦੂਰ ਦੂਰ ਤੱਕ ਪੜ੍ਹ ਘੱਲੇ। ਇਹ ਢੰਗ ਜੱਥੇਬੰਦੀ ਨੂੰ ਮਜ਼ਬੂਤ ਕਰਨ ਦਾ ਸੀ।

ਵੈਸਾਖੀ ਦੇ ਸਮੇਂ ਉਤੇ ਅਮ੍ਰਿਤਸਰ ਇੱਕ ਮਹਾਜਨ ਚੂਹੜ ਮੱਲ, ਜੋ ਭਾਈ ਸੇਵਾ ਸਿੰਘ ਦੇ ਕਥਨ ਅਨੁਸਾਰ ਸੱਚੀ ਨਿਰੰਜਣ ਰਾਇ ਦਾ ਸੇਵਕ ਸੀ, ਦੇ ਪੁੜ੍ਹ ਰਾਪੂ ਮੱਲ ਨਾਲ ਸਿੱਖਾਂ ਦੇ ਇੱਕ ਜੱਥੇ ਦਾ ਤੂਤਾਂ ਦੀਆਂ ਤੂਤੀਆਂ (ਗੋਲਾਂ) ਦੀ ਨਿਗੂਣੀ ਜਿਹੀ ਗੱਲ ਤੋਂ ਝਗੜਾ ਹੋ ਪਿਆ ਤੇ ਇਹ ਝਗੜਾ ਵਧਦਿਆਂ ਵਧਦਿਆਂ ਕੁਝ ਗੰਭੀਰ ਸੂਰਤ ਅਖਤਿਆਰ ਕਰ ਗਿਆ, ਤੇ ਜ਼ੋਰ ਲਗਾਉਣ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ ਉਹ ਧਨਾਢ ਸੁਲਾਹ ਸਫਾਈ ਲਈ ਤਿਆਰ ਨਾ ਹੋਇਆ। ਉਹ ਜਾ ਕੇ ਨਾਜ਼ਮ ਲਾਹੌਰ ਰਾਹੀਂ ਹਰਿ ਸਹਾਇ ਹਾਕਮ ਪੱਟੀ ਨੂੰ ਚੜ੍ਹਾ ਲਿਆਇਆ, ਜੋ ਤਾਰਾ ਸਿੰਘ ਡਲ-ਵਾਂ ਦੇ ਹੱਥੋਂ ੬ ਵੈਸਾਖ ੧੭੬੬ ਬਿ: (੧੭੦੯ ਈ:) ਨੂੰ ਮੈਦਾਨੇ ਜੰਗ ਵਿੱਚ ਪਾਰ ਬੋਲਿਆ।

ਚੂਹੜ ਮੱਲ ਇਹ ਹੇਠੀ ਸਹਾਰ ਨਾ ਸਕਿਆ ਤੇ ਦਾਦ-ਫਰਿਆਦ ਲੈ ਕੇ ਲਾਹੌਰ ਦੇ ਨਾਜ਼ਮ ਅਸਲਮ ਖ਼ਾਨ ਨੂੰ ਜਾ ਮਿਲਿਆ। ਉਸ ਨੇ ਇੱਕ ਚੌਧਰੀ ਦੇਵੇ ਨੂੰ ਮੁਲਖਈਆ ਤੇ ਕੁਝ ਆਪਣੀ ਫੌਜ ਦੇ ਕੇ ਚੂਹੜ ਮੱਲ ਦੀ ਸਹਾਇਤਾ ਲਈ ਅਮ੍ਰਿਤਸਰ ਭੇਜ ਦਿੱਤਾ। ਲੜਾਈ ਦੀ ਕਮਾਨ ਖੁਦ ਭਾਈ ਮਨੀ ਸਿੰਘ ਕਰ ਰਹੇ ਸਨ। ਸਿੱਖਾਂ ਨੇ ਮੁਲਖਈਆਂ ਤੇ ਨਾਜ਼ਮ ਦੀ ਫੌਜ ਨੂੰ ਨਠਾ ਦਿੱਤਾ। ਇਹ ਘਟਨਾ() ੧੫ ਵੈਸਾਖ ਦੀ ਹੈ।

ਕੇਸਰ ਸਿੰਘ ਫਿੱਬਰ ਨੇ ਬੰਸਾਵਲੀ ਨਾਮਾ ਦੇ ਚਰਨ ਚੌਧਵੇਂ ਵਿੱਚ ਇਹ ਵਾਕਿਆ ਮਾਤਾ ਮਾਹਿਬ ਦੇਵਾਂ ਦੇ ਚਲਾਣੇ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਦਾ ਦਿੱਤਾ ਹੈ, ਤੇ ਮਾਤਾ ਜੀ ਦਾ ਚਲਾਣਾ

+ ਸਿੰਘਾਂ ਦੀ ਇਨ੍ਹਾਂ ਜੰਗਾਂ ਦੀ ਫ਼ਤਹ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਜੈ ਪੁਰ ਰਾਜ ਦੀਆਂ ਖ਼ਬਰਾਂ ਵਿੱਚ ਭੀ ਆਇਆ ਹੈ। ੨੯ ਰਬੀ-ਉਲ-ਅੱਵਲ ੧੧੨੨ ਹਿ: (੧੯ ਜੇਠ, ੧੭੬੭ ਬਿ:) ਦੇ ਤੋੜੇ ਜਦੋਂ ਬਹਾਦੁਰ ਸ਼ਾਹ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਦਖਣੋਂ ਮੁੜ ਕੇ ਰਾਜਪੂਤਾਨੇ ਵਿੱਚ ਟੋੜੇ ਪੜ੍ਹਾਉ ਤੇ ਪਹੁੰਚਿਆ ਤਾਂ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਦੇ ਪੁੱਛਣ ਤੇ ਖ਼ਾਲਸਾ ਸਿੱਖਾਂ ਦੀ ਹਕੀਕਤ ਬਿਆਨ ਕਰਦਿਆਂ ਇਉਂ ਦੱਸਿਆ :—

“ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾ ਤਲੁਖਾ ਪਰਗਣਾ ਪਟੀ ਵਿੱਚ ਚੱਕ ਪਿੰਡ—ਜੋ ਗੁਰੂ ਚੱਕ ਕਰ ਕੇ ਮਸ਼ਹੂਰ ਹੈ, ਜੁਧ ਦਾ ਅਉਸਰ ਬਣਿਆ। ਖ਼ਾਲਸਾ ਸਿੱਖ ਜਿਤ ਗਏ। ਲਾਹੌਰ ਵਲੋਂ ਭੇਜੀ ਗਈ ਜਮੀਅਤ ਉਨ੍ਹਾਂ ਤੇ ਕਾਬੂ ਨਾ ਪਾ ਸਕੀ, ਸਗੋਂ ਉਹ ਜਲੰਧਰ ਵਲ ਸਾਰੇ ਦੇਸ ਉਤੇ ਛਾ ਗਏ ਤੇ ਲਟ ਮਾਰ ਕਰਨ ਡਾਹਿ ਪਏ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਹੰਗਾਮਿਆਂ ਵਿੱਚ ਵਕੀਰ ਸਾਂ ਨੇ ਆਪਣੀਆਂ ਫੌਜਾਂ ਭੇਜੀਆਂ। ਭਾਵੀ ਵਸ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਸਰਦਾਰ ਭੀ ਮਾਰੇ ਗਏ।”

() ਇਸ ਦੀ ਪ੍ਰੋਤੁਤਾ ਕਵੀ ਦਰਬਨ ਰਚਿਤ ‘ਵਾਰ ਅਮ੍ਰਿਤਸਰ ਕੀ’ ਤੇ ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਪੰਥ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ (ਛਾਪ ਤੀਸਰੀ, ਪੰਨਾ ੨੦੩) ਤੋਂ ਵੀ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ।

ਇਨ੍ਹਾਂ ੧੭੮੮ ਬਿ: (੧੭੩੧ ਈ:) ਵਿਚ ਦੱਸਿਆ ਹੈ। ਭਾਈ ਸੇਵਾ ਸਿੰਘ ਤੇ ਭੱਟ-
ਵਹੀਆਂ ਅਨੁਸਾਰ ਇਹ ਘਟਨਾ ਵੈਸਾਖ ੧੭੬੬ ਬਿ: (੧੭੦੯ ਈ:) ਦੀ ਹੈ। ਕਵਿ
ਦਰਸ਼ਨ ਰਚਿਤ ਵਾਰ ਅਮ੍ਰਿਤਸਰ ਵਿੱਚ ਇਉਂ ਲਿਖਿਆ ਹੈ :—

ਸੰਮਤ ਸਤਾਰਾਂ ਸੈ ਛਿਆਠ ਰਾਜ ਬਹਾਦਰ ਸ਼ਾਹੀ ।

ਚੱਕ ਗੁਰੂ ਕਾ ਘਰ ਨਾਨਕ ਕਾ, ਦਿਨੁ ਦਿਨੁ ਕਲਾ ਸਵਾਈ । ੩ ।..

ਸਹਲ ਕੰਮ ਤੋਂ ਕਾਵਸ ਉਠੀ, ਕੀ ਬਾਬਤ ਤਰ ਕਾਰੀ ।

ਦਿਨ ਬੈਸਾਖੀ ਤੂਤ ਝੜਾਏ, ਖੋਹੀ ਸਿੰਘਾਂ ਖਾਰੀ । ੪ ।

ਸੁਆਦਲੀ ਗੱਲ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਕੇਸਰ ਸਿੰਘ ਛਿੱਬਰ ਤੇ ਬਾਕੀ ਲਿਖਾਰੀਆਂ ਨੇ ਇਹ
ਹਰ ਦੋ ਲੜਾਈਆਂ ਨਾਜ਼ਮ ਅਸਲਮ ਖ਼ਾਨ ਲਾਹੌਰ ਦੇ ਵਕਤ ਹੋਈਆਂ ਦੱਸੀਆਂ ਹਨ, ਤੇ
ਇਹ ਨਾਜ਼ਮ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਬਹਾਦੁਰ ਸ਼ਾਹ ਦੇ ਵਕਤ ਸੀ। ਬਹਾਦੁਰ ਸ਼ਾਹੀ ਰਾਜ ੨੨ ਅਪ੍ਰੈਲ
ਸੰਨ ੧੭੦੭ ਈ: ਤੋਂ ਆਰੰਭ ਹੋ ਕੇ ੧੭ ਫ਼ਰਵਰੀ ੧੭੧੨ ਈ: ਤਕ ਹੈ। ਬਹਾਦੁਰ
ਸ਼ਾਹ ਦੇ ਪਿਛੋਂ ਜਹਾਂਦਾਰ ਸ਼ਾਹ ਤੇ ਇਸ ਦੇ ਵੇਲੇ ਲਾਹੌਰ ਦਾ ਨਾਜ਼ਮ ਜ਼ਬਰਦਸਤ ਖ਼ਾਨ
ਸੀ, ਤੋਂ ਫ਼ਰੁਖ਼ਸੀਅਰ, ਮੁਹੰਮਦ ਸ਼ਾਹ ਅਤੇ ਅਹਿਮਦ ਸ਼ਾਹ ਵੇਲੇ ਅਬਦੁੱਸਮਦ ਖ਼ਾਨ ਤੇ
ਉਸ ਦੇ ਪੁੱਤ੍ਰ-ਪੋਤ੍ਰੇ ਜ਼ਕਰੀਆ ਖ਼ਾਨ, ਯਹਈਆ ਖ਼ਾਨ ਤੇ ਸ਼ਾਹ ਨਿਵਾਜ਼ ਖ਼ਾਨ ਸਨ।

ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਭਾਈ ਮਨੀ ਸਿੰਘ ਦੀ ਜਿੱਤ* ਪੰਜਾਬ ਵਿੱਚ ਮੁਗ਼ਲ ਰਾਜ ਦੀ
ਅਧੋਗਤੀ ਦੇ ਇਤਿਹਾਸ ਵਿੱਚ ਇੱਕ ਅਹਿਮ ਪੜਾ ਸਮਝਣੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਵੇਲੇ
ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਉਮਰ ੬੫ ਬਰਸਾਂ ਦੀ ਸੀ !

੩੦ ਮੱਘਰ ੧੭੬੭ ਬਿ: (੩੦ ਨਵੰਬਰ, ੧੭੧੦ ਈ:) ਨੂੰ ਬਾਬਾ ਬੰਦਾ ਸਿੰਘ ਜੀ
ਲੋਹ ਗੜ੍ਹ ਦੇ ਕਿਲ੍ਹੇ ਵਿਚੋਂ ਆਪਣੀ ਜਗਾ ਭਾਈ ਗੁਲਾਬ ਸਿੰਘ ਬਖਸ਼ੀ ਨੂੰ ਛੱਡ ਕੇ ਘੇਰੇ
ਵਿਚੋਂ ਨਿਕਲ ਜਾਣ ਤੇ ਕਾਮਯਾਬ ਹੋ ਗਏ। ਅਗਲੇ ਦਿਨ ਕਿਲ੍ਹਾ ਬਾਦਸ਼ਾਹੀ ਫੌਜਾਂ ਨੇ
ਫਤਿਹ ਕਰ ਲਿਆ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸਾਰਾ ਦੇਸ ਸਿੱਖਾਂ ਦੇ ਹੱਥੋਂ ਨਿਕਲ ਗਿਆ। ਹਕੂਮਤ
ਵਲੋਂ ਖ਼ਾਲਸਾ-ਲਹਿਰ ਨੂੰ ਦਬਾਣ ਵਾਸਤੇ ਪੂਰੀ ਤਾਕਤ ਤੋਂ ਕੰਮ ਲਿਆ ਗਿਆ। ਇਸ
ਦਾ ਅਸਰ ਗੁਰੂ ਕੀ ਨਗਰੀ ਸ੍ਰੀ ਅਮ੍ਰਿਤਸਰ ਤੇ ਵੀ ਪਿਆ। ਮੁਸੱਦੀ (ਕਾਰਕੁਨ) ਸਭ
ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਦਾ ਸਾਥ ਛੱਡ ਗਏ। ਪਰ ਇਹ ਨਿਰਭੇ, ਨਿਰਮਾਣ ਅਤੇ ਨਿਸ਼ਕਾਮ
ਸੇਵਕ 'ਸੇਵਕ ਕਉ ਸੇਵਾ ਬਨਿ ਆਈ' ਦੇ ਸੁਭ ਭਾਵ ਨੂੰ ਸਮਝਦਾ ਹੋਇਆ ਗੁਰ-ਦਰਬਾਰ
ਦੀ ਸੇਵਾ ਤੇ ਡਟਿਆ ਰਿਹਾ। ਪਤਾ ਇਹ ਸਾਨੂੰ ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਆਪਣੀ ਪੜ੍ਹਕਾ ਤੋਂ(),
ਜੋ ਉਨ੍ਹਾਂ ਲੋਹਗੜ੍ਹ ਦੀ ਘਟਨਾ ਤੋਂ ਪੈਣੇ ਚਾਰ ਮਹੀਨੇ ਬਾਅਦ ੨੨ ਵੈਸਾਖ ਨੂੰ ਪੂਜ ਮਾਤਾ

* ਅਜੇ ਬਾਬਾ ਬੰਦਾ ਸਿੰਘ ਜੀ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਪ੍ਰਗਟ ਨਹੀਂ ਸਨ ਹੋਏ ।

( ) ਦੇਖੋ, ਅੰਤਿਕਾ ੨ ।

ਸੁੰਦਰੀ ਦੀ ਸੇਵਾ ਵਿੱਚ ਅਮ੍ਰਿਤਸਰ ਤੋਂ ਦਿੱਲੀ ਭੇਜੀ ਸੀ, ਲਗਦਾ ਹੈ ।

ਸੰਮਤ ੧੭੬੮ ਬਿ: (੧੭੧੧ ਈ:) ਵਿੱਚ ਹੀ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਬਹਾਦੁਰ ਸ਼ਾਹ ਦੇ ਜਨਮ ਦਿਨ ਉਤੇ ਮਾਘੀ ਵਾਲੇ ਦਿਨ ਅਮ੍ਰਿਤਸਰ ਦੀ ੧੨ ਪਿੰਡਾਂ ਦੀ ਜਾਗੀਰ, ਜੋ ਪਹਿਲਾਂ ਜ਼ਬਤ ਸੀ, ਮਾਤਾ ਜੀ ਦੇ ਪਾਲਿਤ ਪੁੱਤ੍ਰ ਅਜੀਤ ਸਿੰਘ ਰਾਹੀਂ ਵਾਪਸ ਮਿਲੀ ਸੀ । ਇਸ ਦੇ ਇੰਤਜ਼ਾਮ ਵਾਸਤੇ, ਰਤਨ ਸਿੰਘ ਭੰਗੂ ਦੇ ਕਥਨ ਅਨੁਸਾਰ, ਮਾਤਾ ਜੀ ਨੇ ਭਾਈ ਮਨੀ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਸਮਝਾ-ਬੁਝਾ ਕੇ ਸ੍ਰੀ ਅਮ੍ਰਿਤਸਰ* ਭੇਜਿਆ ।

ਸੰਮਤ ੧੭੭੧-੭੨ ਬਿ: (੧੭੧੪-੧੫ ਈ:) ਵਿੱਚ ਲਹਿੰਦੇ ਦੀਆਂ ਸਿੱਖ ਸੰਗਤਾਂ ਦੇ ਪ੍ਰੇਮ ਨੂੰ ਸਾਹਮਣੇ ਰੱਖ ਕੇ ਭਾਈ ਮਨੀ ਸਿੰਘ ਜ਼ਿਲਾ ਝੰਗ ਦੇ ਪਿੰਡ ਬਾਗਾਂ ਵਾਲੇ ਪਹੁੰਚੇ ਤੇ 'ਏਥੋਂ' ਦੇ ਗੁਰਦਵਾਰੇ ਨਾਨਕ ਸਰ ਵਿੱਚ ਭਾਈ ਭਗਤ ਸਿੰਘ 'ਸਿੱਕਾ' ਆਦਿ ਸ਼ਰਧਾਲੂਆਂ ਦੇ ਕਹਿਣ ਤੇ ਕੁਝ ਸਮਾਂ ਠਹਿਰ, ਛੇਵੇਂ ਸਤਿਗੁਰਾਂ ਦੀ ਕਥਾ ਸੁਣਾਈ ਤੇ ਸਮਾਪਤੀ ਤੇ ਭਾਈ ਸੋਹਨ ਜੀ ਇਉਂ ਲਿਖਦੇ ਹਨ :—

ਐਸੇ ਕਹਿ ਬਹੁ ਧੀਰ ਦੇ, ਮਨ ਮੈਂ ਅਨੰਦ ਠਾਨ ।

ਮਨੀ ਸਿੰਘ ਤਬ ਹੀ ਕੀਓ ਨਿਜ 'ਪੁਰ' ਓਰ ਪਿਆਨ । ੬੩੪ ।

(ਗੁਰ ਬਿਲਾਸ ਪਾ: ੬; ਅਧਿਆਇ ੨੧)

ਲਛੂ ਪਿੰਡ ਜ਼ਿਲਾ ਝੰਗ ਦੇ ਉਦਾਸੀ ਸੰਤਾਂ ਦੀਆਂ ਸਾਖੀਆਂ ਅਨੁਸਾਰ ਜਾਪਦਾ ਹੈ ਕਿ ਇਸੇ ਸਮੇਂ ਸੰਤ ਪ੍ਰੇਮ ਦਾਸ ਜੀ ਤੇ ਭਾ: ਮਹਾਂ ਸਿੰਘ 'ਬੜੀ' ਨਾਲ ਤੇ 'ਮੂ ਪੱਤਣ ਤੋਂ' ਪਾਰ ਹੋ ਇਸ ਨਗਰ ਵਿਚ ਕੁਝ ਸਮਾਂ ਠਹਿਰੇ । ਫਿਰ ਵਾਪਸ ਸ੍ਰੀ ਅਮ੍ਰਿਤਸਰ ਕਦੋਂ ਆਏ, ਅਜੇ ਤੱਕ ਕੋਈ ਐਸੀ ਲਿਖਤ ਨਹੀਂ ਮਿਲੀ ।

ਸੰਮਤ ੧੭੮੦ ਬਿ: (੧੭੨੩ ਈ:) ਦੀ ਦੀਪਮਾਲਾ ਨੂੰ ਬੰਦਈ ਤੇ ਅਕਾਲ ਪੁਰਖੀਆਂ (ਤੱਤ ਖ਼ਾਲਸਾ) ਦਾ ਝਗੜਾ() ਨਿਪਟਾਉਣ ਸਮੇਂ ਆਪ ਸ੍ਰੀ ਅਮ੍ਰਿਤਸਰ ਹੀ ਸਨ,

* ਮਾਤਾ ਭੋਜੜੇ ਤਿਸੀ ਕੋ ਦਿੱਲੀ ਤੇ ਸਮਝਾਇ ।
ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਚੜ੍ਹਤੀ ਚੜ੍ਹੇ, ਸਿੱਖਨ ਜਾਇ ਖਵਾਇ । ੬ ।
ਤਿਸ ਨੇ ਆਇ ਬੰਦੋਬਸਤ ਕੀਆ ।
ਮਾਤਾ ਚੜ੍ਹਾਵਾ ਖਾਲਸੇ ਬਖਸ਼ੀਆ ।

(ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਪੰਥ ਪ੍ਰਕਾਸ਼, ਛਾਪ ਤੀਸਰੀ, ਪੰਨਾ ੨੨੨)

(1) ਬੰਦਈਆਂ ਦਾ ਆਗੂ 'ਆਈਨਾ ਖੋਸਕਰਨ' ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ, ਰਘੁਪਤ ਰਾਇ ਨਿਬਰ ਕੰਬੋ ਦਾ ਪੁੱਤ੍ਰ ਅਮਰ ਸਿੰਘ ਖੋਸਕਰਨੀਆ ਸੀ, ਤੇ ਦੂਜੇ ਪਾਸੇ ਬਾਬਾ ਬਿਨੋਦ ਸਿੰਘ ਖੰਡੂਰ ਸਾਹਿਬ ਵਾਲਾ । ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਆਪਸ ਵਿੱਚ ਮੱਤ-ਭੇਦ, ਮਹਿਮਾ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਦੇ ਕਥਨ ਅਨੁਸਾਰ, ਸੰਮਤ ੧੭੭੨ ਬਿ: (੧੭੧੫ ਈ:) ਨੂੰ ਗੁਰਦਾਸ ਨੰਗਲ ਦੀ ਗੜ੍ਹੀ ਵਿਚ ਹੋਇਆ ਸੀ, ਤੇ ਬਾਬਾ ਬਿਨੋਦ ਸਿੰਘ ਜੀ ਫੈਸਲੇ ਦੇ ਮੁਤਾਬਕ ਗੜ੍ਹੀ ਵਿਚੋਂ ਚਲੇ ਗਏ ਸਨ । ਭਾਈ ਸੇਵਾ ਸਿੰਘ ਦੇ ਕਹਿਣ ਅਨੁਸਾਰ ਬਾਬਾ ਬੰਦਾ ਸਿੰਘ ਦੀ ਸ਼ਹੀਦੀ ਤੋਂ ਛੇ ਸਾਲ ਬਾਅਦ ਇਸ ਮੱਤ-ਭੇਦ ਨੇ ਪੰਥ ਨੂੰ ਦੋ ਹਿੱਸਿਆਂ ਵਿੱਚ ਵੰਡ ਦਿੱਤਾ ਤੇ ਅਖੀਰ ੧੭੮੦ ਬਿ: ਦੀ ਦੀਪਮਾਲਾ ਤੇ ਦੋਵੇਂ ਪਾਰਟੀਆਂ ਦਾ ਸਮਝੌਤਾ ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਸੀ ।

ਤੋਂ ਦੋਹਾਂ ਪਾਰਟੀਆਂ ਨੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਸਾਲਸ ਮੰਨ ਲਿਆ, ਤੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਬੜੇ ਸੁਚੱਜੇ ਢੰਗ ਨਾਲ ਝਗੜੇ ਦਾ ਨਿਪਟਾਰਾ ਕੀਤਾ ਸੀ :—

ਸਮਤ ਸਤ੍ਰਾਂ ਸੈ ਬਿਤੇ ਉਪਰਿ ਅੱਸੀ ਹੇਰ ।

ਧਿਆ ਭਯੋ ਪੂਰਨ ਇਹੈ ਝਗਰਾ ਪੰਥ ਨਿਬੇਰ ।

(ਗਿ: ਗਿਆਨ ਸਿੰਘ ਕ੍ਰਿਤ ਪੰਥ ਪ੍ਰਕਾਸ਼, ਛਾਪ ਦੂਜਰੀ ਲਾਹੌਰੀ, ਪੰਨਾ ੩੫੯)

ਉਸ ਵੇਲੇ ਦੀਆਂ ਹਰ ਦੋ ਪਾਰਟੀਆਂ ਨੇ ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਨੂੰ ਆਗ ਮੰਨ ਕੇ ਜਿਸ ਗੱਦੀ ਤੇ ਮਹੰਤ ਅਮਰ ਸਿੰਘ ਖੋਮ ਕਰਣੀਆਂ ਬੈਠਾ ਸੀ, ਉਸ ਤੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਬੈਠਾ ਦਿੱਤਾ :—

ਜਹਿੰ ਬੰਦਯਨ ਥੀ ਗਦੀ ਲਗਾਈਂ । ਤਿਹੰ ਥਾਂ ਬੈਠਯੋ ਮਨੀ ਸਿੰਘ ਭਾਈ ।

ਆਇ ਸ਼ਰਨ ਜੋ ਉਸ ਕੀ ਪਰੈ । ਲਾਇ ਤਨਖਾਹ ਤਿਹੰ ਖਾਲਸੇ ਕਰੈ । ੧੫ ।

ਨਾਨੂ ਸਿੰਘ ਹੁਤੋ ਢੇਸੀਏ ਵਾਲੋਂ । ਲਾਹੌਰਾ ਸਿੰਘ ਤੇ ਸਜਾਮ ਸਿੰਘ ਕਲਾਲੋਂ ।

ਐ ਬਖਸ਼ੀਸ ਸਿੰਘ ਮਿਲਤੀ ਕੇਈ । ਪਿੰਡ ਚਮਾਰੀ ਤਿਸ ਘਰ ਖੋਈ । ੧੬ ।

ਤਉ ਖਾਲਸੇ ਫੜ ਕਰ ਓਏ । ਨੀਲ ਬਸਤ੍ਰ ਕਰ ਛੱਡੇ ਸੌਏ । ੧੭ ।

(ਰਤਨ ਸਿੰਘ ਭੰਗੂ, ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਪੰਥ ਪ੍ਰਕਾਸ਼, ਛਾਪ ਤੀਸਰੀ, ਪੰਨਾ ੧੭੦)

ਭੰਗੂ ਜੀ ਅੱਗੇ ਚੱਲ ਕੇ ਪੰਨਾ ੨੨੨ ਉਤੇ ਇਉਂ ਲਿਖਦੇ ਹਨ :—

ਸਿਖਨ ਕੋ ਸਿਖੀ ਦ੍ਰਿੜਾਵੈ । ਸਿਖੀਓ ਚੁਕੈ ਤਿਸ ਤਨਖਾਹ ਲਾਵੈ । ੪ ।...

ਪੁਜਾਰਨ ਸਿਰ ਬਡੋ ਪੁਜਾਰੀ । ਹੁਤੋ ਸਤਿਗੁਰੁ ਘਰ ਬਡ ਇਤਬਾਰੀ ।

ਅਕਾਭ ਬੁੰਗੇ ਕੇ ਤਖਤ ਸੁ ਬੈਠੇ । ਖਤਾਦਾਰ ਕੇ ਕੰਨ ਸੁ ਐਠੇ । ੯ ।

ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਉਮਰ ਇਸ ਵੇਲੇ ਉਨਾਸੀ ਵਰ੍ਹਿਆਂ ਦੀ ਸੀ। ਇਹ ਸਪਸ਼ਟ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਬਾਹਰ ਮੈਦਾਨ ਵਿਚ ਜਾ ਕੇ ਅਗਵਾਈ ਨਹੀਂ ਸਨ ਕਰ ਸਕਦੇ, ਬਲਕਿ ਇੱਕ ਬਜ਼ੁਰਗ ਦੀ ਹਸੀਯਤ ਵਿੱਚ ਸਲਾਹ-ਮਸ਼ਵਰਾ ਦੇ ਸਕਦੇ ਸਨ। ਇਹ ਸਮਝੋਤਾ ਪੰਥ ਲਈ ਤਾਂ ਸੁਖਦਾਈ ਹੋਇਆ, ਪਰੰਤੂ ਹਕੂਮਤ ਦੇ ਦਿਲ ਅੰਦਰ ਕੰਡੇ ਵਾਂਗੂ ਰੜਕਿਆ, ਜਿਸ ਦਾ ਅਸਰ ਦਿੱਲੀ ਦਿਆਂ ਸਿੱਖਾਂ ਤੇ ਮਾੜਾ ਪਿਆ। ਸ਼ਹੀਦ ਬਿਲਾਸ ਦੇ ਕਥਨ ਅਨੁਸਾਰ ਇਹ ਖਬਰ ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਨੂੰ ਅਮ੍ਰਿਤਸਰ ਪਹੁੰਚੀ ਕਿ ਸਤਿਗੁਰਾਂ ਦੇ ਰਿਸ਼ਤੇਦਾਰ ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਸਿੰਘ, ਜੋ ਮਾਤਾ ਸਾਹਿਬ ਕੌਰਾਂ ਦੇ ਭਰਾ ਸਨ, ੬੦ ਬਲੀ ਸਿੰਘਾਂ ਸਮੇਤ ਇਸ ਹੋਏ ਸਮਝੋਤੇ ਤੋਂ ਤਿਨ ਕੁ ਮਹੀਨੇ ਬਾਅਦ ਮਾਘ ਸੁਦੀ ਚੌਥ ਸੰਮਤ ੧੭੮੦ ਬਿ: (੧੭੨੩ ਈ:) ਨੂੰ ਸ਼ਹਾਦਤ ਪਾ ਗਏ, ਤੇ ਅਗਲੇ ਦਿਨ ਮਾਤਾ ਜੀ ਦੇ ਪਾਲਿਤ ਪੁਤ੍ਰ ਸਾਹਿਬ ਅਜੀਤ ਸਿੰਘ* ਨੂੰ

* ਇਨ੍ਹਾਂ ਤੇ ਇੱਕ ਬੇਨਵਾ ਫਕੀਰ ਦੇ ਮਰਵਾਉਣ ਦਾ ਬੁਠਾ ਵਕੂਆ ਬਣਾ ਕੇ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਮੁਹੰਮਦ ਸ਼ਾਹ ਨੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਮਰਵਾ ਦਿੱਤਾ ਸੀ। ਮਾਤਾ ਸੁੰਦਰੀ ਜੀ ਆਪਣੀ ਭੂੰਹ ਤੇ ਪੌੜੇ ਹਠੀ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਨਾਲ ਲੈ ਕੇ ਭਰਤ ਗੜ ਦੇ ਰਸਤੇ ਮਥਰਾ ਪਹੁੰਚ ਗਈ।

ਹਾਥੀ ਦੇ ਪੈਰਾਂ ਨਾਲ ਬੰਨ੍ਹ ਕੇ ਮਰਵਾ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ। ਇਸ ਦੀ ਪੁਸ਼ਟੀ ਭਾਈ ਕੇਸਰ ਸਿੰਘ ਜੀ ਛਿੱਬਰ ਕਰਦੇ ਹਨ, ਤੇ ਬੁਰਹਾਨਪੁਰ ਦੀ ਇੱਕ ਆਦਿ ਬੀੜ ਵਿੱਚ ਇਉਂ ਲਿਖਿਆ ਹੈ:—

ਸੰਮਤ ੧੭੮੦ ਮਾਘ ਸੁਦੀ ੫ 'ਸ੍ਰੀ ਵਾਹਿਗੁਰੂ' ਅਜੀਤ ਸਿੰਘ
ਜੀ ਸਮਾਣੇ ਦਿਲੀ ਵਿੱਚ ਵਾਰ ਸੁਕਰ ਛਿਆ ਘੜੀ ਦਿਨ ਚੜੇ
ਆਗੇ ਗੁਰੂ ਭਾਨੇ ਕਾ ਖਾਬੰਦ।

(ਚਰਿਤ੍ਰ ਜੋਤੀ ਜੋਤ ਸਮਾਵਣੇ ਕਾ, ਡੇਰਾ ਉਦਾਸੀਆਂ,
ਮਹੱਲਾ ਸਿਧੀਪੁਰ)

ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਭਾਈ ਮਨੀ ਸਿੰਘ ਤੋਂ ਦਿੱਲੀ ਵਾਲਿਆਂ ਮੁਖੀ ਸਿੱਖਾਂ ਦੇ ਵਿਚਕਾਰ, ਜਿਹੜੀ ਸੰਗਲੀ ਸੀ, ਉਹ ਟੁੱਟ ਗਈ। ਸਾਹਿਬ ਅਜੀਤ ਸਿੰਘ ਦੀ ਸ਼ਹੀਦੀ ਤੇ ਮਾਤਾ ਜੀ ਦਾ ਦਿੱਲੀ ਛੱਡ ਕੇ ਮਥਰਾ ਚਲੇ ਜਾਣਾ ਰਾਜਸੀ ਤੌਰ ਤੇ ਇੱਕ ਬਹੁਤ ਵੱਡੀ ਸੱਟ ਸੀ। ਇਸ ਘਟਨਾ ਤੋਂ ਇਕ ਸਾਲ ਪਹਿਲੋਂ ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਦਾ ਨਿਕਟ ਵਰਤੀ ਸਾਥੀ ਭਾਈ ਤਾਰਾ ਸਿੰਘ ਡਲ-ਵਾਂ, ਜੋ ਰਾਜਸੀ ਤੌਰ ਤੇ ਚੰਗਾ ਸੂਝ-ਬੂਝ ਵਾਲਾ ਸਿੰਘ ਸੀ, ਮਾਘ ਵਦੀ ਚੌਥੇ ਸੰਮਤ ੧੭੭੯ ਬਿ: (੧੭੨੨ ਈ:) ਨੂੰ ੨੨ ਚੋਣਵਿਆਂ ਸਿੰਘਾਂ ਸਮੇਤ ਸ਼ਹੀਦੀ ਪਾ ਗਿਆ ਸੀ। ਇਹ ਸਮਾਂ ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਇਮਤਿਹਾਨ ਦਾ ਸੀ, ਜਦੋਂ ਕਿ ਚਾਰੋਂ ਤਰਫ਼ ਮਾਲਸੇ ਦਾ ਪੱਤਾ ਪੱਤਾ ਵੈਰੀ ਸੀ।

(੬)

ਸੰਮਤ ੧੭੮੦ ਬਿ: ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ ੧੭੯੦ ਬਿ: ਤੱਕ ਦੇ ਸਮੇਂ ਦਾ ਕੁਝ ਥਹ-ਪਤਾ ਨਹੀਂ ਚਲਦਾ ਕਿ ਭਾਈ ਮਨੀ ਸਿੰਘ ਨੇ ਅਮ੍ਰਿਤਸਰ ਵਿੱਚ ਕਿਤਨਾ ਚਿਰ ਨਿਵਾਸ ਕੀਤਾ ਤੇ ਬਾਹਰ ਸਿੱਖ-ਸੰਗਤਾਂ ਦੇ ਸੱਦੇ ਤੇ ਕਿੱਥੇ ਕਿੱਥੇ ਗਏ। ਸ਼ਹੀਦ ਬਿਲਾਸ ਦੇ ਕਥਨ ਅਨੁਸਾਰ ਸੰਮਤ ੧੭੯੦ ਬਿ: (੧੭੩੩ ਈ:) ਦੀ ਦੀਪਮਾਲਾ ਦੇ ਮੇਲੇ ਦੀ ਮਨਜ਼ੂਰੀ ਦਸ ਦਿਨ ਵਾਸਤੇ ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਲਾਹੌਰੀ ਸਿੱਖ ਭਾਈ ਸੂਰਤ ਸਿੰਘ* 'ਸੂਰੀ' ਤੇ ਭਾਈ ਸੁਬੇਗ ਸਿੰਘ 'ਜੰਬਰ' ਆਦਿ ਰਾਹੀਂ ਹਾਸਲ ਕਰ ਲਈ ਸੀ।

ਸਾਹਿਬ ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦੇ ਜੋਤੀ ਜੋਤ ਸਮਾਵਣ ਤੋਂ ਪਿੱਛੋਂ ਇਕੋ ਸਮੇਂ, ਦੇਸ ਵਿੱਚ ਤਿੰਨ ਵੱਡੇ ਸਿੱਖ-ਕੇਂਦ੍ਰ ਬਣ ਗਏ ਸਨ : ਪਹਿਲਾ ਅਮ੍ਰਿਤਸਰ, ਜੋ ਸਤਿਗੁਰਾਂ ਦੇ ਸਮੇਂ ਤੋਂ ਹੀ ਚਲਾ ਆਉਂਦਾ ਸੀ ਤੇ, ਦੂਜਾ ਦਿੱਲੀ ਤੇ ਤੀਜਾ ਸਰਹੰਦ। ਇਸ ਵੇਲੇ

* ਸੂਰਤ ਸਿੰਘ ਦੀ ਪੁਤ੍ਰੀ ਜੈ ਦਈ ਦੀ ਸ਼ਾਦੀ ਹਕੀਕਤ ਰਾਇ ਦੇ ਪੁਤ੍ਰ ਬਿਜੈ ਸਿੰਘ ਨਾਲ ਹੋਈ ਸੀ। ਭਾਈ ਸੂਰਤ ਸਿੰਘ, ਭਾਈ ਬਖਤ ਮਲ, ਜੋ ਛੇ ਬਖਸ਼ਸ਼ਾਂ ਵਿਚੋਂ ਉਦਾਸੀ ਸੀ, ਦੇ ਪੁਤ੍ਰ ਤੇ ਭਾਈ ਸਬਲੇ ਦੇ ਪੋਤ੍ਰੇ ਨਗਰ ਜਲਾਲ ਪੁਰ ਜੱਟਾਂ (ਗੁਜਰਾਤ) ਦੇ ਵਸਨੀਕ ਸਨ।

ਸਿਰਫ ਇਹ ਇੱਕ ਹੀ ਸੀ, ਜੋ ੧੭੮੦ ਬਿ: ਦੇ ਬਾਅਦ ਹਕੂਮਤ ਦੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ਵਿੱਚ
 ਚੜਕ ਰਹਿਆ ਸੀ। ਜਦ ਮੇਲਾ ਨੇੜੇ ਆ ਗਿਆ ਤਾਂ ਮੁਖਬਰਾਂ ਨੇ ਲਾਹੌਰ ਸਰਕਾਰ ਨੂੰ
 ਉਕਸਾਉਣਾ ਸ਼ੁਰੂ ਕੀਤਾ। ਇਹ ਖ਼ਬਰਾਂ ਲਾਹੌਰੀ ਸਿੱਖਾਂ ਰਾਹੀਂ ਭਾਈ ਮਨੀ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਵੀ
 ਪਹੁੰਚ ਗਈਆਂ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਮੇਲੇ ਵਿੱਚ ਰੁਕਾਵਟ ਪੈਦਾ ਹੋ ਗਈ।

ਸ਼ਹੀਦ ਬਿਲਾਸ ਦੇ ਕਥਨ ਅਨੁਸਾਰ ਭਾਈ ਮਨੀ ਸਿੰਘ ਦੀ ਜਵਾਬ ਤਲਬੀ ਹੋਈ, ਤੇ
 ਇਨ੍ਹਾਂ ਭਾਈ ਭੂਪਤ ਸਿੰਘ ਤੇ ਗੁਲਜ਼ਾਰ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਲਾਹੌਰ ਭੇਜ ਦੁਬਾਰਾ ਦਸ ਦਿਨ ਵਾਸਤੇ
 ਵੈਸਾਖੀ ਦੇ ਮੇਲੇ ਦੀ ਇਜਾਜ਼ਤ ਲੈ ਲਈ। ਜ਼ਕਰੀਆ ਖ਼ਾਨ ਨੇ ਸਿੰਘਾਂ ਦੀ ਗੱਲ ਦਾ ਜਵਾਬ
 ਦਿੱਤਾ ਕਿ ਇਹ ਤਸੱਲੀ ਕਰਾ ਦਿੱਤੀ ਕਿ ਸਾਡੇ ਵਲੋਂ ਕੋਈ ਛੇੜਖਾਨੀ ਨਹੀਂ ਹੋਵੇਗੀ। ਸਰਕਾਰ
 ਦੇ ਮਨ ਵਿੱਚ ਪੈਸੇ ਨਾਲੋਂ ਇਕੱਤ੍ਰ ਹੋਏ ਸਿੱਖਾਂ ਦੇ ਬਾਗ਼ੀ ਲਹੂ ਨੂੰ ਵਹਿੰਦਿਆਂ ਵੇਖਣ ਦੀ ਚਾਹ
 ਵਧੇਰੇ ਬਲਵਾਨ ਸੀ। ਪੰਜ ਮਹੀਨੇ ਗੁਜ਼ਰ ਗਏ, ਸਿੱਖਾਂ ਨੂੰ ਧੱਖੇ ਨਾਲ ਘੇਰ ਕੇ ਮਾਰਨ ਦੀ
 ਘੁਸਰ ਮੁਸਰ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋਈ। ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਤੱਕ ਇਸ ਦੀ ਕੰਨਸੋ ਪਹੁੰਚੀ। ਇਸ ਦਾ ਨਤੀਜਾ
 ਜੋ ਅਗੇ ਨਿਕਲਿਆ ਸੀ, ਉਹੀ ਫੇਰ ਨਿਕਲਿਆ ਤੇ ਜੰਗੀ ਸਿੰਘਾਂ ਵਿਚੋਂ ਇੱਕ ਵੀ ਜਥਾ
 ਨਾ ਪਹੁੰਚਾ।

ਭਾਈ ਮਨੀ ਸਿੰਘ ਇਸ ਆਪ ਸਹੇੜੀ ਦਸ਼ਾ ਦੇ ਭਿਆਨਕ ਨਤੀਜਿਆਂ ਤੋਂ ਬੇਖ਼ਬਰ
 ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕਦੇ ਸਨ। ਕੁਝ ਤਾਂ ਸਰਕਾਰ ਦੇ ਸਬਰ ਦਾ ਪਿਆਲਾ ਅੱਗੇ ਹੀ ਛਲਕਿਆ
 ਹੋਇਆ ਸੀ, ਤੇ ਰਹਿੰਦੀ ਖੂੰਹਦੀ ਕਸਰ ਨਿਰੰਜਨ ਰਾਇ ਆਦਿ ਮੁਖਬਰਾਂ ਪੂਰੀ ਕਰ ਦਿੱਤੀ।
 ਜ਼ਕਰੀਆ ਖ਼ਾਨ ਨਾਜ਼ਮ ਨੇ ਲਖਪਤ ਰਾਇ ਦੀ ਕਮਾਨ ਹੇਠ ਪਹਿਲੋਂ ਵੀ ਕੁਝ ਫੌਜ ਭੇਜੀ
 ਹੋਈ ਸੀ, ਜੋ ਅਮ੍ਰਿਤਸਰ ਤੋਂ ਬਾਹਰ ਰਾਮ ਤੀਰਥ ਤੇ ਠਹਿਰੀ ਹੋਈ ਸੀ ਤੇ ਦੁਬਾਰਾ
 ਹੋਰ ਫੌਜ ਭੇਜ ਕੇ ਸ਼੍ਰੀ ਦਰਬਾਰ ਸਾਹਿਬ ਅਮ੍ਰਿਤਸਰ ਨੂੰ ਜਾ ਘੇਰਿਆ। ਭਾਈ ਕੇਸਰ ਸਿੰਘ
 ਛਿੱਬਰ ਇਸ ਦੁਰਘਟਨਾ ਵੇਲੇ ਸਮੇਤ ਆਪਣੇ ਭਰਾ ਤੇ ਪਿਤਾ ਗੁਰਬਖਸ਼ ਸਿੰਘ ਦੇ ਓਥੇ
 ਸੀ। ਉਸ ਦੀ ਮੌਕਿਆ ਦੀ ਗਵਾਹੀ ਇਉਂ ਹੈ :-

ਤੁਰਕ ਚੜ੍ਹ ਲਹੌਰੋਂ ਅਚਣਚੇਤੇ ਆਇ ਪਏ ।

ਬਹੁਤ ਸਿਖ ਮਾਰੇ ਨਸ ਹਰਿਮੰਦਰ ਵੜ ਗਏ ।

ਗਿਰਦ ਤੁਰਕਾਂ ਘੇਰੇ ਪਾ ਲਏ । ੪੫ ।

ਕੀਤੀ ਕਸਮ ਸੁਗੰਦ ਮੰਦਰੋਂ ਕਢਵਾਏ । ਹਥਿਆਰ ਸਭਨਾਂ ਦੇ ਗਲੋਂ ਲੁਹਾਏ ।

ਕਰ ਇਕੱਠੇ ਸਭ ਪੰਗਤ ਬਗਾਏ ।

ਲਗੀ ਵਗਨ ਤਰਵਾਰ ਸਿਰ ਸਭਨਾਂ ਦੇ ਕਟਵਾਏ । ੪੬ ।

ਅਸੀ ਭੀ ਤਿਸ ਜੁਧ ਵਿੱਚ ਪਿਤਾ ਨਾਲ ਨਿਕੇ ਵਿਚੇ ਆਹੇ ।

ਆਈ ਸ਼ਿਕਸਤ ਨੱਸ ਵੜੇ ਨਗਰ ਮਾਹਿ ।

ਘਰ ਆਪਣੇ ਵੜ ਦੂਹਰੇ ਭੋਰੇ ਸਰਦ ਖਾਨੇ ।

ਦੋ ਭਾਈ ਅਸੀ ਨਿਕੜੇ ਦੋ ਹੋਰ ਪੰਜ ਛਪਾਨੇ । ੪੭ ।

ਪ੍ਰਾਰਥਨਾ ਸਾਜ ਰਹੇ ਟੁਰੇ । ਆਏ ਤੁਰਕ ਦੇਖ ਭਾਲ ਨਗਰ ਅਗੀ ਲਾਇ ਤੁਰੇ ।
 ਧਾਮ ਹਮਾਰੇ ਅਨਲ ਚਮਕੀ, ਪਰ ਸਤਿਗੁਰ ਰਖ ਲਏ ।
 ਪਰੀ ਨਿਸਾ ਕਾਰੀ, ਅਸੀ ਪੰਚ ਨਿਕਸ ਅਮ੍ਰਿਤਸਰ ਗਏ ਖੜ...।
 ਕਿਆ ਦੇਖੀਏ ਸਭੇ ਸਿੱਖ ਕੱਟ ਅਮ੍ਰਿਤਸਰ ਵਿਚ ਤੁਰਕਾਂ ਪਾਏ ।
 ਨਾਲੇ ਰੁਖ ਗਿਰਦੇ ਦੇ ਸਭੇ ਕੱਟ ਵਿਚ ਪਵਾਏ ।
 ਰਿਨ ਸਿਖਾਂ ਦੇ ਹਥ ਪੈਰ ਕੱਛ ਕੱਟ ਕਪੜੇ ਸੌਨ ਸੇ ਭਰੇ ।
 ਅਸਾਂ ਜਾਇ ਹੋਰੇ ਅਗੇ ਦਰਬਾਰ ਦੇ ਪੜੇ । ੫੦ ।
 ਹੋਰਤਿ ਹੋਰਤਿ ਅਸੀ ਤਹਾ ਗਏ । ਜਹਾ ਡੇਰੇ ਤੁਰਕਾਂ ਦੇ ਨਿਸ ਕਾਟੀ ਪਏ ।

(ਬੰਸਾਵਲੀ ਨਾਮਾ, ਚਰਨ ਚੌਧਵਾਂ)

ਭਾਈ ਸੇਵਾ ਸਿੰਘ ਦੇ ਕਥਨ ਅਨੁਸਾਰ ਭਾਈ ਮਨੀ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਸਮੇਤ ਮੁਖੀ ਸਿੱਖਾਂ
 ਦਾ ਪਕੜ ਕੇ ਲਾਹੌਰ ਆਂਦਾ ਗਿਆ ਤੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਲਿਆ ਕੇ ਬੰਦੀ ਖ਼ਾਨੇ ਵਿੱਚ ਬੰਦ ਕਰ
 ਦਿਤਾ । ਇਸ ਵੇਲੇ ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਉਮਰ ੯੦ ਵਰ੍ਹਿਆਂ ਦੀ ਸੀ । ਇਸ ਸ਼ਹੀਦ
 ਬਿਲਾਸ ਵਿੱਚ ਭਾਈ ਮਨੀ ਸਿੰਘ ਦੀ ਸ਼ਹੀਦੀ ਹਾੜ੍ਹ ਸੂਦੀ ਪੰਚਮੀ ਸੰਮਤ ੧੭੯੧ ਬਿ:
 (੨੪ ਜੂਨ, ੧੭੩੪ ਈ:) ਨੂੰ ਹੋਈ ਦੱਸੀ ਹੈ । ਇਸ ਦੀ ਹਾਂ ਵਿੱਚ ਹਾਂ ਮੋਕਿਆ ਦਾ ਗਵਾਹ
 ਭਾਈ ਕੁਇਰ ਸਿੰਘ ਇਉਂ ਮਿਲਾਂਦਾ ਹੈ :-

ਸੰਮਤ ਸਕ੍ਰਹ ਸਹਿਸ ਇਕਾਵਨ । ਮਾਸ ਅਖਾਰ ਸੁਕਲ ਬਰ ਪਾਵਨ ।
 ਦਹੇ ਬੀਚ ਤੁਰਕਨ ਕੋ ਮੇਲਾ । ਤਬ ਹੀ ਮਿਰਤ ਗੁਰੂ ਸੰਗ ਚੇਲਾ । ੧੯੨ ।
 ਪੰਚਮ ਬਿਤ ਭਮਨ ਅਤਿਬਾਰੀ । ਲਵਪੁਰ ਮੇਂ ਸੀ ਦੇਹ ਬਿਨਸਾਰੀ । ੧੯੩ ।
 (ਗੁਰਬਿਲਾਸ ਪਾ: ੧੦, ਪੜ੍ਹਾ ੨੧੯)

ਇਸ ਦੀ ਪੁਸ਼ਟੀ ਹੇਠ ਲਿਖੇ ਉਦਾਹਰਣਾਂ ਤੋਂ ਹੁੰਦੀ ਹੈ:-

(ੳ) ਮਨੀ ਸਿੰਘ ਮਾਈ ਦਾਸ ਕਾ, ਪੌਤਾ ਬਲੂ ਕਾ, ਪੜਪੌਤਾ ਮੂਲੇ ਕਾ ..... ਸ਼ਾਹੀ
 ਹੁਕਮ ਗੈਲ ਅਸਾਦ ਸੂਦੀ ਪੰਚਮੀ ਸੰਬਤ ੧੭੯੧ ਕੋ ਲਾਹੌਰ ਕੇ ਮਲਹਾਨ
 ੬ ਘੜੀ ਦਿਨ ਚਢੇ ਬੰਦ ਬੰਦ ਕਾਟਾ । ਭੁੰ ਕਾਟ ਆਇਆ, ਗੈਲੋਂ ਜਗਤ
 ਸਿੰਘ ਬੇਟਾ ਮਾਈ ਦਾਸ* ਕਾ, ਚਿਤ੍ਰ ਸਿੰਘ ਬੇਟਾ ਮਨੀ ਸਿੰਘ ਕਾ,
 ਗੁਰਬਖਸ਼ ਸਿੰਘ ਬੇਟਾ ਮਨੀ ਸਿੰਘ ਕਾ ਮਾਰੇ ਗਏ । ਆਗੇ ਗੁਰੂ ਭਾਨੇ ਕਾ
 ਖਾਵਿੰਦ, ਗੁਰੂ ਗੁਰੂ ਜਪਨਾ ਜਨਮ ਸਵਰੇਗਾ ।

(ਭੱਟ ਵਹੀ ਮੁਲਤਾਨੀ, ਸਿੰਧੀ)

* ਭਾਈ ਮਾਈ ਦਾਸ ਦੇ ਕੁਲ ੧੨ ਪੁਤ੍ਰ ਸਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚੋਂ ਭਾਈ ਅਮਰ ਚੰਦ ਦੀ ਸ਼ਹਾਦਤ
 (ਬਾਕੀ ਸਫ਼ਾ ੪੧ ਤੇ)

(ਅ) ਰਦਉਤ ਜਲਹਾਨਾ ਬੀਰ ਮਨੀ ਸਿੰਘ, ਚਉਂ ਕੁੰਟੀ ਜਸ ਤਉ ਕਾ ਪਰਿਆ ।
ਗੁਰੂ ਰਾਮ ਦਾਸ ਦਰ ਕਾ ਹੋਇ ਸੇਵਕ, ਸਿੰਘ ਨਾਮ ਤਉ ਉਜਲ ਕਰਿਆ ।
ਸਿਖੀ ਮੇਂ ਸੂਰਾ, ਭਗਤੀ ਮੇਂ ਪੂਰਾ, ਗਿਆਨ ਖੜਗ ਲੈ ਸਾਮੇਂ ਲਰਿਆ ।
ਫਤੇ ਵਾਹਿਗੁਰੂ ਮੁਖ ਬੀਂ ਨਿਕਸੀ, ਬੰਦ ਬੰਦ ਕੱਟ ਪੌਛ ਉਖਰਿਆ ।
ਦਿਆਲ ਦਾਸ ਸਮ ਕੀਆ ਤਉ ਸਾਕਾ, ਬਿਰਖ ਬੰਸ ਜੱਲੇ ਕਾ ਹਰਿਆ ।
ਸਾਤ ਸਪੂਤ** ਤੁੱਨੇ ਰਨੇ ਏਕ, ਏਕ ਲਰ ਸਾਮੇਂ ਮਰਿਆ ।
ਜੈ ਜੈ ਕਾਰ ਭਯੋ ਜਗ ਤਉ ਕਾ, ਧਰਮ ਹੇਤ ਦੁਖ ਦੇਹ ਤੇ ਜਰਿਆ ।
ਰਾਨਾ ਰੰਕ ਸਮ ਕੋਈ ਨਹਿ ਤਉ ਕੇ, ਦਾਨ ਦੇਹ ਮੁੰਡ ਭਟੋਂ ਕਾ ਭਰਿਆ ।
ਸਤ੍ਰਾਂ ਸੈ ਇਕਾਵਨ ਭਯੋ ਸਾਕਾ, ਅਸਾਢ ਬਾਨਮੇਂ ਜਸ ਉਚਰਿਆ ।
ਭੀਮ ਸਿੰਘ ਜਸ ਜੋੜ ਕੇ ਭਨਿਆ, ਭੱਭੂ ਕੇ ਮਲਹਾਨ ਥਾਲ ਮੁਹਰੈ ਕਾ
ਭਾਗੁ ਸਿੰਘ ਲਿਆ ਧਰਿਆ ।
ਬੇਲ ਬਧੈ ਤਉ ਬੀਰ ਸਗਰਾਮ ਸਿੰਘ ਕੀ, ਭਟ ਗਾਵੈ ਦਰ ਤਉ ਤੇ ਖਰਿਆ।
(ਭੱਟ ਵਹੀ ਮੁਲਤਾਨੀ, ਸਿੰਧੀ)

(ੲ) ਉਸ ਵਕਤ ਕੇ ਭੱਟਾਂ ਕੋ ਵਾਕ
ਭਾਈ ਮਨੀ ਸਿੰਘ ਦੀ ਮਹਿਮਾ ਭੱਟਾਂ ਦੀ ਜ਼ਬਾਨੀ :

ਕਬਿਤ : ਸਿਖਨ ਮੈਂ ਸਿਖ ਉਚੈ, ਭਗਤਨ ਮੈਂ ਭਗਤ ਸੂਚੈ,
ਸਿਖੀ ਕੀ ਨਿਆਈ ਕਹੀਏ ਭਾਈ ਮਨੀ ਸਿੰਘ ਜੀ ।
ਜਗਤ ਮੈਂ ਜੈਕਾਰ ਭਯੋ, ਧਰਮ ਅਰਥ ਦੇਹ ਦਯੋ,
ਸਿਦਕ ਸੋਂ ਕਟਾਯੋ ਹੀਯੋ, ਨ ਮਾਨੀ ਕਛੁ ਸੰਕ ਜੀ ।

(ਸਫ਼ਾ ੪੦ ਦਾ ਬਾਕੀ)

ਨਹੀਂ ਹੋਈ, ਬਾਕੀ ੧੧ ਗੁਰੂ ਲੇਖੇ ਲੱਗੇ । ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚੋਂ ਜਗਤ ਸਿੰਘ ਭਾਈ ਮਨੀ ਸਿੰਘ ਨਾਲ ਤੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਨਵਾਂ ਦੀ ਤਫ਼ਸੀਲ ਇਉਂ ਹੈ :- ਜੇਠਾ ਸਿੰਘ ਤੇ ਰੂਪ ਸਿੰਘ ੯ ਕੱਤਕ ੧੭੬੮ ਬਿ: (੧੧ ਅਕਤੂਬਰ, ੧੭੧੧ ਈ:) ਨੂੰ ਲਾਹੌਰ ਦੇ ਪਰਗਣੇਂ ਆਲੋਵਾਲ, ਦਿਆਲ ਦਾਸ ੧੧ ਮੱਘਰ ੧੭੩੨ ਬਿ: (੧੧ ਨਵੰਬਰ, ੧੭੭੫ ਈ:) ਨੂੰ ਦਿੱਲੀ, ਦਾਨ ਸਿੰਘ ੮ ਪੋਹ ੧੭੬੨ ਬਿ: (੭ ਦਸੰਬਰ, ੧੭੦੫ ਈ:) ਨੂੰ ਚਮਕੌਰ ਸਾਹਿਬ, ਮਾਨ ਸਿੰਘ ੬ ਵੈਸਾਖ ੧੭੬੫ ਬਿ: (੩ ਅਪਰੈਲ, ੧੭੦੮ ਈ:) ਨੂੰ ਗੰਭੀਰ ਨਦੀ ਦੇ ਕੰਢੇ ਚਿਤੌੜ ਗੜ੍ਹ, ਸੋਹਨ ਚੰਦ ੨੨ ਚੇਤ੍ਰ ੧੭੪੭ ਬਿ: (੨੦ ਮਾਰਚ, ੧੬੯੧ ਈ:) ਨੂੰ ਨਦਾਵਣ, ਲਹਿਣਾ ਸਿੰਘ ੨੩ ਫੱਗਣ ੧੭੫੨ ਬਿ: (੨੦ ਫਰਵਰੀ, ੧੬੯੬ ਈ:) ਨੂੰ ਗੁਲੇਰ, ਗਾਇ ਸਿੰਘ ੧ ਮਾਘ ੧੭੬੨ ਬਿ: (੩੦ ਦਸੰਬਰ, ੧੬੦੫ ਈ:) ਨੂੰ ਖਿਦਰਾਣੇ ਦੀ ਢਾਬ ਤੇ (ਮੁਕਤਸਰ) ਅਤੇ ਹਨੀ ਚੰਦ ੧੮ ਅੱਸੂ ੧੭੪੫ ਬਿ: (੨੪ ਜੁਲਾਈ, ੧੬੮੮ ਈ:) ਨੂੰ ਭੰਗਾਣੀ ਵਿਖੇ ਸ਼ਹੀਦ ਹੋਏ ।

** ਭਾਵ-ਬਾਚਿਤ੍ਰ ਸਿੰਘ, ਉਦੈ ਸਿੰਘ, ਅਨਿਕ ਸਿੰਘ, ਅਜਬ ਸਿੰਘ, ਅਜਾਇਬ ਸਿੰਘ, ਚਿਤ੍ਰ ਸਿੰਘ
(ਬਾਕੀ ਸਫ਼ਾ ੪੨ ਤੋਂ)

ਸਿਖ ਜੋ ਪ੍ਰਸੰਨ ਭਏ, ਦੁਸ਼ਟ ਸਭ ਭਰਿਸ਼ਟ ਭਏ,

ਗਿਆਨ ਕੀ ਖੜਗ ਸੋ, ਸੋ ਮਾਰੇ ਚੋਰੰਗ ਜੀ ।

ਗੁਰ ਸਿਖ ਕਹਾਵੈ ਜੋਉ, ਕਰਨੀ ਜਿਹ ਕਮਾਵੈ ਸੋਉ,

ਮਨੀ ਸਿੰਘ ਤੁੱਲ ਭਯੋ ਰਾਣਾ ਐ ਨਹਿ ਰੰਕ ਜੀ ।

(ਰਤਨ ਸਿੰਘ ਭੰਗੂ, ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਪੰਥ ਪ੍ਰਕਾਸ਼, ਛਾਪ ਤੀਸਰੀ, ਪੰਨਾ ੨੨੭)

- (ਸ) ਜਲਹਾਨੇ ਪੰਵਾਰ ਬੰਸ ਜੱਲੇ ਕਾ, ਚਉਂ ਕੁੰਟੀ ਨਾਉਂ ਤਉ ਕਾ ਪਰਿਆ ।
ਜਸ ਗਾਉਂ ਤਉ ਦਾਦੇ ਜੋਠਾ ਸਿੰਘ* ਕਾ, ਲੈ ਭਾਈ ਪੂਤ ਸਾਕਾ ਜਿਹ ਕਰਿਆ ।
ਧੱਨ ਧੱਨ ਦਿਆਲ ਦਾਸ ਜਸ ਤਉ ਕਾ, ਰਿੱਧ ਚੁਗੱਤੇ ਦੇਗੇ ਭੀਤਰ ਧਰਿਆ ।
ਧੱਨ ਧੱਨ ਮਨੀ ਸਿੰਘ ਜਸ ਤਉ ਕਾ, ਬੰਦ ਬੰਦ ਕੱਟ ਪੋਸ ਉਖਰਿਆ ।
ਬਚਿਤ੍ਰ ਸਿੰਘ() ਜਸ ਤਉ ਕਾ ਗਾਉਂ, ਸਾਮੁਹ ਜੂਝਾ ਨਹ ਤਉ ਡਰਿਆ ।
ਧੱਨ ਧੱਨ ਉਦੇ ਸਿੰਘ ਜਸ ਤਉ ਕਾ, ਦ੍ਰਾਦਸ ਘਰੀ ਇਕੋਲਾ ਤਉ ਲਰਿਆ ।
ਘੋਰਾ ਦਾਨ ਦੀਯੋ ਤਉ ਉਜਲ, ਮੂੰਡ ਭਟੋਂ ਕਾ ਭਾਗੂ ਸਿੰਘ ਤਉ ਭਰਿਆ ।
ਭੀਮ ਸਿੰਘ ਜਸ ਜੋੜ ਕੇ ਭਨਿਆ, ਸਾਲ ਅਠਾਰਾਂ ਸੈ ਦੇ ਗਾਮ ਸਿੱਖ ਆੜੇ ਭੀਤਰ ਰਰਿਆ ।
ਬੇਲ ਵਧੇ ਤਉ ਬੀਰ ਸੰਗਰਾਮ ਸਿੰਘ ਕੀ, ਭੱਟ ਗਾਵੈ ਦਰ ਤਉ ਤੇ ਖਰਿਆ । ੨ ।

(ਭੱਟ ਵਹੀ ਮੁਲਤਾਨੀ-ਸਿੰਘੀ)

ਭੀਮ ਸਿੰਘ ਭੱਟ ਨੇ, ਜੋ ਦੇਸਾ ਸਿੰਘ ਦਾ ਵੱਡਾ ਪੁਤ੍ਰ ਸੀ, ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਯਾਰੂਵੀਂ ਵਰਸੀ ਤੇ ਨਗਰ ਸਿੱਖ ਆੜਾ ਪਰਗਣਾਂ ਭੱਡ ਬਲੋਰ ਰਾਜ ਜੰਮੂ ਵਿੱਚ ਜਲਹਾਨਾਂ ਮੂੰਹੀ ਦੇ ਪੰਵਾਰਾਂ ਦੇ ਇਕੱਠ ਵਿੱਚ ਇਹ ਦੋਹਾ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਬਜ਼ੁਰਗਾਂ ਦਾ ਜਸ ਵਜੋਂ ਜੋੜ ਕੇ ਗਾਇਆ ।

(ਸਫਾ ੪੧ ਦੀ ਥਾਕੀ)

ਤੇ ਗੁਰਬਖਸ਼ ਸਿੰਘ ਤੋਂ ਹੈ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਸ਼ਹੀਦੀ ਦਾ ਵੇਰਵਾ ਅਸੀਂ ਪਿੱਛੇ ਇਕ ਫੁੱਟ ਨੋਟ ਵਿਚ ਦੇ ਆਏ ਹਾਂ ।

‡ ਇਹ ਭੱਟ ਅਮਰ ਸਿੰਘ, ਦੇਸਾ ਸਿੰਘ ਭੱਟ ਦਾ ਪੁਤ੍ਰ ਸੀ । ਇਸ ਦਾ ਇਹੋ ਕਬਿੱਤ ਭੱਟ ਵਹੀ ਕਰ ਸਿੰਘੂ ਵਿਚ ਲਿਖਿਆ ਮੌਜੂਦ ਹੈ ।

§ ਰਾਜਪੂਤਾਂ ਦੇ ਸਾਹਸੀ ਜਾਂ ਭੂਮ ਨਹੀਂ ਹੋਂਦੇ । ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਜਸ, ਚੜ੍ਹਤਲ, ਸ਼ਹੀਦੀ ਤੇ ਬਰਸੀ ਉੱਤੇ ਬੋਲਣ ਵਾਲੇ ਕੁਲ ਭੱਟ ਹੋਂਦੇ ਸਨ । ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਬੰਸ ਦੇ ਭੱਟ ਕੋਸ਼ਠ ਗੋਤੋ ਗੋੜ ਬ੍ਰਾਹਮਣ ਹਨ ।

* ਭਾਈ ਜੋਠਾ ਸਿੰਘ ਨੇ ਆਪਣੇ ਭਰਾ ਰੂਪ ਸਿੰਘ ਤੇ ਪੁਤ੍ਰ ਹਰੀ ਸਿੰਘ ਸਮੇਤ ੯ ਤਕੱਕ ੧੭੧੮ ਬਿ: (੧੭੧੧ ਈ:) ਨੂੰ ਲਾਹੌਰ ਦੇ ਪ੍ਰਗਣੇ ਆਲੋਵਾਲ ਦੇ ਮੁਕਾਮ ਤੇ ਥਾਕੀ ੩੭ ਸਿੰਘਾਂ ਸਮੇਤ ਸ਼ਹਾਦਤ ਪਾਈ ਸੀ ।

( ) ਬਚਿਤ੍ਰ ਸਿੰਘ ਤੇ ਉਦੇ ਸਿੰਘ ਦੋਵੇਂ ਭਰਾ ਅਨੰਦ ਪੁਰ ਦਾ ਕਿਲਾ ਤਿਆਗਣ ਸਮੇਂ ਰਸਤੇ ਵਿੱਚ ਸ਼ਹੀਦ ਹੋਏ ਸਨ :—

ਆਇ ਲਰੇ ਤਿਹ ਨੀਚ ਪਹਾਰੀਏ, ਬੀਰ ਉਦੇ ਸਿੰਘ ਜੰਗ ਮਚਾਏ ।

ਐ ਅਸਵਾਰ ਦੇ ਸਿੰਘ ਬਚਿਤ੍ਰ ਕੇ, ਦੋਪਰ ਕੀ ਤਿਹ ਓਰ ਪਠਾਏ ।...੯੫ ।

(ਵੀਰਸਿੰਘ ਬਲ ਕ੍ਰਿਤ ਸਿੰਘ ਸਾਗਰ, ਅਧਿਆਇ ੧੧)

ਸਪੁੱਤਰ ਭਾਈ ਮਨੀ ਸਿੰਘ ਜੀ

੧ ਅੱਸੂ ਸੰਮਤ ੧੭੫੭ ਬਿ: (੧੭੦੦ ਈ:) ਦੀ ਹਾਥੀ ਵਾਲੀ ਜੰਗ ਵਿੱਚ, ਵੀਰ ਸਿੰਘ ਬੱਲ ਦੇ ਕਥਨ ਅਨੁਸਾਰ, ਭਾਈ ਮਨੀ ਸਿੰਘ ਤੇ ਇਸ ਦੇ ਦੋ ਪੁੱਤ੍ਰ ਬਚਿਤ੍ਰ ਸਿੰਘ ਤੇ ਉਦੇ ਸਿੰਘ ਇਸ ਜੰਗ ਦੇ ਮੌਢੀ ਸਨ, ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਆਪ ਲਿਖਦੇ ਹਨ :—

ਆਇ ਕਹਿਯੋ ਪੁਰ() ਆਲਿਮ ਤਾ ਛਿਨ
ਹੇ ਮਹਾਰਾਜ ! ਵੁਹ ਨੀਚ ਪਲਾਇਓ ।
ਸਿੰਘ ਬਚਿਤ੍ਰ ਸ੍ਰੀ ਗਢ ਕੇਸ ਤੇ,
ਤਾਹਿ ਸਮੇ ਗੁਰ ਬੇਗ ਬੁਲਾਇਯੋ । ੫੨ ।
ਕੇਸ ਗਢੋਂ ਚਢ ਸਿੰਘ ਬਚਿਤ੍ਰ
ਸ੍ਰੀ ਪੁਰ ਅਨੰਦ ਕੀ ਓਰ ਸਿਧਾਇਓ ।
ਸੰਗ ਲਇਓ ਲਘੁ ਬੀਰ ਉਦੇ ਸਿੰਘ
ਔਰ ਘਨੇ ਭੱਟ ਸੰਗ ਸੁਹਾਇਓ ।...
ਲੋਹ ਗਢੋਂ ਚਢ ਬੀਰ ਮਨੀ ਸਿੰਘ,
ਜਾਤ ਘਨੇ ਅਰਿ ਬੀਚ ਹੀ ਘੇਰੇ ।

ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਕੋਵਲ ਆਪਣੀ ਹੀ ਕੁਰਬਾਨੀ ਨਹੀਂ, ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਤਕਰੀਬਨ ਸਾਰਾ ਹੀ ਪਰਿਵਾਰ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਆਪਣੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਵਿਚ ਹੀ ਗੁਰੂ ਲੇਖੇ ਲੱਗ ਗਇਆ ਸੀ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਬਾਕੀ ਭਰਾਵਾਂ, ਪੁੱਤ੍ਰਾਂ ਤੇ ਪੋਤ੍ਰਿਆਂ* ਦੀ ਸ਼ਹੀਦੀ ਤੇ ਜੇ ਸਰਸਰੀ ਨਿਗਾਹ ਮਾਰੀ ਜਾਵੇ ਤਾਂ ਉਸ ਸਮੇਂ ਦੇ ਇਤਿਹਾਸ ਵਿੱਚੋਂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਨਾਲ ਦੀ ਮਿਸਾਲ ਬਹੁਤ ਘੱਟ ਮਿਲੇਗੀ। ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਠੀਕ ਪਿਤਾ ਗੁਰੂ ਦੀ ਉਸ ਜੋਦੜੀ ਤੇ, ਜੋ ਉਨ੍ਹਾਂ ੧੭੪੫ ਬਿ: (੧੬੮੮ ਈ:) ਨੂੰ ਜਮਨਾਂ ਦੇ ਕੰਢੇ ਪਾਉਂਟਾ ਸਾਹਿਬ ਵਿੱਚ ਗੁਰੂ ਅਕਾਲ ਪੁਰਖ ਦੀ ਦਰਗਾਹ ਵਿੱਚ ਕੀਤੀ ਸੀ, ਉੱਤੇ ਪੂਰਨੇ ਪਾਏ :—

ਹੇ ਰਵ ਹੇ ਸਸ ਹੇ ਕਰਨਾ ਨਿਧ, ਮੋਰੀ ਅਬੈ ਬਿਨਤੀ ਸੁਨ ਲੀਜੈ ।
ਅਉਰ ਨਾ ਮਾਂਗਤ ਹਉ ਤੁਮ ਤੇ ਕਛੁ, ਚਾਹਿਤ ਹੋ ਚਿੱਤ ਮੈਂ ਸੋਈ ਕੀਜੈ ।
ਸਸਤ੍ਰਨ ਸਿਉਂ ਅਤਿ ਹੀ ਰਨ ਭੀਤਰ ਜੂਝ ਮਰੋ, ਕਹਿ ਸਾਚ ਪਤੀਜੈ ।
ਸੰਤ ਸਹਾਇ ਸਦਾ ਜਗ ਮਾਇ, ਕ੍ਰਿਪਾ ਕਰ ਸਿਯਾਮ ਇਹੈ ਬਰ ਦੀਜੈ । ੧੮੯੯ ।

( ) ਆਲਿਮ ਸਿੰਘ ਦੇ ਪੁੱਤ੍ਰ ਨੇ ਆ ਨੇ ਦੱਸਿਆ ਕਿ ਦੁਨੀ ਚੰਦ ਭੱਜ ਗਿਆ ਹੈ ।

* ਭਾਈ ਬਚਿਤ੍ਰ ਸਿੰਘ ਦੇ ਦੋਵੇਂ ਪੁੱਤ੍ਰ, ਵੱਡਾ ਸੰਗਰਾਮ ਸਿੰਘ ਜੇਠ ਵਦੀ ਇਕਾਦਸ਼ੀ ੧੭੬੭ ਬਿ: (੧੩ ਮਈ, ੧੭੧੦ ਈ:) ਨੂੰ ਭਾਈ ਉਦੇ ਸਿੰਘ ਦੇ ਦੋ ਪੁੱਤ੍ਰਾਂ ਮਹਿਬੂਬ ਸਿੰਘ ਤੇ ਫਤਹਿ ਸਿੰਘ ਸਮੇਤ ਚਪੜ ਚਿੜੀ ਦੀ ਜੰਗ ਵਿੱਚ, ਤੇ ਹਮ ਸਿੰਘ ਹਾਤੁ ਸੁਦੀ ਏਕਮ ੧੭੭੩ ਬਿ: (੯ ਜੂਨ, ੧੭੧੬ ਈ:) ਨੂੰ ਦਿੱਲੀ ਵਿੱਚ ਸ਼ਹੀਦੀ ਪਾ ਗਏ ਸਨ ।

ਜਉ ਕਛੁ ਇਛੁ ਕਰੋ ਧਨ ਕੀ, ਤੋ ਚਲਿਯੋ ਧਨ ਦੇਸਨ ਦੇਸ ਤੇ ਆਵੈ ।
 ਔ ਸਭ ਰਿਧਨ ਸਿਧਨ ਪੈ, ਹਮਰੋ ਨਹੀ ਨੈਕ ਹੀਆ ਲਲਚਾਵੈ ।
 ਔਰ ਸੁਨੋ ਕਛੁ ਜੋਗ ਬਿਖੈ, ਕਹਿ ਕਉਨੁ ਇਤੋ ਤਪ ਕੇ ਤਨ ਤਾਵੈ ।
 ਜੂਝ ਮਰੋ ਰਨ ਮੈ ਤਜ ਭੈ, ਤੁਮ ਤੇ ਪ੍ਰਭੁ ਸਿਯਾਮ ਇਹੈ ਬਰ ਪਾਵੈ । ੧੯੦੦ ।...
 ਛੱਡੀ ਕੇ ਪ੍ਰਭੁ ਹੋ ਬਾਮਨ ਕੋ ਨਾਹਿ, ਕੈ ਤਪੁ ਆਵਤ ਹੈ ਜੋ ਕਰੋ ।
 ਅਰ ਔਰ ਜੰਜਾਰ ਜਿਤੋ ਗ੍ਰਹਿ ਕੋ, ਤੁਹਿ ਤਿਆਗ ਕਹਾ ਚਿੱਤ ਤਾ ਮੈ ਧਰੋ ।
 ਅਬ ਰੀਝ ਕੈ ਦਿਹੁ ਵਹੈ ਹਮ ਕੋ, ਜੋਉ ਹਉ ਬਿਨਤੀ ਕਰ ਜੋਰ ਕਰੋ ।
 ਜਬ ਆਵ ਕੀ ਅਉਧ ਨਿਦਾਨ ਬਨੈ, ਅਤਿ ਹੀ ਰਨ ਮੈ ਤਬ ਜੂਝ ਮਰੋ ।੨੪੯੮।
 (ਕ੍ਰਿਸ਼ਨਾਵਤਾਰ ਪਾ: ੧੦)

ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਇਹ ਸ਼ਹੀਦੀ ਨਾਟਕ ੧੭੦੧ ਥਿ: (੧੬੪੪ ਈ:) ਨੂੰ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋਇਆ ਤੇ ਇਸ ਦੀ ਸਮਾਪਤੀ ੧੭੯੧ ਥਿ: (੧੭੩੪ ਈ:) ਨੂੰ ਹੋਈ । ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਨੂੰ ਨਖਾਸ ਚੌਕ ਵਿੱਚ, ਜੋ ਲਾਹੌਰ ਲੰਡੇ ਬਾਜ਼ਾਰ ਵਿੱਚ ਹੈ, ਸ਼ਹੀਦ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਸੀ । ਉਸ ਅਸਥਾਨ ਦਾ ਨਾਮ ਗੁਰਦਵਾਰਾ ਸ਼ਹੀਦ ਗੰਜ ਹੈ । ਇਸ ਦੇ ਅਹਾਤੇ ਵਿੱਚ ਇੱਕ ਖੂਹ ਹੈ, ਜਿਸ ਨੂੰ ਸ਼ਹੀਦੀ ਖੂਹ ਆਖਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ । ਉਸ ਵਿੱਚ ਲਗੀ ਇੱਟ ਤੇ ਇਹ ਅੱਖਰ ਉੱਕਰੇ ਹੋਏ ਹਨ :—

“ ੧ ਓ ਸਤਿਗੁਰ ਪ੍ਰਸਾਦਿ ॥

ਸ਼ਹੀਦ ਗੰਜ ਤਾਰੂ ਸਿੰਘ ਮਨੀ ਸਿੰਘ ਕਾ
 ਸੰਮਤ ੧੮੯੩ ਭਾਦਰੋ ਸਦੀ ਪੰਚਮੀ ਸ਼ਹੀਦ ਬੁੰਗਾ ਸਾਹਿਬ—
 ਬੁੰਗੇ ਦੀ ਟਹਿਲ ਸਿੰਘ ਸਾਹਿਬ ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ, ਖੂਹ ਦੀ
 ਟਹਿਲ ਸੰਮੂਹ ਖਾਲਸੇ ਜੀ ਕੀਤੀ । ਟਹਿਲੀਏ ਜੋਧ ਸਿੰਘ
 ਜੀਵਨ ਸਿੰਘ ਦੇ ਹਥੀ । ਹੋਰ ਸਰਬੱਤ ਖਾਲਸੇ ਦੀ ਟਹਿਲ
 ਲੇਖੇ ਲਗੇ । ਕੋਟ ਤੀਰਥ ਖੂਹ ਦੇ ਨਾਉਂ

ਦੋਹਰਾ : ਸ਼ਹੀਦ ਬੁੰਗਾ ਸਤਿਗੁਰੂ ਕਾ, ਜੋ ਸਿਖ ਕਰੇ ਇਸਨਾਨ !
 ਜਨਮ ਮਰਨ ਤਿਸ ਕਟੀਏ, ਨਿਹਚਲ ਪਾਵੇ ਥਾਨ ।
 ਸਤਿ ਕਰ ਮੰਨਣਾ ”

ਭਾਈ ਮਨੀ ਸਿੰਘ ਜੀ ਸ਼ਹੀਦ ਦਾ ਸਸਕਾਰ ਭਾਈ ਸੁਬੇਗ ਸਿੰਘ ਆਦਿ ਲਾਹੌਰੀ ਸਿਖਾਂ ਨੇ ਮਸਤੀ ਦਰਵਾਜ਼ੇ ਖਾਹਰ ਸ਼ਾਹੀ ਕਿਲੇ ਦੇ ਨਜ਼ਦੀਕ ਲਿਜਾ ਕੇ ਕੀਤਾ, ਜਿੱਥੇ ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਸ਼ਹੀਦ ਗੰਜ ਦੂਸਰਾ ਬਣਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ ।

ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਦਾ ਆਪਣਾ ਸਮੁੱਚਾ ਜੀਵਨ ਇੱਕ ਅਦੁਤੀ ਤੇ ਅਮੋਲਕ ਹੈ । ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਜੀਵਨ-ਚਰਿਤ੍ਰ ਪੜ੍ਹਨ ਤੋਂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਅਨੋਕ-ਪੱਖੀ ਸ਼ਖਸੀਅਤ ਦੇ ਦਰਸ਼ਨ

ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਜੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਭਰਾ, ਪੁੱਤ੍ਰ ਤੇ ਪੋਤ੍ਰੇ ਅਤੇ ਬਾਕੀ ਸਾਰੇ ਖ਼ਾਨਦਾਨ ਦਾ ਇਤਿਹਾਸ ਲਿਖਿਆ ਜਾਵੇ ਤਾਂ ਇੱਕ ਵੱਖਰੀ ਪੁਸਤਕ ਬਣ ਜਾਂਦੀ ਹੈ, ਜਿਸ ਨੂੰ ਅਸੀਂ ਕਿਸੇ ਹੋਰ ਸਮੇਂ ਪਾਠਕ-ਜਨਾਂ ਸਾਮ੍ਹਣੇ ਰੱਖਾਂਗੇ। ਇਹ ਘਰ ਕਦੀਮੀ ਪਿਤਾ ਪਿਤਾਮਾ ਤੋਂ ਪੂਰਣ ਗੁਰੂ ਘਰ ਦਾ ਸਿਦਕੀ ਤੇ ਸ੍ਰਧਾਲੂ ਚਲਾਆ ਆਉਂਦਾ ਸੀ। ਭਾਈ ਸੁੱਖਾ ਸਿੰਘ ਦੇ ਕਥਨ ਤੋਂ ਇਸ ਦੀ ਪੁਸ਼ਟੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ :—

ਦੱਖਣ ਦੇਸ ਜਵਨ ਕੀ ਬਾਸੀ ।

ਸੇਵਕ ਸੁਨੇ ਆਦਿ ਅਭਿਠਾਸੀ । ੧੭੩ ।

(ਗੁਰ ਬਿਲਾਸ ਪਾ: ੧੦, ਅਧਿਆਇ ੧੫)

(੮)

ਭਾਈ ਮਨੀ ਸਿੰਘ ਦੀ ਸਾਹਿੱਤ-ਸੇਵਾ ਸੰਮਤ ੧੭੩੬ ਬਿ: (੧੬੭੯ ਈ:) ਤੋਂ ਸ਼ੁਰੂ ਹੁੰਦੀ ਹੈ, ਜਦੋਂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਆਯੂ ਕੇਵਲ ੩੫ ਸਾਲਾਂ ਦੀ ਹੀ ਸੀ, ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਲਿਖਿਆ ਹੈ:—

ਆਯੂ ਪੈਂਤੀ ਬਰਖ ਕੀ, ਮਨੀ ਸਿੰਘ ਕੀ ਆਹਿ ।

ਲਿਖੇ ਲਿਖਾਏ ਪੋਥੀਆਂ, ਮਨ ਮਹਿ ਬਹੁ ਉਤਸਾਹਿ । ੪੦ ।

(ਸ਼ਹੀਦ ਬਿਲਾਸ)

ਪੁਰਾਣੀਆਂ ਲਿਖਤਾਂ ਅਨੁਸਾਰ ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਆਪਣੀ ਤੇ ਆਪਣੇ ਰਾਹੀਂ ਕਰਵਾਈ ਸਾਹਿੱਤਕ ਸੇਵਾ ਦੀ ਵੰਡ ਅਸੀਂ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕਰ ਸਕਦੇ ਹਾਂ :—

(ੳ) ਪੋਥੀਆਂ ਦੀ ਲਿਖਾਈ ।

(ਅ) ਦਮਦਮੀ ਬੀੜ ਦਾ ਸੰਪਾਦਨ ।

(ੲ) ਸਾਖੀਆਂ ਦੀ ਰਚਨਾ ।

(ਸ) ਦਸ਼ਮ ਗ੍ਰੰਥ ਦਾ ਸੰਪਾਦਨ ।

(ਹ) ਆਦਿ ਦਸ਼ਮ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਦਾ ਪੁਨਰ ਸੰਪਾਦਨ ।

(ਕ) ਵੁਟਕਲ ਰਚਨਾ ।

ਪੁਰਾਣੀਆਂ ਲਿਖਤਾਂ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਸੰਮਤ ੧੭੩੩ ਬਿ: (੧੬੭੬ ਈ:) ਦੀ ਵੈਸਾਖੀ ਨੂੰ ਆਦਿ ਸਿੰਘਾਸਨ* ਅਸਥਾਨ ਤੇ ਰਾਜ ਸਾਜ* ਧਾਰਨ ਕਰਨ ਤੋਂ ਢਾਈ ਸਾਲ ਬਾਦ

* ਆਦਿ ਸਿੰਘਾਸਨ ਤੋਂ ਭਾਵ ਆਨੰਦਪੁਰ ਦਾ ਪਹਿਲਾ ਅਸਥਾਨ ਹੈ ਜਿਥੇ ਗੁਰੂ ਤੇਗ ਬਹਾਦਰ ਜੀ ਨੇ ਰਾਜਾ ਦੀਪ ਚੰਦ ਕਹਿਲੂਰੀ ਦੀ ਸਤਾਰੂਵੀਂ ਤੋਂ ਵਾਪਸ ਆ ਕੇ ੨੧ ਹਾੜ ਸੰਮਤ ੧੭੨੨ ਬਿ: (੧੬੬੫ ਈ:) ਨੂੰ ਸਰੋਟੇ ਪਿੰਡ ਦੀ ਜਮੀਨ ਵਿੱਚ ਮਾਖੋਵਾਲ ਨਗਰ ਦੇ ਪੁਰਾਣੇ ਥੇਹ ਉੱਤੇ ਮੌੜੀ ਗੱਡੀ ਸੀ।

* ਸਤ੍ਰਾ ਸੈ ਸ਼ਿਵ ਨੈਨ ਭਨ, ਪੁਨਿ ਅਗਨੀ ਪ੍ਰਮਾਨ ।

ਆਦਿ ਸਿੰਘਾਸਨ ਦਮ ਦਮਾ, ਰਾਜ ਪਰਾ ਗੁਰ ਜਾਨ ।

(ਕੋਇਰ ਸਿੰਘ ਕ੍ਰਿਤ ਗੁਰਬਿਲਾਸ ਪਾ: ੧੦)

ਪਾਸੇ* ੧੭੩੫ ਬਿ: (੧੬੭੮ ਈ:) ਤੋਂ ਉਪਰੰਤ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਕਰਤਾਰਪੁਰੀ ਸੋਢੀਆਂ ਸੰਮਤ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਸਾਹਿਬ ਵਾਲੀ ਬੀੜ ਦੇ ਦਰਸ਼ਨ ਕਰਨ ਤੇ ਉਸ ਤੋਂ ਇੱਕ ਉਤਾਰਾ ਕਰਾਉਣ ਲਈ ਮੰਗ ਭੇਜੀ ਸੀ, ਜੋ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨ ਦਿੱਤੀ() :—

ਸੋ ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਜੀ ਨੇ 'ਗੁਰ-ਗੱਦੀ ਤੇ ਬਿਰਾਜਮਾਨ ਹੁੰਦਿਆਂ ਆਪਣੀ ਤਵੱਜ਼ੁ ਪਹਿਲਾਂ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਨਵੇਂ ਉਤਾਰਿਆਂ ਵਲ ਦਿਤੀ । ਉਨ੍ਹਾਂ ਧੀਰ ਮੱਲੀਆਂ ਦੇ ਕੀਤੇ ਇਸ ਇਨਕਾਰ ਤੋਂ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਹੋ ਕੇ ਤੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਅੜਿੱਕੇ ਨੂੰ ਦੂਰ ਕਰਨ ਲਈ ਸੰਮਤ ੧੭੩੫ ਬਿ: (੧੬੭੮ ਈ:) ਤੋਂ ਉਪਰੰਤ ਭਾਈ ਮਨੀ ਸਿੰਘ ਤੇ ਭਾਈ ਨਰਿੰਦ ਦਾਸ ਆਦਿ ਲਿਖਾਰੀਆਂ ਦੀ ਸੇਵਾ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਦੀਆਂ ਬੀੜਾਂ ਲਿਖਣ-ਲਿਖਾਉਣ ਤੇ ਲਗਾਈ । ਇਨ੍ਹਾਂ ਬੀੜਾਂ ਵਿੱਚ ਖਾਸ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਇੱਕ ਥਾਂ ਨਾਵੇਂ ਸਤਿਗੁਰਾਂ ਦੀ ਸਾਰੀ ਬਾਣੀ ਰਾਗਾਂ ਵਾਰ ਆਪਣੇ ਥਾਂ ਸਿਰ ਚੜ੍ਹੀ ਹੋਈ ਹੈ । ਦੂਸਰੀ ਇਹ ਕਿ ਗੁਰੂ ਤੇਗ ਬਹਾਦਰ ਜੀ ਦੇ ਸ਼ਲੋਕਾਂ ਵਿੱਚ ਜਵਾਬੀ ਦੋਹਰੇ ਤੇ ਮਹਲਾ ੧੦ ਲਿਖਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ, ਅਤੇ ਪ੍ਰਵਾਨਗੀ ਵਜੋਂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਸਾਰੀਆਂ ਬੀੜਾਂ ਤੇ ਸ੍ਰੀ ਦਸਮੇਸ਼ ਜੀ ਦੀ ਸਹੀ ਪਈ ਹੋਈ ਹੈ ।

(ਅ) ਦਮਦਮੀ ਬੀੜ ਦਾ ਸੰਪਾਦਨ—

ਦਮਦਮੀ ਉਹ ਪਾਵਨ ਬੀੜ ਹੈ ਜਿਸ ਨੂੰ ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਜੀ ਨੇ ਜੋਤੀ ਜੋਤ ਸਮਾਵਣ ਤੋਂ ਇੱਕ ਦਿਨ ਪਹਿਲੇ ਕੱਤਕ ਸੁਦੀ ਚੌਥ ਸੰਮਤ ੧੭੬੫ ਬਿ: (੧੭੦੮ ਈ:) ਨੂੰ ਗੁਰਿਆਈ ਦੇ ਕੇ ਪੰਥ ਨੂੰ ਇਸ ਦੀ ਤਾਬਿਆ ਕੀਤਾ ਤੇ ਸਿੰਘਾਂ ਇਸੇ ਗੁਰੂ ਦੀ ਓਟ ਲੈ ਕੇ ਵੱਡੇ ਘਲੂਘਾਰੇ ਵਿੱਚ ਦੁਸ਼ਮਣਾਂ ਨਾਲ ਦੋ ਹੱਥ ਕੀਤੇ ਤੇ ਸ਼ਹੀਦੀਆਂ ਪਾਈਆਂ ਸਨ । ਇਸ ਬੀੜ ਦਾ ਲਿਖਣ-ਅਸਥਾਨ ਮਾਲਵੇ ਵਿੱਚ ਸਾਬੋ ਕੀ ਤਲਵੰਡੀ ਵਾਲਾ ਦਮਦਮਾ ਸਾਹਿਬ ਹੈ ਤੇ ਰਵਾਇਤ ਅਨੁਸਾਰ ਇਸ ਦੇ ਲਿਖਾਰੀ ਭਾਈ ਮਨੀ ਸਿੰਘ ਜੀ ਗਿਆਨੀ ਸਨ ।

(ਬ) ਸਾਖੀਆਂ ਦੀ ਰਚਨਾ—

ਭਾਈ ਮਨੀ ਸਿੰਘ ਦੀਆਂ ਦੋ ਰੱਚਨਾਵਾਂ ਗਿਆਨ ਰਤਨਾਵਲੀ ਤੇ ਭਗਤ ਰਤਨਾਵਲੀ ਮੰਨੀਆਂ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ । ਕੁਝ ਇਕ ਟੀਕੇ ਵੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਨਾਂ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਹਨ । ਇਨ੍ਹਾਂ ਰਚਨਾਵਾਂ ਨੂੰ ਦੇਖਣ ਤੋਂ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਪਤਾ ਲਗਦਾ ਹੈ ਕਿ ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਆਪ ਤਾਂ ਕਥਾ-ਵਾਚਕ ਸਨ ਤੇ ਅਗੇਂ ਸੁਣ ਕੇ ਲਿਖਣ ਵਾਲਾ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਕੋਈ ਹੋਰ ਸ਼੍ਰੇਣੀ ਸੀ ।

ਇਸ ਹਾਲਤ ਵਿੱਚ ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਲਿਖਾਰੀ ਨਹੀਂ ਕਹੇ ਜਾ ਸਕਦੇ ਭਾਵੇਂ ਸਾਰੀ ਲਿਖਤ ਵਿੱਚ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਹੀ ਜੋਤ ਕੰਮ ਕਰ ਰਹੀ ਹੈ । ਕਿਸੇ ਸਿੱਖ ਨੇ ਭਾਈ ਜੀ

( ) ਦੇਖੋ—ਰਹਿਤਨਾਮਾ ਚੌਪਾ ਸਿੰਘ, ਬੰਸਾਵਲੀ ਨਾਮਾ ਕੇਸਰ ਸਿੰਘ ਵਿੱਬਰ, ਚਕਨ ਦਸਵਾਂ, ਪੰਥ ਪ੍ਰਕਾਸ਼, ਗਿਆਨੀ ਗਿਆਨ ਸਿੰਘ, ਬਿਸਰਾਮ ਬਾਈਸਵਾਂ ।

ਪਾਸੋਂ ਗਿਆਨ ਦੀਆਂ ਗੁਹਜ ਗੱਲਾਂ ਸਰਵਣ ਕੀਤੀਆਂ ਤੇ ਸਮਾਂ ਪਾ ਕੇ ਲਿਖ ਦਿੱਤੀਆਂ ।

ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੋਹਾਂ ਪੁਸਤਕਾਂ ਦੀ ਲਿਖਣ-ਸ਼ੈਲੀ ਤੇ ਬੋਲੀ ਆਪਸ ਵਿੱਚ ਢੇਰ ਮਿਲਦੀ ਹੈ, ਜਿਸ ਤੋਂ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਬਝਦਾ ਹੈ ਕਿ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਲਿਖਾਰੀ ਇੱਕੋ ਹੀ ਸੀ । ਅਸਾਂ ਹੁਣ ਇਹ ਵੇਖਣਾ ਹੈ ਕਿ ਲਿਖਾਰੀ ਨੇ ਆਪਣਾ ਨਾਮ ਤਾਂ ਦਿੱਤਾ ਨਹੀਂ ਤੇ ਮਨੀ ਸਿੰਘ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਲਿਖਾਰੀ ਨਹੀਂ, ਫਿਰ ਉਹ ਕੌਣ ਹੈ ਜਿਸ ਨੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਲਿਖਿਆ ? ਕਵਿ ਗੁਲਾਬ ਸਿੰਘ ਰਚਿਤ ਗੁਰ ਪ੍ਰਣਾਲੀ (੧੯੦੮ ਬਿਕ੍ਰਮੀ) ਅਨੁਸਾਰ ਪਹਿਲੀ ਵਾਰ ਦਾ ਟੀਕਾ, ਭਾਵ ਗਿਆਨ ਰਤਨਾਵਲੀ ਲਿਖਣ ਵਾਲੇ ਸੂਰਤ ਸਿੰਘ ਜੀ ਸਨ* ।

ਭਾਈ ਸੂਰਤ ਸਿੰਘ ਨੇ ਜਿੱਥੇ ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ ਜੀ ਦੀ ਪਹਿਲੀ ਵਾਰ ਦਾ ਟੀਕਾ ਕੀਤਾ, ਉੱਥੇ ਉਸ ਨੇ ਇਸ ਦੇ ਉਪਰੰਤ ਯਾਰੂਵੀਂ ਵਾਰ ਦਾ ਵੀ ਟੀਕਾ ਕੀਤਾ ਸੀ । ਇਹ ਦੋਵੇਂ ਟੀਕੇ ਗਿਆਨ ਰਤਨਾਵਲੀ ਤੇ ਭਗਤ ਰਤਨਾਵਲੀ ਦੇ ਲਿਖਣ ਦਾ ਸਮਾਂ ਭਾਈ ਸੇਵਾ ਸਿੰਘ ਦੇ ਕਥਨ ਅਨੁਸਾਰ ਸੰਮਤ ੧੭੬੪ ਬਿ: (੧੭੦੭ ਈ:) ਦਾ ਬਣਦਾ ਹੈ ।

ਇੰਜ ਹੀ ਸੂਰਤ ਸਿੰਘ ਦੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਭਾਈ ਸੋਹਨ() ਜੀ ਹਠ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਸੰਮਤ ੧੭੭੫ ਬਿ: (੧੭੧੯ ਈ:) ਵਿੱਚ ਗੁਰ ਬਿਲਾਸ ਪਾ: ੬ ਦੀ ਰਚਨਾ ਕੀਤੀ । ਇਸ ਦੇ ਪੜ੍ਹਨ ਤੇ ਵਿਚਾਰਨ ਤੋਂ ਪਤਾ ਲਗਦਾ ਹੈ ਕਿ ਇਸ ਨੂੰ ਵੀ ਉਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸੂਰੂ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ ਜਿਵੇਂ ਉਪਰਲੀਆਂ ਦੋਹਾਂ ਪੁਸਤਕਾਂ ਨੂੰ ਸੂਰੂ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਸੀ । ਆਰੰਭ ਵਿੱਚ ਸਿੱਖਾਂ ਵਲੋਂ ਭਾਈ ਮਨੀ ਸਿੰਘ ਪ੍ਰਤੀ ਪ੍ਰਸ਼ਨ ਹਨ ਤੇ ਫਿਰ ਭਾਈ ਮਨੀ ਸਿੰਘ ਵਲੋਂ ਉੱਤਰ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ ਦੀ ਪਹਿਲੀ ਵਾਰ ਦਾ ਟੀਕਾ ਹੈ ।

ਭਾਈ ਸੋਹਨ ਗੁਰ ਬਿਲਾਸ ਪਾ: ੬ ਦਾ ਲਿਖਾਰੀ ਦਾਅਵਾ ਕਰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਭਾਈ ਮਨੀ ਸਿੰਘ ਨੇ ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਨਾਨਕਸਰ (ਜ਼ਿਲਾ ਝੰਗ ਦੇ ਪਿੰਡ ਬਾਗਾਂ ਵਾਲੇ) ਵਿੱਚ ਇਕ ਮਹੀਨਾ ਠਹਿਰ ਕੇ ਜੇਹੜੀ ਕਥਾ ਛੇਵੇਂ ਪਾਤਸ਼ਾਹ ਦੀ ਸੁਣਾਈ ਸੀ, ਉਸ ਨੂੰ ਮੈਂ ਆਪਣੇ

* ਅਰ ਮਿਹਰਵਾਨ ਕ੍ਰਿਤ ਜਨਮ ਸਾਖੀ ਹੂੰ ਜੈਖੜੋ

ਭਾਈ ਜੀ ਕੀ ਪਹਿਲੀ ਵਾਰ ਮਾਹਿ ਐਸੇ ਜਾਨੀਐ

ਸੂਰਤ ਹੂੰ ਸਿੰਘ ਕ੍ਰਿਤ ਠੀਕੇ ਮਾਹਿ ਜੈਸ ਲਿਖੜੋ

ਭਾਖੜੋ ਬਿਸਾਖ ਮਾਸ ਸੁਦੀ ਤੀਜ ਜਾਨੀਐ ।

(ਕਵਿ ਗੁਲਾਬ ਸਿੰਘ ਕ੍ਰਿਤ ਗੁਰ ਪ੍ਰਣਾਲੀ, ੧੯੦੮ ਬਿ:)

(1) ਭਾਈ ਸੋਹਨਾ ਕਵੀ ਧਰਮ ਸਿੰਘ ਦਾ ਸੇਵਕ ਸੀ ਤੇ ਇਹ ਅਗੋਂ ਭਾਈ ਮਨੀ ਸਿੰਘ ਦਾ—

ਮਨੀ ਸਿੰਘ ਸੁਆਮੀ ਕਾ ਦਾਸ ।

ਧਰਮ ਸਿੰਘ ਜੀ ਬੁਧ ਪ੍ਰਕਾਸ ।

ਤਾਂ ਕਾ ਭਯੋ ਦਾਸ ਹਉਂ ਆਇ ।

ਤਿਨ ਮਮ ਕੀਨੀ ਅਧਿਕ ਸਹਾਇ ।

(ਗੁਰ ਬਿਲਾਸ ਪਾ: ੬, ਅਧਿਆਇ ਪਹਿਲਾ)

ਗੁਰਦੇਵ ਕਵਿ ਧਰਮ ਸਿੰਘ ਰਾਹੀਂ ਗੁਰ ਬਿਲਾਸ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਲਿਖ ਰਿਹਾ ਹਾਂ। ਇਸ ਦੇ ਪੜ੍ਹਨ ਤੋਂ ਪਤਾ ਚਲਦਾ ਹੈ ਕਿ ਇਸ ਦੇ ਪਾਸ ਸੂਰਤ ਸਿੰਘ ਕ੍ਰਿਤ ਭਗਤ ਰਤਨਾਵਲੀ ਵੀ ਸੀ। ਇਹਦੇ ਵਿੱਚ ਜੋਹਤੀਆਂ ਸਾਖੀਆਂ ਗੁਰੂ ਪੰਚਮ ਪਾਤਸ਼ਾਹ ਤੇ ਛੇਵੇਂ ਪਾਤਸ਼ਾਹ ਦੇ ਸਮੇਂ ਦੀਆਂ ਆਈਆਂ ਹਨ ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਕੁਝ ਉਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਉਥੋਂ ਲੈ ਕੇ ਇਥੇ ਗੁਰ-ਬਿਲਾਸ ਵਿੱਚ ਦਿਤੀਆਂ ਹੋਈਆਂ ਹਨ।

ਸੁ, ਅਸੀਂ ਇਸ ਸਿੱਟੇ ਤੇ ਪਹੁੰਚਦੇ ਹਾਂ ਕਿ ਗਿਆਨ ਰਤਨਾਵਲੀ, ਭਗਤ ਰਤਨਾਵਲੀ ਤੇ ਗੁਰ-ਬਿਲਾਸ ਇਹ ਤਿਨੇ ਪੁਸਤਕਾਂ ਇਕ ਦੂਸਰੇ ਦੇ ਨੇੜੇ ਤੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਕਾਫੀ ਚੀਜ਼ਾਂ ਸਾਂਝੀਆਂ ਹਨ। ਸਾਂਝ ਦਾ ਵੱਡਾ ਕਾਰਣ ਭਾਈ ਮਨੀ ਸਿੰਘ ਦੀ ਕੇਂਦਰੀ ਸ਼ਖਸੀਅਤ ਹੈ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਸੇਵਕਾਂ ਜਾਂ ਅਗਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਿਆਂ ਸੇਵਕਾਂ ਨੇ ਇਹ ਪੁਸਤਕਾਂ ਲਿਖੀਆਂ ਤੇ ਲਿਖਵਾਈਆਂ।

(ਸ) ਸ੍ਰੀ ਦਸ਼ਮ ਗ੍ਰੰਥ ਦਾ ਸੰਪਾਦਨ—

ਦਸ਼ਮ ਸਤਿਗੁਰਾਂ ਦੀ ਬਾਣੀ ਨੂੰ ਇਕੱਠਾ ਕਰਕੇ ਇਸ ਨੂੰ ਸ੍ਰੀ ਦਸ਼ਮ ਗ੍ਰੰਥ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਪੁਨਰ ਜਨਮ ਦਿਵਾਣ ਵਾਲਾ ਭਾਈ ਮਨੀ ਸਿੰਘ ਹੀ ਹੈ। ਇਸ ਗੱਲ ਦਾ ਪਤਾ ਸਾਨੂੰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਪੱਤ੍ਰਕਾ ਤੋਂ ਜੋ ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ੨੨ ਵੈਸਾਖ ਸੰਮਤ ੧੭੬੮ ਬਿ: (੧੭੧੧ ਈ:) ਨੂੰ ਅਮ੍ਰਿਤਸਰ ਤੋਂ ਦਿੱਲੀ ਪੁਜ ਮਾਤਾ ਸੁੰਦਰੀ ਜੀ ਦੀ ਸੇਵਾ ਵਿੱਚ ਭੇਜੀ ਸੀ, ਲੱਗ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਇਹ ਬੀੜ ਅੱਸੂ ਸੰਮਤ ੧੭੬੮ ਬਿ: (੧੭੧੧ ਈ:) ਤੋਂ ਉਪਰੰਤ ਭਾਈ ਮਨੀ ਸਿੰਘ ਦੀ ਆਗਿਆ ਨਾਲ ਭਾਈ ਸ਼ੀਹਾਂ ਸਿੰਘ ਨੇ ਦਿੱਲੀ ਵਿੱਚ ਲਿਖਣੀ ਸ਼ੁਰੂ ਕੀਤੀ ਸੀ ਤੇ ਇਸਦੀ ਸਮਾਪਤੀ ਅਗਲੇ ਸਾਲ ਸੰਮਤ ੧੭੬੯ ਬਿ: (੧੭੧੨ ਈ:) ਨੂੰ ਹੋਈ। ਇਹ ਬੀੜ ਅਫਗਾਨਸਤਾਨ ਦੇ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਸ਼ਹਿਰ ਕਾਬਲ ਵਿੱਚ ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ ਵਿਖੇ ਸ਼ੁਰੂਆਤ ਹੋ*। ਇਸ ਦੇ ਕੁੱਲ ਪੰਨੇ ੫੭੮ ਹਨ। ਤੇ ੫੬੭ ਤੋਂ ਜੰਗ-ਨਾਮਾ ਪਾਤਸ਼ਾਹੀ ੧੦। "ਕਮਾਲੇ ਕਰਾਮਾਤ" ਤੋਂ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋਂਦਾ ਹੈ।

(ਸ) ਆਦਿ ਦਸ਼ਮ ਗ੍ਰੰਥ ਦਾ ਪੁਨਰ ਸੰਪਾਦਨ—

ਭਾਈ ਮਨੀ ਸਿੰਘ ਦਾ ਆਦਿ ਦਸ਼ਮ ਗ੍ਰੰਥ ਨੂੰ ਪੁਨਰ ਸੰਪਾਦਨ ਕਰਨਾ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਆਪਣੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਦੀ ਆਖਰੀ ਸਾਹਿੱਤ-ਸੇਵਾ ਹੈ। ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਚਿੰਨੀ ਤੋਂ ਪਤਾ ਚਲਦਾ ਹੈ, ਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਪੋਥੀਆਂ ਭਾਈ ਝੰਡਾ ਸਿੰਘ ਹੱਥ ਭੇਜ ਕੇ ਸੰਮਤ ੧੭੬੮ ਬਿ: ਦੇ ਅੱਸੂ ਮਹੀਨੇ ਵਿੱਚ ਦਿੱਲੀ ਪੁਜਣ ਦਾ ਇਕਰਾਰ ਕੀਤਾ ਸੀ। ਇਸ ਤੋਂ ਇਹ ਸਪਸ਼ਟ ਹੋ

*ਏਥੇ ਅਫਗਾਨੀ ਸਫਰਨਾਮਾ ਕ੍ਰਿਤਪ੍ਰਫੈਸਰ ਰੀਡਾ ਸਿੰਘ, ਪਟਿਆਲਾ; ਇਤਿਹਾਸਕ ਪੱਤ੍ਰ ੧੯੫੨—੧੯੫੩ ਈ.; ਪੰਨਾ ੫੧।

ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਇਹ ਕਾਰਜ ਭਾਈ ਮਨੀ ਸਿੰਘ ਮਾਤਾ ਜੀ ਦੀ ਹਜ਼ੂਰੀ ਵਿੱਚ ਦਿੱਲੀ ਬਹਿ ਕੇ ਕਰਨਾ ਚਾਹੁੰਦੇ ਸਨ, ਪਰੰਤੂ ਐਸਾ ਸਮਾਗਮ ਨ ਬਣ ਸਕਿਆ ਤੇ ਮਾਤਾ ਜੀ ਦਾ ਹੁਕਮ ਮੰਨ ਕੇ ਅਮ੍ਰਿਤਸਰ ਦੀ ਜਾਗੀਰ ਦਾ ਇੰਤਜ਼ਾਮ ਕਰਨ ਲਈ ਦਿੱਲੀ ਤੋਂ ਵਾਪਸ ਆਉਣਾ ਪਿਆ ।

ਇਸ ਬੀੜ ਦੇ ਲਿਖਣ ਦਾ ਕੰਮ ਮਾਘ ੧੭੬੮ ਬਿ: ਦੇ ਉਪਰੰਤ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋਇਆ ਤੇ ਇਸ ਦੀ ਸਮਾਪਤੀ ਇਸ ਉਪਰ ਲਿਖੇ ਸੰਮਤ ਅਨੁਸਾਰ ੧੭੭੦ ਬਿ: (ਸੰਨ ੧੭੧੩ ਈ:) ਵਿੱਚ ਹੋਈ । ਉਸ ਵੇਲੇ ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਉਮਰ ੬੯ ਵਰ੍ਹਿਆਂ ਦੀ ਸੀ ।

ਇਹ ਬੀੜ ਪਹਿਲ ਪ੍ਰਥਮੇਂ ਭਾਈ ਮਗਨ ਸਿੰਘ ਗ੍ਰੰਥੀ ਤਖਤ ਸ੍ਰੀ ਹਜ਼ੂਰ ਸਾਹਿਬ ਪਾਸ ਸੀ । ਉਨ੍ਹਾਂ ਪਾਸੋਂ ਰਾਜਾ ਗੁਲਾਬ ਸਿੰਘ ਸੇਠੀ ਲਾਹੌਰ ਵਾਲੇ (ਹੁਣ ਦਿੱਲੀ) ਲੈ ਆਏ ਸਨ ।

(ਕ) ਫੁਟਕਲ ਰਚਨਾ—

ਭਾਈ ਮਨੀ ਸਿੰਘ ਦੇ ਨਾਂ ਹੇਠ ਕਿਸੇ ਗੁਰ ਸਿੱਖ ਨੇ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਸ਼ਬਦ-ਸਿੱਧੀ, ਅਰਥਾਤ ਸ਼ਰਧਾ ਪੂਰਨ ਤੇ ਜਪੁਜੀ ਸਾਹਿਬ ਦਾ ਟੀਕਾ ਲਿਖ ਕੇ ਆਪਣੀ ਰਚਨਾ ਨੂੰ ਹਰ ਮਨ ਪਿਆਰਾ ਬਣਾਉਣ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕੀਤੀ ਹੈ । ‘ਗੁਰ ਸ਼ਬਦ-ਸਿੱਧੀ’ ਜਾਂ ‘ਸ਼ਰਧਾ ਪੂਰਨ’ ਦਾ ਆਰੰਭ ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਹੁੰਦਾ ਹੈ :—

ਇਕ ਸਮੇਂ ਭਾਈ ਮਨੀ ਸਿੰਘ ਪਾਸ ਸਿੱਖਾਂ ਅਰਦਾਸ ਕੀਤੀ, ਜੋ ਵੇਦਾਂ ਸ਼ਾਸਤ੍ਰਾਂ ਅਰ ਮੁਸਲਮਾਨੀ ਪੁਸਤਕਾਂ ਵਿੱਚ ਆਪਣੇ ਅਰਥ ਸਿੱਧੀ ਲਈ ਜੰਤ੍ਰ ਮੰਤ੍ਰ ਅਰ ਕਲਾਮਾਂ ਲਿਖੀਆਂ ਹਨ। ਅਸਾਨੂੰ ਵੀ ਰੀਸ ਆਂਵਦੀ ਹੈ, ਸੋ ਅਸੀਂ ਭੀ ਜਾਣੀਏ.....ਭਾਈ ਮਨੀ ਸਿੰਘ ਹੁਰਾਂ ਬਚਨ ਕੀਤਾ..... ।

ਇਸ ਨੂੰ ਪੜ੍ਹ ਕੇ ਇਹ ਲਿਖਣ ਵਿੱਚ ਕੋਈ ਵਧੇਰੇ ਤ੍ਰਦੱਦ ਨਹੀਂ ਕਰਨਾ ਪੈਂਦਾ ਕਿ ਇਹ ਲਿਖਣ-ਢੰਗ ਉਹੀ ਹੈ ਜੋ ‘ਗਿਆਨ ਰਤਨਾਵਲੀ’ ਜਾਂ ‘ਸਿੱਖਾਂ ਦੀ ਭਗਤ ਮਾਲਾ’ ਦਾ ਹੈ*। ਸੋ ਰਚਨਾ ਭਾਵੇਂ ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਆਪ ਕੀਤੀ ਜਾਂ ਹੋਰਨਾਂ ਕੋਲੋਂ ਕਰਵਾਈ, ਇਹ ਮੰਨਣਾ

* (੧) ਇਕ ਸਮੇਂ ਭਾਈ ਮਨੀ ਸਿੰਘ ਜੀ ਪਾਸ ਸਿੱਖਾਂ ਬੇਨਤੀ ਕੀਤੀ ਕਿ ਗੋਸ਼ਟਿ ਜਨਮ ਸਾਖੀ ਪਹਿਲੀ ਪਾਤਸ਼ਾਹੀ ਦੀ ਜੋ ਹੈ, ਉਸ ਵਿੱਚ ਛੋਟੇ ਮੇਲ ਵਾਲਿਆਂ ਕਈ ਜੁਗਤਾਂ ਅਣਬਣੀਆਂ ਪਾ ਵਿੱਤੀਆਂ ਹਨ..... ਤਾਂ ਭਾਈ ਮਨੀ ਸਿੰਘ ਜੀ ਬਚਨ ਕੀਤਾ .. . ਜੋ ਦਸਵੀਂ ਪਾਤਸ਼ਾਹੀ ਦੇ ਦਰਬਾਰ ਥੀਂ ਅਸਾਂ ਸਾਖੀਆਂ ਸੁਣੀਆਂ ਹੈਨ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਜੋ ਕੁਛ ਮੇਰੀ ਤੁਛ ਬੁਧੀ ਮੇਂ ਆਂਵਦੀ ਹੈ, ਸੋ ਮੈਂ ਤੁਹਾਡੇ ਅਗੇ ਟੀਕਾ ਕਰ ਸੁਣਾਵਦਾ ਹਾਂ ।

(੨) ਇਕ ਸਮੇਂ ਭਾਈ ਮਨੀ ਸਿੰਘ ਪਾਸ ਸਿੱਖਾਂ ਅਰਦਾਸ ਕੀਤੀ ਜੋ ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ ਜੀ ਨੇ ਸਿੱਖਾਂ ਦੇ ਪ੍ਰਥਮ ਵਾਰ ਕੀਤੀ ਹੈ..... ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਰਹਿਤਾਂ ਦੇ ਕਰਤੂਤਾਂ ਅਸਾਂ ਨੂੰ ਮਲੂਮ ਕਰਾਵੋ..... ਭਾਈ ਮਨੀ ਸਿੰਘ ਹੋਰਾਂ ਬਚਨ ਕੀਤਾ.....

(ਸਿੱਖਾਂ ਦੀ ਭਗਤ ਮਾਲਾ)

ਪਵੇਗਾ ਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਸ਼ਖਸੀਅਤ ਬਹੁਤ ਸਾਰਾ ਸਾਹਿੱਤ ਉਪਜਾਉਣ ਦਾ ਕਾਹਣ ਬਣੀ । ਜਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਭਾਈ ਸੂਰਤ ਸਿੰਘ ਨੇ 'ਗਿਆਨ ਰਤਨਾਵਲੀ' ਤੇ ਸਿੱਖਾਂ ਦੀ ਭਗਤ ਮਾਲਾ, ਭਾਈ ਕੀਰਤ ਸਿੰਘ ਨੇ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਪ੍ਰਥਾਇ, ਅਤੇ ਭਾਈ ਸੋਹਨ ਨੇ ਗੁਰ ਬਿਲਾਸ ਪਾ : ੬ ਲਿਖ ਕੇ ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਦਾ ਨਾਂ ਵਿੱਚ ਦੇ ਦਿਤਾ, ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਸ਼ਬਦ-ਸਿੱਧੀ ਅਰਥਾਤ ਸ਼ਰਧਾ ਪੂਰਨ ਤੇ ਜਪੁਜੀ ਸਾਹਿਬ ਦਾ ਟੀਕਾ ਵੀ ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਨਾਂ ਹੇਠ ਹੀ ਲਿਖਿਆ ਗਿਆ ।

ਪਰ ਪਿੱਛਲੀਆਂ ਦੋਵੇਂ ਪੁਸਤਕਾਂ ਸਾਡੇ ਸ਼ਕ ਨੂੰ ਪੱਕਿਆਂ ਕਰਦੀਆਂ ਹਨ ਕਿ ਇਹ ਕਦੇ ਵੀ ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਕਿਸੇ ਨਿਕਟ-ਵਰਤੀ ਸਿੱਖ ਨੇ ਭਾਈ ਮਨੀ ਸਿੰਘ ਪਾਸੋਂ ਸੁਣ ਕੇ ਨਹੀਂ ਲਿਖੀਆਂ ਹੋ ਸਕਦੀਆਂ, ਕਿਉਂਜੋ ਗੁਰੂ ਜੀ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਗੁਰ ਸਿੱਖ ਰਜਾ ਵਿੱਚ ਰਾਜ਼ੀ ਰਹਿਣ ਵਾਲੇ ਸਨ । ਇਨ੍ਹਾਂ ਮੰਤ੍ਰਾਂ ਜੰਤ੍ਰਾਂ ਤੇ ਟੂਣਿਆਂ ਵਿੱਚ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਨਹੀਂ ਸਨ ਰਖਦੇ ! ਨਾਮ ਰੂਪੀ ਮੰਤ੍ਰ ਦਾ ਜਾਪ ਤਾਂ ਬੜੀ ਉੱਚੀ ਤੇ ਦੁਰਲੱਭ ਚੀਜ਼ ਹੈ, ਪਰ ਜਦੋਂ ਮੰਤ੍ਰਾਂ ਟੂਣਿਆਂ ਨੂੰ ਸੰਸਾਰਕ ਇਛਾਵਾਂ ਦੇ ਪੂਰਾ ਕਰਨ ਲਈ ਵਰਤਿਆ ਜਾਵੇ ਤਾਂ ਗੁਰ ਸਿੱਖ ਇਸ ਨੂੰ ਬਹੁਤ ਨੀਵਾਂ ਸਮਝਦਾ ਹੈ । ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਜੀ ਤਾਂ ਗੁਰ ਸਿੱਖਾਂ ਦੇ ਪੁਛਣ ਤੇ ਇਉਂ ਫਰਮਾਂਦੇ ਹਨ ।

ਜੰਤਰ ਮੰਤਰ ਤੰਤਰ ਕਰ, ਜੋ ਇਨ ਪੈ ਸਿੱਧ ਹੋਇ ।

ਹਜਰਤ ਹੋ ਘਰ ਮੈਂ ਬਹੈ, ਮਾਂਗਤ ਫਿਰਤ ਨ ਕੋਇ ।

(ਪਖਿਆਨ ਚਰਿਤ੍ਰ ਪਾ: ੧੦)

ਜੇ ਇਸ ਵਿਸ਼ੇ ਤੇ ਹਾਲੀ ਹੋਰ ਖੋਜ ਦੀ ਲੋੜ ਹੈ ।

ਗੁਰਜਾ ਸਿੰਘ

ਸੰਪਾਦਕ

On the

੧ ਓ ਸਤਿਗੁਰ ਪ੍ਰਸਾਦਿ ।

ਅਥ ਸ਼ਹੀਦ ਬਿਲਾਸ ਪੋਥੀ ਲਿਖਯਤੇ
ਕ੍ਰਿਤ ਕਵਿ ਸੇਵਾ ਸਿੰਘ

ਦੋਹਰਾ ।

ਤਵ ਕਿਰਪਾ ਤੇ ਸਤਿਗੁਰੂ, ਲਿਖੂੰ ਸ਼ਹੀਦ ਬਿਲਾਸ ।
ਬਿਘਨ ਹਰੇ ਮਮ ਦਾਸ ਕੇ, ਕਰੇ ਬੁੱਧਿ ਪਰਗਾਸ । ੧ ।

ਸਵੈਯਾ ।

ਹੇ ਕਰੁਣਾਨਿਧ ਮਿਹਰ ਕਰੋ, ਤਉ ਚਿਤ੍ਰ ਬਚਿਤ੍ਰ ਕਬੁੰ ਇਹ ਲੀਲਾ ।
ਜਿਹ ਪੜ੍ਹਨੇ ਕਰਿ ਸਿਦਕ ਬੜ੍ਹੇ, ਔ ਕਾਯਰ ਸੁਨੈ ਮੁਖ ਰਹੈ ਨ ਪੀਲਾ ।
ਅੰਗ ਅੰਗ ਕਟੇ ਨਹਿ ਸੀ ਕਹੀ ਜਿਹ, ਸੀਸ ਦਯੋ ਸਿਖ ਭਯੋ ਨ ਢੀਲਾ ।
ਸੇਵਾ* ਹਰੀ ਭੁਯ ਮੱਧ ਕੋਊ, ਸਮ ਸਿੰਘ ਮਨੀ ਨਹਿ ਭਯੋ ਹਠ ਠੀਲਾ ।

ਦੋਹਰਾ ।

ਪ੍ਰਾਨ ਹਰੈ ਜਿਹ ਧਰਮ ਹਿਤ, ਖਾਤਰ ਪਰ ਉਪਕਾਰ ।
ਐਸੇ ਸਿਦਕੀ ਸਿੱਖ ਕੀ, ਗਾਥਾ ਕਹੂੰ ਉਚਾਰ । ੩ ।
ਭੁਯ ਮੱਧ ਵਿਖੈ ਜਸ ਫੈਲਿਓ, ਸੁਰ ਲੋਕ ਭਈ ਜਿਹ ਜੈ ।
ਕਥਾ ਸੁਨੋ ਸੁਭ ਤਾਹਿ ਕੀ, ਮਨੀ ਸਿੰਘ ਕੀ ਐ । ੪ ।

* ਇਸ ਨਾਂ ਦੇ ਉਸ ਸਮੇਂ ਤੋਂ ਅੱਗੇ-ਪਿੱਛੇ ਦੇ ਵਿਅਕਤੀ ਹੋਰ ਹੋਏ ਹਨ :—

(੧) ਭਾਈ ਸੇਵਾ ਸਿੰਘ, 'ਮਾਹਿਲ' ਪਿੰਡ ਕਾਲਾ ਜ਼ਿਲਾ ਅਮ੍ਰਿਤਸਰ ਦਾ ਵਸਨੀਕ, ਜਿਸ ਦੀ ਇਕ ਲੜਕੀ ਬੀਬੀ ਦਿਆਲ ਕੌਰ ਤੇ ਦੋ ਪੁਤ੍ਰ ਬਾਬਾ ਦਿਆਲ ਸਿੰਘ ਸ਼ਹੀਦ ਤੇ ਬਾਬਾ ਨੱਥਾ ਸਿੰਘ ਸ਼ਹੀਦ ਸਨ । (੨) ਭਾਈ ਸੇਵਾ ਸਿੰਘ 'ਫਿੱਥਰ', ੨ ਭਾਈ ਕੇਸਰ ਸਿੰਘ ਕਰਤਾ 'ਬੰਸਾਵਲੀ ਨਾਮਾ ਦਸ ਪਾਤਸ਼ਾਹੀਆਂ' ਦੇ ਪੁਤ੍ਰ ਸਨ ।

ਚੋਪਈ ।

ਮਨੀ ਸਿੰਘ ਕੀ ਕਹਿ ਹੋਂ ਗਾਥਾ । ਲਿਖੀ ਸੁਨੀ ਜੈਸ ਹਮ ਕਾਥਾ ।
ਨਿਕਟ ਮੁਲਤਾਨ ਅਲੀਪੁਰ ਜੋਉ । ਰਹਨੇ ਹਾਰ ਤਹਾਂ ਕਾ ਸੋਉ ।
ਇਨ ਕੇ ਵਡੇ ਵਡੇਰੇ ਸਾਰੇ । ਥੇ ਆਈ ਸਿੱਖ ਗੁਰ ਕੇ ਭਾਰੇ ।
ਬਲੂ ਰਾਉ ਇੱਕ ਬੀਰ ਬਹਾਦਰ । ਰਹਿਯੋ ਖਸ਼ਟਮ ਗੁਰ ਕੇ ਸਾਦਰ ।
ਹੋਇ ਅਗਰ ਮਾਰੇ ਤੁਰਕੇਰੀ । ਸਾਂਗ ਹੁਤੋ ਕਰ ਦ੍ਰਾਦਸ ਸੇਰੀ ।
ਹੁਤੋ ਬਲੰਦ ਬਾਹੁਬਲਿ ਭਾਰੀ । ਉਦੇ ਦੀਪ ਕੇ ਬੰਸ ਮਝਾਰੀ ।
ਬੱਲੂ ਕਾ ਸੁਤ ਮਾਈਦਾਸ । ਹਿਯੋ ਗੁਰ ਦਰਸਨ ਜਿਹ ਪਯਾਸ ।
ਗੁਰ ਆਗੇ ਰਹਿ ਸੇਵ ਕਮਾਵੈ । ਰਾਉ ਬੱਲੂ ਕਾ ਨਾਮ ਚੜ੍ਹਾਵੈ ।
ਦ੍ਰਾਦਸ ਪੁੱਤ ਇਸੀ ਕੇ ਆਇ । ਸੇਵਾ ਹਰੀ ਪੁਨ ਭਾਖ ਸੁਨਾਇ । ੫ ।

ਦੋਹਰਾ ।

ਜੇਸਨ ਸੁਤ ਜੇਨਾ ਭਯੋ, ਦਿਆਲ ਦਾਸ ਸੁਤ ਦੂਜ ।
ਮਨੀ ਰਾਮ ਤੀਸਰ ਭਯੋ, ਤਿੱਤੀ ਗੁਨੀ ਕੁਲ ਪੂਜ । ੬ ।
ਦੁਨੀਆ ਮਾਨਾ ਅਮਰ ਚੰਦ, ਸਪਤਮ ਭਯੋ ਰੂਪਾਇ ।
ਮਧਰੀ ਥੀਂ ਇਹ ਸਾਤ ਸੁਤ, ਤੇਜ ਭਾਨੁ ਸਮ ਆਇ । ੭ ।

ਚੋਪਈ ।

ਅਵਰ ਲਡਿੱਕੀ ਨੇ ਸੁਤ ਜਾਇ । ਜਗਤੁ ਸੋਹਣਾ ਲਹਿਣਾ ਰਾਇ ।
ਹਰੀ ਚੰਦ ਪੰਚਮ ਭਯੋ ਪੂਤ । ਪਾਂਚੇ ਪਾਂਡਵ ਸਮ ਮਜਬੂਤ ।
ਦ੍ਰਾਦਸ ਰਵੀ ਜਗਤ ਇਹ ਭਏ । ਹੇਤ ਧਰਮ ਸੀਸ ਜਿਨ ਦਏ ।
ਇੱਕ ਇੱਕ ਕੀ ਹੈ ਕਥਾ ਨਿਰਾਰੀ । ਬੀਚ ਜਗਤ ਕੁਲ ਕਰੀ ਉਜਾਰੀ ।
ਵਿਖਮ ਕੀਏ ਰਣ ਮਾਹਿ ਅਖਾਰੇ । ਚੁਣ ਚੁਣ ਕੇ ਦੋਖੀ ਬਹੁ ਮਾਰੇ ।
ਇਨ ਮੈ ਮਨੀ ਸਿੰਘ ਕੀ ਕਰਣੀ । ਇਕ ਜਿਹਵਾ ਸੇ ਜਾਇ ਨ ਬਰਣੀ ।
ਅੰਗ ਅੰਗ ਜਿਹ ਦੀਏ ਕਟਾਇ । ਕਿਹਾ ਮੁਖੋਂ ਨਹਿ ਸੀ ਅਲਾਇ ।
ਧਰਮ ਹੇਤ ਜਿਹ ਦੀਏ ਪ੍ਰਾਨ । ਸੇਵਾ ਹਰੀ ਗੁਰ ਥੀਂ ਕੁਰਬਾਨ । ੮ ।

ਦੋਹਰਾ ।

ਸਤ੍ਰੁਹ ਸੈ ਇੱਕ ਬੀਤਯੋ, ਸੰਬਤ ਬਿਕ੍ਰਮ ਰਾਇ ।
ਚੈਤ ਸੁਈ ਥਿਤ ਦ੍ਰਾਦਸੀ, ਰਵੀ ਵਾਰ ਦਿਨ ਥਾਇ । ੯ ।
ਮਧਰੀ ਕੇ ਕੁਖੇ ਭਯੋ, ਮਨੀ ਸਿੰਘ ਬੁਧਿਮਾਨ ।
ਗਾਥਾ ਆਗੇ ਕੀ ਕਬੂ, ਯਥਾ ਬੁਧਿ ਬਲ ਗਯਾਨ । ੧੦ ।

ਕਬਿੱਤ ।

ਆਯੂ ਥੀ ਛੁਟੇਰੀ ਸਭੇ ਤੇਰਾਂ ਬਰਖ ਮਨੀਏ ਕੀ,
ਮਾਈ ਦਾਸ ਗੈਲ ਲੈਕੇ ਗੁਰਾਂ ਵਿਗ ਆਇ ਜੀ ।
ਸੱਤਵੇਂ ਗੁਰਾਂ ਦੇ ਤੀਰ ਕੀਰਤ ਪੁਰੇ 'ਚ ਪਹੁੰਚ,
ਬੰਦਨ ਕਰਤ ਸੀਸ ਮਨੀਆ ਨਿਵਾਇ ਜੀ ।
ਸੁੰਦਰ ਸਰੂਪ ਹੋਣਹਾਰ ਦੇਖ ਮਨੀਏ ਕੇ,
ਗੁਰੂ ਹਰਿ ਰਾਇ ਕਿਹਾ ਮੁਖੇ ਇਹ ਅਲਾਇ ਜੀ :
“ਮਨੀਆ ਇਹ ਗੁਨੀਆ ਹੋਵੇਗਾ ਬੀਚ ਜਗ ਸਾਰੇ”,
ਸੇਵਾ ਹਰੀ ਸ੍ਰੀ ਮੁਖੇ ਕਿਹਾ ਇਹ ਸੁਣਾਇ ਜੀ । ੧੧ ।

ਦੋਹਰਾ ।

ਕੀਰਤ ਪੁਰੇ ਕਛੁ ਕਾਲ ਜਬ, ਮਨੀਆ ਰਿਹਾ ਹਬੂਰ ।
ਬਰਤਨ ਮਾਂਜੈ ਲੰਗਰ ਕੇ, ਮਨ ਕੀ ਮਲ ਕਰ ਦੂਰ । ੧੨ ।
ਬਾਣੀ ਪੜ੍ਹੈ ਸੇਵਾ ਕਰੈ, ਹੀਏ ਹਰਖ ਬੜ੍ਹਾਇ ।
ਦੋਇ ਬਰਖ ਕਾ ਸਮਾ ਇਮ ਬੀਤ ਗਯੋ ਤਿਹ ਆਇ । ੧੩ ।

ਕਬਿੱਤ ।

ਮਨੀਏ ਕੀ ਆਯੂ ਹੋਈ ਪੰਚ ਦਹਿ ਬਰਖ ਦੀ ਜਾਂ,
ਮਾਈ ਦਾਸ ਵਿਗ ਗੁਰਾਂ ਬੇਨਤੀ ਗੁਜ਼ਾਰੀ ਹੈ :
“ਆਗਿਆ ਭਨੋ ਜੀ, ਇਨ੍ਹੈ ਗੈਲ ਮੇਰੇ ਜਾਨ ਦੀਜੈ,
ਸੇਵਕ ਨੇ ਕੀਤੀ ਇਹ ਦੇ ਬਿਆਹਿ ਦੀ ਤਿਆਰੀ ਹੈ ।
ਸ਼ਰਧਾ ਸਹਿਤ ਭਾਉ ਅਧਿਕ ਜਨਾਯੋ ਆਨ,
ਕਰੋ ਮਿਹਰ ਦਾਸ ਤੇ ਇਹ ਇਮਾਨਤ ਤਿਹਾਰੀ ਹੈ ।”
ਸੇਵਾ ਹਰੀ ਤੀਰ ਮਨੀ ਰਾਮ ਕੂੰ ਬੁਲਾਇ ਗੁਰਾਂ,
ਦਿੱਤਾ ਗੈਲ ਤੋਰ ਆਇਆ ਸਦਨ ਮਝਾਰੀ ਹੈ । ੧੪ ।

ਦੋਹਰਾ ।

ਮਧਰੀ ਸੁਤ ਨੂੰ ਪਿਆਰ ਦੇ, ਲੀਆ ਕੰਠ ਲਗਾਇ ।
ਭੇਣਾ ਮਿਲੀਆ ਬੀਰ ਕੇ, ਹੀਏ ਹਰਖ ਬੜ੍ਹਾਇ । ੧੫ ।
ਅਲੀ ਪੁਰੇ ਵਿਚ ਖੁਸ਼ੀਆਂ, ਹੋਈਆਂ ਬਹੁਤ ਮਹਾਨ ।
ਪੁਛੀ ਸਬ ਨੇ ਕੁਸ਼ਲਤਾ, ਮਾਈ ਦਾਸ ਥੀ ਆਣ । ੧੬ ।

ਕਥਿਤ ।

ਖੈਰ ਪੁਰੋ* ਆਏ ਗੰਢ ਸਾਹੇ ਦੀ ਸੀ ਲੈ ਕੇ ਨਾਈ,
ਅਸਾਢ ਸੁਦੀ ਪੁੱਨਿਆ ਜੇ ਬਿਹਾ ਈ ਅਲਾਇਆ ।
ਮਾਤਾ ਪਿਤਾ ਭੇਟੁ ਭਾਈ ਖੁਸ਼ੀ ਹੋਈ ਸਭਨਾ ਕੂੰ,
ਭੇਜ ਛੂਮ ਲਏ ਸਾਕ-ਸੈਨ ਸੀ ਬੁਲਾਇਆ ।
ਤਾਉ ਚਾਚੇ ਮਾਮੂ ਵੀਰ ਚੜ੍ਹੇ ਏ ਜਨੇਤ ਬੰਨੂ,
ਮਨੀ ਰਾਮ ਬੀਚ ਵਾਂਗੂ ਚਾਂਦ ਦੇ ਸੁਹਾਇਆ ।
ਸੇਵਾ ਹਰੀ ਬਾਜਾ ਸੰਗ ਬਜਦਾ ਜਨੇਤ ਦੇ ਸੀ,
ਛੁਟਦੇ ਸੀ ਗੋਲ ਪਹੁੰਚੇ ਖੈਰ ਪੁਰ ਆਇਆ । ੧੭ ।

ਦੋਹਰਾ ।

ਚੜ੍ਹੀ ਜਨੇਤ ਪੁਰ » ਲੀ ਥੀਂ, ਦੁਕੀ ਖੈਰ ਪੁਰ ਬੀਚ ।
ਦੇਖਣ ਆਏ ਬਰਾਤ ਕੂੰ, ਗਾਉਂ ਥੀਂ ਉਚ ਅਰ ਨੀਚ । ੧੮ ।
ਤੀਰ ਸਤਦ੍ਰਵ ਨਦੀ ਕੇ, ਬਸੈ ਖੈਰ ਪੁਰ ਗਾਵ ।
ਲਖੀ ਰਾਇ() ਤਿਹ ਠਾਂ ਰਹੇ, ਜਾਦੇ ਬੰਸੀ ਰਾਵ । ੧੯ ।

* ਅਸਲ ਨਾਮ ਖੈਰਪੁਰ 'ਸੱਯਦਾਤ', ਜੋ ਮੁਲਤਾਨ ਤੋਂ ਅੱਗੇ ੭੫ ਮੀਲ ਤਹਿਸੀਲ ਅਲੀਪੁਰ ਜ਼ਿਲਾ ਮੁਕੱਫਰ ਗੜ੍ਹ ਵਿਚ ਹੈ ।

( ) ਲੱਖੀ ਰਾਇ ਉਸ ਸਮੇਂ ਭਾਰਤ ਵਿਚ ਵੱਡਾ ਵਪਾਰੀ ਸੀ, ਜੋ ਖ਼ਾਨਦਾਨੀ ਲਿਹਾਜ਼ ਨਾਲ ਜਾਦੋਸਾ ਬੰਸੀ ਬੜੁਤੀਆਂ ਕਹਾਵਤ ਸੀ । ੩੦ ਜੇਠ ਸੰਮਤ ੧੭੩੭ ਬਿ: (੨੮ ਮਈ, ੧੬੮੦ ਈ:) ਨੂੰ ਰਸੀਨੇ ਪਿੰਡ (ਦਕਾਬ ਗੰਜ) ਉਸ ਦਾ ਦੇਹਾਂਤ ਹੋਇਆ, ਜਿਸ ਦੀ ਤਸਦੀਕ ਭੱਟ ਵਹੀ ਤੋਂ ਹੁੰਦੀ ਹੈ, ਤੇ ਕਿਸੇ ਭੱਟ ਨੇ ਉਸ ਬਾਰੇ ਇਹ ਵੇਹੋ ਕਹੇ ਹਨ :—

ਚਲਾ ਚਲਾਈ ਹੋ ਰਹੀ, ਗੱਡ ਗੱਡ ਉਖਰੇ ਮੇਖ ।
ਲਖੀ ਨਗਾਹੀਆ ਲੈ ਚਲੇ, ਤੂੰ ਖਰਾ ਤਮਾਸਾ ਦੇਖ । ੧ ।
ਲਖੀ ਨਗਾਹੀਆ ਲਖ ਗਏ, ਹੋਮ ਹੜਾਉ ਆਠ ।
ਸਖਾ ਸਰੀਖਾ ਲਖ ਗਏ, ਬਹੁੜੇ ਨ ਇਸ ਬਾਟ । ੨ ।
ਸਿਮਰ ਭਟ ਤਉ ਸਤਿਗੁਰ ਅਪਨਾ, ਧਨ ਧਉਲਾ ਗਵ ਧਾਰਾ ।
ਹੁਕਮ ਹੋਆ ਸਚੇ ਸਾਹਿਬ ਕਾ, ਲਖੀ ਬੜੁਤੀਆ ਸੁਰਗ ਸਿਧਾਰਾ ।
ਆਠੋ ਬੇਟੇ ਹੋਏ ਇਕੱਠੇ, ਕਾਜ ਕਰਨ ਕੀ ਬਾਰਾ ।
ਨਗਾਹੀਆ ਹੋਮਾ ਹਾੜੀ ਆਏ, ਆਇਆ ਸੀਤੂ ਤੇ ਪੁੰਡਾਰਾ ।
ਬਖਸੀ ਬਾਲਾ ਜਵਾਹਰ ਆਏ, ਬੰਧੇ ਬਰਛੀ ਕਮਰ ਕਟਾਰਾ ।
ਮਹੰਗੇ ਮੇਲ ਉੱਟ ਮੰਗਾਏ, ਚਢਨੇ ਕੇ ਘੋਰੇ ਕਾਨੋਂ ਮੇਂ ਬਾਰਾ ।
ਨਗਾਹੀਏ ਕੇ ਸਿਰ ਪਾਗ ਬੰਧਾਈ, ਬੰਸ ਠਾਕਰ ਕਾ ਭਯੋ ਉਜਯਾਰਾ ।
ਜਸ ਜੋੜ ਕੇਠ ਭੱਟ ਭਨਿਆ, ਸਾਲ ਸਤ੍ਰਹ ਸੈ ਸੈਂਤੀਆ ਹੋਈ ਜੈ ਜੈ ਕਾਰਾ । ੩ ।

ਦੁੱਯਾ ।

ਪਹੁੰਚੀ ਜੰਨ ਨਗਰ ਵਿਗ ਆਕੇ, ਲੈਨ ਪੰਚ ਰਲ ਆਏ ।
ਹੋਈ ਮਿਲਣੀ ਦੇਣ ਵਧਾਈਆਂ, ਨਾਰੀਆਂ ਮੰਗਲ ਗਾਏ ।
ਜੰਨ ਉਤਾਰੀ ਦਿੱਤਾ ਆਦਰ, ਭੱਟਾਂ ਗਾਉਣ ਸੁਣਾਏ ।
ਖਾਇ ਪੀਆਇ ਸੁਆਏ ਜਾਨੀ, ਤੜਕੇ ਲੀਏ ਉਠਾਏ ।
ਗੁਣੀ ਗਿਆਨੀ ਬਹਿ ਮਤਾ ਪਕਾਇਆ, ਫੇਰੇ ਤੱਤ ਦਿਵਾਏ ।
ਸੇਵਾ ਹਰੀ ਵਿਆਹੀ ਸੀਤੋ, ਜਾਦਵ ਲੱਖੀ ਰਾਏ । ੨੦ ।

ਦੋਹਰਾ ।

ਮਾਈ ਦਾਸ ਸੁਤ ਵਿਆਹਿ ਕੈ, ਹੋਇਆ ਬਹੁਤ ਅਨੰਦ ।
ਸੁੱਸਰਿਆਂ ਘਰ ਬੇਟਾ ਸੋਹੇ, ਜਿਉਂ ਤਾਰਨ ਮੈਂ ਚੰਦ । ੨੧ ।
ਰਹੀ ਬਰਾਤ ਦੇ ਰੈਨ ਥੀ, ਖੈਰ ਪੁਰੇ ਹਰਿਖਾਇ ।
ਦਾਜ ਦਾਵਨ ਦੇ ਵਿਦਿਆ ਕੀਤੀ, ਬੇਟੀ ਲੱਖੀ ਰਾਇ । ੨੨ ।

ਸਵੈਯਾ ।

ਵਿਆਹਿ ਕਰਾਇ ਜਬੋ ਮਨੀਆ, ਕੁਛ ਕਾਲ ਰਹਿਯੋ ਆਪਣੇ ਗ੍ਰਿਹ ਮਾਈ ।
ਜੇਠਾ ਦਿਆਲਾ ਬਠੋ ਭਾਈ ਏਸ ਥੀ, ਗੈਲ ਇਨ੍ਹਾਂ ਪੁਰ ਕੀਰਤ ਆਈ ।
ਕੀਯੋ ਦੀਦਾਰ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰ ਦੇਵ ਕਾ, ਪਦ ਪੰਕਜ ਮਾਂ ਪੁਨਿ ਸੀਸ ਨਿਵਾਈ ।
ਭਾਂਡਨ ਮਾਂਜਨ ਸੇਵ ਕਰੈ, ਸਿੰਘ ਸੇਵਾ ਇਹੋ ਦਿਨ ਰੈਨ ਕਰਾਈ । ੨੩ ।

ਦੋਹਰਾ ।

ਸੇਵਾ ਥੀਂ ਸੇਵਕ ਭਇਆ, ਮਨੀਆ ਸਤਿਗੁਰ ਪਾਸ ।
ਸੇਵਾ ਥੀਂ ਸੇਵਾ ਮਿਲੈ, ਕਰੈ ਇਹੋ ਅਰਦਾਸ । ੨੪ ।
ਗੁਰ ਉਪਦੇਸ਼ ਧਾਰਣ ਕਰੈ, ਹਿਰਦੇ ਅਤਿ ਸੁਖ ਪਾਇ ।
ਮਨ ਮਸਤਕ ਰਹੇ ਚਰਨ ਤਵ, ਹੈ ਮਨ ਮਹਿ ਇਹ ਚਾਇ । ੨੫ ।

ਚੌਪਈ ।

ਕਛੁਕ ਦਿਵਸ ਇਹ ਭਾਂਤ ਬਿਤਾਯੋ । ਸਪਤਮ ਗੁਰੁ ਪਰਲੋਕ ਸਿਧਾਯੋ* ।

* ਗੁਰੂ ਹਰਿ ਰਾਇ ਜੀ ਦੇ ਦੋ ਪੁਤ੍ਰ ਸਨ : (੧) ਰਾਮ ਰਾਇ ਤੇ (੨) ਹਰਿ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਜੀ, ਤੇ ਇਹ ਦੋਵੇਂ ਮਾਤਾ ਸੁਲੱਖਣੀ ਦੇ ਕੁੱਖੋਂ ਸਨ, ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਲਿਖਿਆ ਹੈ :—

(ਥਾਕੀ ਸਫਾ ੫੮ ਤੇ)

ਹਰਿ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਤਬ ਗੁਰੂ ਕਹਾਏ† । ਮਨੀਆ ਇਨ ਕੀ ਸੇਵ ਕਮਾਏ ।
ਜਬ ਸਤਿਗੁਰ ਭਾਣਾ ਵਰਤਾਇਆ । ਗੁਰੂ ਬਕਾਲੇ ਮੱਧ ਅਲਾਇਆ ।
ਮਨੀਆ ਮਾਤ ਸਾਥ ਤਬ ਆਏ । ਗੁਰੂ ਬਾਬੇ ਦੇ ਦਰਸਨ ਪਾਏ ।
ਜੇਠਾ ਦਿਆਲਾ ਇਨ ਕੇ ਭਾਈ । ਰਹੇ ਹਜ਼ੂਰ ਗੁਰੂ ਸ਼ਰਨਾਈ ।
ਮਨੀਆ ਕਛੁਕ ਕਾਲ ਤਿਹ ਰਹਿ ਕਰ । ਆਯੋ ਇਹ ਸਤਿਗੁਰ ਕੇ ਕਹਿ ਕਰ ।
ਸੇਵਾ ਹਰੀ ਇਹੋ ਅਰਦਾਸ । ਸਿਖੀ ਨਿਭੈ ਤੁਮਾਰੈ ਪਾਸ । ੨੬ ।

ਦੋਹਰਾ ।

ਮਨੀਆ ਤੁਲਸੀ ਸ੍ਰੀ ਚੰਦ, ਨਠੀਆ ਚੰਦਨ ਰਾਇ ।
ਦੂਦਾ ਆਦਿਕ ਮਿਲ ਸਭੀ, ਪਹੁੰਚੇ ਅਲੀਪੁਰ ਆਇ । ੨੭ ।
ਕਛੁਕ ਕਾਲ ਰਹਿਯੋ ਮਨੀ ਸਿੰਘ, ਪੁਰ ਅਲੀ ਗਾਮ ਬੁਲੰਦ ।
ਵੈਸਾਖੀ ਕੇ ਦਿਵਸ ਪੈ, ਪਹੁੰਚਯੋ ਪੁਰੀ ਅਨੰਦ । ੨੮ ।

ਸਵੈਯਾ ।

ਵੇਤ ਦਿਸਾ ਗੁਰ ਤੇਗ ਬਹਾਦਰ, ਹੇਤ ਆਯੋ ਕਰ ਪੂਰਬ ਦੋਰਾ ।
ਪੁਰੀ ਆਨੰਦ ਅਨੰਦ ਭਯੋ, ਬਨੀ ਸੰਗਤ ਆਵਤ ਵਾਂਗਰ ਭੋਰਾ ।
ਦਰਸਨ ਪਾਵਨ ਗੋਬਿੰਦ ਦਾਸ ਕੇ, ਚਹੁੰ ਦਿਸ ਮੇਂ ਮਚ ਗਯੋ ਸ੍ਰੀ ਰੋਰਾ ।
ਸੇਵਾ ਹਰੀ ਮਨੀ ਸਿੰਘ ਜੂ ਪਹੁੰਚ ਕੇ, ਬੰਦਨ ਕਰਤ ਦੇਉ ਕਰ ਜੋਰਾ । ੨੯ ।

ਦੋਹਰਾ ।

ਆਯੋ ਸਹਿਤ ਪਰਿਵਾਰ ਕੇ, ਮਨੀ ਸਿੰਘ ਬੁਧਿਮਾਨ ।
ਸਤੁਹ ਸੈ ਨੈ ਬੀਸ ਮੈਂ, ਚੇਤੁ ਮਾਸ ਪਛਾਨ । ੩੦ ।

(ਸਫਾ ੫੭ ਦੀ ਬਾਕੀ)

ਬਾਬਾ ਗੁਰ ਇੱਤਾ ਪਿਤਾ, ਰਾਜ ਕੋਰ ਜੀ ਮਾਤ ।

ਹਰਿ ਰਾਇ ਸੁਲਖਣੀ ਪਤੀ, ਹਰਿ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਰਾਮ ਰਾਇ ਤਾਤ । ੨੯ ।

(ਕਵਿ ਸੋਧਾ, ਗੁਰ ਪ੍ਰਣਾਲੀ)

ਬਾਬਾ ਸਰੂਪ ਦਾਸ ਭੱਲਾ, ਮਹਿਮਾ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਵਿੱਚ ਦਿਸ ਕਥਨ ਨੂੰ ਇੰਜ ਦੁਹਰਾਂਦੇ ਹਨ :—

ਬਾਬਾ ਗੁਰ ਇੱਤਾ ਪਿਤਾ, ਰਾਜ ਕੋਰ ਜੀ ਮਾਤ ।

ਸੁਲਖਣੀ ਪਤਿ ਹਰਿ ਰਾਏ ਗੁਰ, ਹਰਿ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਰਾਮ ਰਾਇ ਤਾਤ ॥

† ਇਹ ਵੀ ਚੇਤੇ ਰਹੇ, ਕਿ ਗੁਰੂ ਹਰਿ ਰਾਇ ਜੀ ਨੇ ਜੋਤੀ ਜੋਤ ਸਮਾਉਣ ਸਮੇਂ ਵੱਡੇ ਪੁਤ੍ਰ ਰਾਮ ਰਾਇ ਨੂੰ ਸ੍ਰੀ (ਗੁਰੂ) ਕ੍ਰਿਸ਼ ਸਾਹਿਬ ਜੀ ਦੀ ਬੀੜ ਬਖਸ਼ੀ ਸੀ, ਜੋ ਅੱਜ ਕਲ ਦੇਹਰਾਦੂਨ ਹੈ, ਤੇ ਗੁਰਿਆਈ ਛੋਟੇ ਸਾਹਿਬਜ਼ਾਦੇ ਸ੍ਰੀ ਹਰਿ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਜੀ ਨੂੰ ਦਿੱਤੀ ਸੀ ।

ਤੇਗ ਬਹਾਦਰ ਗੁਰੂ ਵਿਭਾ, ਚੱਕ ਨਾਨਕੀ* ਮਾਹਿ ।
ਬਾਣੀ ਪੜ੍ਹੇ ਬਾਣੀ ਸੁਣੇ, ਬਾਣੀ ਲਿਖੇ ਲਿਖਾਹਿ । ੩੧ ।

ਸਵੇਯਾ ।

ਹਿੰਦ ਵਿਖੇ ਅੰਧ ਘੋਰ ਮਚਿਯੋ ਜਬ, ਸਾਧੂ ਸੰਤ ਨਹਿ ਦੇਖਨ ਪਾਵਤ ।
ਧਰਮ ਦੇ ਬਾਂ ਅਧਰਮ ਹੋਵੈ, ਨਹਿ ਰਛਿਕ ਗੁਰੂ ਗਰੀਬ ਦਿਖਾਵਤ ।
ਤਬ ਤੇਗ ਬਹਾਦਰ ਹਿੰਦ ਕੀ ਚਾਦਰ, ਬੇ ਚਕ ਨਾਨਕੀ ਬੀਚ ਬਤਾਵਤ ।
ਸੇਵਾ ਹਰੀ ਇਸ ਘੋਰ ਕਲੂ ਮਹਿ, ਗੁਰੂ ਜੰਬੂ ਟਿਕੇ ਕੀ ਲਾਜ ਰਖਾਵਤ । ੩੨ ।

ਦੋਹਰਾ ।

ਦੁਖਾਂਏ ਬਿਪ੍ਰ ਜੁ ਚੱਲ ਕੇ, ਆਏ ਪੁਰੀ ਅਨੰਦ :
“ਬਾਂਹਿ ਅਸਾਡੀ ਪਕਰੀਏ, ਗੁਰ ਹਰਿ ਗੋਬਿੰਦ ਕੇ ਚੰਦ ! ੩੩ ।”
ਤੇਗ ਬਹਾਦਰ ਗੁਰੂ, ਸੁਣ ਇਮ ਹਾਹਾ ਕਾਰ ।
ਰਛਿਕ ਗੁਰੂ ਗਰੀਬ ਕਾ, ਕਲ ਜੁਗ ਕਾ ਅਵਤਾਰ । ੩੪ ।

ਚੌਪਈ ।

ਹਾਥ ਜੋਰ ਕਹਿਯੋ ਕਿਰਪਾ ਰਾਮ() । ਦੱਤ ਬ੍ਰਾਹਮਣ ਮੱਟਨ ਗ੍ਰਾਮ :
“ਹਮਰੋ ਬਲ ਅਬ ਰਹਯੋ ਨਹਿ ਕਾਈ । ਹੇ ਗੁਰ ਤੇਗ ਬਹਾਦਰ ਰਾਈ ।

* ਚੱਕ ਨਾਨਕੀ ਸ੍ਰੀ ਅਨੰਦਪੁਰ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਇੱਕ ਹਿੱਸੇ ਦਾ ਨਾਮ ਸੀ । ਸੰਮਤ ੧੭੨੨ ਬਿ: ਨੂੰ ਰਾਜਾ ਦੀਪ ਚੰਦ ਬਿਲਾਸ ਪੁਰੀਆ ਸੁਰਗਵਾਸ ਹੋ ਗਇਆ ਤਾਂ ਰਿਆਸਤ ਦਾ ਪ੍ਰਬੰਧ ਯੁਵਰਾਜ ਭੀਮ ਚੰਦ ਦੀ ਨਾਬਾਲਗੀ ਦੇ ਕਾਰਣ ਉਸ ਦੇ ਚਾਚਾ ਮਾਣਕ ਚੰਦ ਦੇ ਸਿਪੁਰਦ ਹੋਇਆ । ਭੀਮ ਚੰਦ ਦੀ ਉਮਰ ਉਸ ਵੇਲੇ ਦਸਾਂ ਵਰ੍ਹਿਆਂ ਦੀ ਸੀ । ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਤੇਗ ਬਹਾਦਰ ਜੀ, ਰਾਜਾ ਭੀਮ ਚੰਦ ਦੀ ਮਾਤਾ ਦੇ ਸੱਦੇ ਤੇ ਪਰਿਵਾਰ ਸਮੇਤ ਬਿਲਾਸਪੁਰ ਗਏ । ਗਣੀ ਵਲੋਂ ਪਿੰਡ ਸਰੋਟਾ ਤੇ ਲੋਦੀਪੁਰ ਆਦਿ ਦੀ ਕੁਝ ਜ਼ਮੀਨ ਨਵਾਂ ਨਗਰ ਆਬਾਦ ਕਰਣ ਵਾਸਤੇ ਮਾਤਾ ਨਾਨਕੀ ਜੀ ਨੂੰ ਦਿੱਤੀ ਗਈ, ਜਿਸ ਕਰਕੇ ਸ ੩੬੬੫ (1) ਤ ੧੭੨੨ ਮਿਤੀ ੨੧ ਹਾੜ੍ਹ ਦਿਨ ਸੋਮਵਾਰ (੧੯ ਜੂਨ, ੧੬੬੫ ਈ:) ਨੂੰ ਨਗਰ ਮਾਖੋਵਾਲ ਦੇ ਥੇਹ ਤੇ (ਜਿੱਥੇ ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਸ੍ਰੀ ਦਮਦਮਾ ਸਾਹਿਬ ਹੈ) ਚੱਕ ਨਾਨਕੀ ਦੀ ਮੋੜੀ ਗੱਡੀ । ਮਾਲ ਦੇ ਕਾਗਜ਼ਾਂ ਵਿੱਚ ਇਸ ਆਬਾਦੀ ਦਾ ਨਾਮ ਹੁਣ ਵੀ ਚੱਕ ਹੈ ਤੇ ਨੰਬਰਦਾਰ ਇਸ ਦਾ ਵੱਖਰਾ ਹੀ ਚਲਾ ਆਉਂਦਾ ਹੈ ।

() ਭਾਈ ਕ੍ਰਿਪਾ ਰਾਮ, ਜੋ ਭਾਈ ਚੌਪਾ ਸਿੰਘ 'ਹਜ਼ੂਰੀ' ਦੇ ਰਹਿਤ ਨਾਮੇ ਅਨੁਸਾਰ, ਕੁਝ ਚਿਰ ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦਾ ਅਧਿਆਪਕ ਵੀ ਰਹਿਆ, ਮੱਟਨ ਕਸ਼ਮੀਰ ਦਾ ਵਸਨੀਕ ਸਾਰਸੂਤ ਬ੍ਰਾਹਮਣ ਸੀ । ਐਤਿਹਾਸਿਕੀ ਤਸੱਦਦ ਦੇ ਕਾਰਣ ਜੋ ਬ੍ਰਾਹਮਣ ਕਸ਼ਮੀਰ, ਕੁਰਖੇੜ ਆਦਿ ਥਾਵਾਂ ਤੋਂ ਗੁਰੂ ਤੇਗ ਬਹਾਦਰ ਜੀ ਕੋਲ ਫ਼ਰਿਆਦੀ ਹੋ ਕੇ ਆਏ, ਇਹ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਆਗੂ ਸੀ । ਭੱਟ ਵਹੀ ਤੇ ਭਾਈ ਕੇਸਰ ਸਿੰਘ ਛਿੱਬਰ ਦੇ ਕਥਨ ਅਨੁਸਾਰ ਕ੍ਰਿਪਾ ਰਾਮ, ਜੋ ਪਿਛੋਂ ਅਮਿਤ ਛੱਕ ਕੇ ਸਿੰਘ ਬਣ ਗਇਆ ਸੀ, ੮ ਪੋਹ ਸੰਮਤ ੧੭੬੨ ਬਿ: ਨੂੰ ਚਮਕੌਰ ਦੇ ਜੰਗ ਵਿੱਚ ਸ਼ਹੀਦ ਹੋ ਗਇਆ ।

ਗਜ ਕੇ ਬੰਧਨ ਕਾਟਨ ਹਾਰੇ । ਤੁਮ ਗੁਰ ਨਾਨਕ ਹੈਂ ਅਵਤਾਰੇ ।
 ਜਿਮ ਦਰੋਪਤੀ ਰਾਖੀ ਲਾਜ । ਦਿਯੋ ਸਵਾਰ ਸੁਦਾਮੇ ਕਾਜ ।
 ਫਿਰਤ ਫਿਰਤ ਪ੍ਰਭ ਆਏ ਥਾਰੇ । ਥਾਕ ਪਰੈ ਹਉਂ ਤਉ ਦਰਬਾਰੇ।”
 ਸੇਵਾ ਹਰੀ ਇਮ ਅਰਜ ਗੁਜ਼ਾਰੀ । “ਤੁਮ ਕਲਜੁਗ ਕੇ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਮੁਰਾਰੀ” । ੩੫ ।

ਦੋਹਰਾ ।

ਗੁਰ ਦਰ ਤੇ ਇਮ ਬਿਪ੍ਰ ਨੇ, ਬਿਰਥਾ ਕਹੀ ਸੁਨਾਇ ।
 ਅਵਰ ਵਾਸਨਾ ਨਾਹਿ ਪ੍ਰਭ, ਤੱਕੀ ਤਉ ਸਰਨਾਇ । ੩੬ ।

ਦੋਹਰਾ ।

ਰਵੀ ਚਾਂਦ ਹੈਂ ਜਗਤ ਮੇਂ, ਜਉ ਲਉ ਧਰਨ ਅਕਾਸ ।
 ਨਾਮ ਰਹੇ ਸਦੀਵ ਤਉ, ਪੂਰੇ ਜਨ ਕੀ ਆਸ । ੩੭ ।

ਚੌਪਈ ।

ਤਬ ਸਤਿਗੁਰ ਇਵ ਮਨ ਠਹਿਰਾਈ । ਬਿਨ ਜਿਰ ਦੀਏ ਜਗਤ ਦੁਖ ਪਾਈ ।
 ਦਾਸ ਗੋਬਿੰਦ ਥੀ ਪਾਸ ਬਹਾਯੋ । ਕਮਰ ਕਸਾ ਸਤਿਗੁਰੁ ਕਰਾਯੋ ।
 ਪੈਸੇ ਪਾਚ ਸ੍ਰੀ ਫਲ ਏਕ । ਧਰ ਆਗੇ ਦਿਯੋ ਮਸਤਕ ਟੇਕ ।
 ਬਾਲ ਗੁਰੂ ਤਬ ਕਹਿਯੋ ਅਲਾਇ । ਪਿਤਾ ਗੁਰੂ ਤਉ ਕਰੋ ਸਹਾਇ ।
 ਸੇਵਾ ਹਰੀ ਸੁਨ ਧੀਰਜ ਦੀਨਾ । ਦਿੱਲੀ ਦਿਸਾ ਪਿਆਨਾ ਕੀਨਾ । ੩੮ ।

ਦੋਹਰਾ ।

ਜੇਠਾ ਮਨੀਆ ਆਦਿ ਸਿਖ, ਰਹੇ ਦਸਮ ਗੁਰ ਪਾਸ ।
 ਦਿਆਲਾ ਉਦਾ ਗੈਲ ਗੁਰ, ਗਏ ਖਸ਼ਟ ਸਿਖ ਖਾਸ* । ੩੯ ।
 ਆਯੁ ਪੈਂਤੀ ਬਰਖ ਕੀ, ਮਨੀ ਸਿੰਘ ਕੀ ਆਹਿ ।
 ਲਿਖੇ ਲਿਖਾਏ ਪੋਥੀਆਂ(), ਮਨ ਮਹਿ ਬਹੁ ਉਤਸਾਹਿ । ੪੦ ।

* ਸਤਿਗੁਰਾਂ ਨਾਲ ਇਸ ਸਮੇਂ ਕੇਵਲ ਤਿੰਨ ਸਿੱਖ ਸਨ :-ਦੀਵਾਨ ਮਤੀ ਦਾਸ, ਸਤੀ ਦਾਸ ਤੇ ਦਿਆਲ ਦਾਸ, ਜੋ ਨਗਰ ਮਲਕਪੁਰ ਪ੍ਰਗਣਾ ਰੋਪੜ ਤੋਂ ਛੇ ਗਏ ਸਨ । ਬਾਕੀ ਤਿੰਨ ਸਿੱਖ ਬਾਬਾ ਗੁਰਦਿੱਤਾ, ਜੈਤਾ, ਦਿਲਵਾਲੀ ਤੇ ਉਦਾ ਰਾਠੌਰ ਗੁਰੂ ਆਗਿਆ ਅਨੁਸਾਰ ਦਿੱਲੀ ਮਹਲਾ ਦਿਲਵਾਲੀ ਦੇ ਸਿੱਖ ਭਾਈ ਨਾਨੂ ਸਿੰਘ (ਨਾਮਾ ਬੰਸੀ) ਦੇ ਘਰ ਪਹੁੰਚੇ ਤੇ ਇੱਥੇ ਹੀ ਭਾਈ ਆਗਿਆਰਾਮ, ਲੱਖੀ ਸ਼ਾਹ ਤੇ ਨਗਾਹੀਆ ਆਦਿ ਗੁਰ ਸਿੱਖ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਮਿਲੇ ਸਨ ।

(1) ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਬੀੜਾਂ ਵਿੱਚ ‘ਪੋਥੀ’ ਸ਼ਬਦ ਖਾਸ ਕਰਕੇ ਸ਼੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਵਾਸਤੇ ਵਰਤਿਆ ਜਾਂਦਾ ਰਹਿਆ ਹੈ, ਜਿਵੇਂ ਕਿ ‘ਪੋਥੀ ਲਿਖ ਪਹੁੰਚੇ’ ਆਦਿ, ਤੇ ਇਹ ਪੋਥੀਆਂ ਲਿਖਣ ਦੀ ਥਾਂ ਸ਼੍ਰੀ ਦਮਦਮਾ ਸਾਹਿਬ (ਅਨੰਦਪੁਰ) ਸੀ, ਜਿਸ ਨੂੰ ਆਦਿ ਸਿੰਘਾਸਨ ਵੀ ਕਹਿਆ ਜਾਂਦਾ ਸੀ, ਜਿਵੇਂ :-

ਸਤ੍ਰਾਂ ਸੈ ਸ਼ਿਵ ਨੈਨ ਭਨ, ਪੁਨ ਅਗਨੀਂ ਪ੍ਰਮਾਨ ।

ਆਦਿ ਸਿੰਘਾਸਨ ਦਮਦਮਾ, ਗਾਜ ਧਰਾ ਗੁਰ ਜਾਨ ॥ (ਕੋਇਰ ਸਿੰਘ, ਗੁਰਬਿਲਾਸ ਪਾ:੧੦)
 ਭਾਈ ਸੁੱਖਾ ਸਿੰਘ ਗੁਰਬਿਲਾਸ ਪਾ: ੧੦ ਦੇ ਅਧਿਆਇ ੪ ਵਿੱਚ ਇਸ ਕਥਨ ਨੂੰ ਇੰਜ ਦੁਹਰਾਂਦੇ ਹਨ :-

ਆਦਿ ਸਿੰਘਾਸਨ ਦਮਦਮਾ, ਜਾਨਤ ਸਕਲ ਜਹਾਨ ।

ਜੋ ਇਹ ਕਾਰ ਸੁ ਪੂਜ ਹੈ, ਪੈ ਹੈ ਪਰਮ ਨਿਧਾਨ । ੨੨੧ ।

ਕਬਿਤ ।

ਸੇਵਾ ਸੀ ਕਰੰਤ ਤੇ ਰਹੰਤ ਗੁਰਾਂ ਪਾਸ ਸਦਾ,
ਲਿਖ ਲਿਖ ਬਾਣੀ ਕਰੇ ਪੋਥੀਆਂ ਤਿਆਰ ਇਹ ।
ਪੜ੍ਹਦਾ ਪੜ੍ਹਾਂਦਾ ਤੇ ਜਤਾਂਦਾ ਨਹੀਂ ਆਪ ਤਾਂਈ,
ਮਨ ਨੀਵਾਂ ਮੱਤ ਉਚੀ ਇਹੋ ਦਿਲ ਧਾਰ ਇਹ ।
ਹਠੀ ਤਪੀ ਪੂਰਾ, ਸਿੱਖੀ ਸਿਦਕ ਦਾ ਪੁਤਲਾ ਸੀ,
ਸਾਖੀਆਂ ਸਿਦਕ ਦੀਆਂ ਕਰਦਾ ਉਚਾਰ ਇਹ ।
ਸੇਵਾ ਹਰੀ ਇਵੇਂ ਕਿਵੇਂ ਬੀਤ ਗਏ ਬਰਖ ਕਈ,
ਜੁੱਧ ਦੇ ਕਰਨ ਵਿੱਚ ਵੱਡਾ ਹੁਸ਼ਿਆਰ ਇਹ । ੪੧ ।

ਦੋਹਰਾ ।

ਦੇਸ ਚਾਲ ਕਰ ਪਾਂਵਟੇ, ਗਏ ਜਮਨਾ ਕੇ ਤੀਰ* ।
ਮਹਿਲ ਬਨਾਇ ਰਹਿਨੇ ਲਗੇ, ਸ੍ਰੀ ਕਲਗੀਧਰ ਪੀਰ । ੪੨ ।
ਬਰਖ ਤੀਨ ਬੀਤੇ ਜਬੀ, ਪੁਰੀ ਪਾਂਵਟੇ ਮਾਹਿ ।
ਗਾਥਾ ਆਗੇ ਜਿਮ ਭਈ, ਦੁਨ ਦੇਸ ਕੀ ਆਹਿ । ੪੩ ।

ਦੋਹਾ ।

ਦਸਮ ਗੁਰੂ ਕੋ ਬੀਚ ਪਾਂਵਟੇ ਤੀਨ ਬਰਖ ਇਵ ਬੀਤੇ ।
ਰੋਝ ਰੀਛ ਔ ਸਿੰਘ ਘਨੇ ਗੁਰ ਮਾਰ ਮੁਕਾਏ ਚੀਤੇ ।

* ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦੇ ਪਾਉਂਟੇ ਜਾਣ ਦਾ ਕਾਰਣ ਸਿੱਖ-ਇਤਿਹਾਸ ਵਿੱਚ ਇਹ ਦੱਸਿਆ ਹੈ :-

ਫਤੇ ਬਾਹ ਗੜ੍ਹ ਵਾਲੀਆ, ਸ੍ਰੀ ਨਗਰ ਰਹੇ ਜੋਇ ।
ਨਾਹਣੇਸ਼ ਕਾ ਤਾਹਿ ਸੌਂ, ਜੰਗ ਨਿਤਾ ਪ੍ਰਤਿ ਹੋਇ । ੩ ।
ਰਾਮ ਗਾਇ ਗੜ੍ਹਵਾਲ ਮੈਂ ਰਹਿਤ ਹੁਤੇ ਤਬ ਜਾਨ ।
ਜਿਸ ਕੇ ਦੇਹਰਾਦੂਨ ਅਬ ਬੋਲਤ ਸਕਲ ਜਹਾਨ । ੪ ।
ਫਤੇ ਬਾਹ ਨਿਪ ਕਰਤ. ਥਾ ਰਾਮ ਗਾਇ ਜੀ ਸੇਵ ।
ਇਸ ਹਿਤ ਸੋਊ ਸਹਾਇਤਾ ਕਰਤ ਤਾਹਿ ਕੀ ਏਵ । ੫ ।
ਲੋਹੇ ਕੇ ਏਗ ਕਟੇ, ਹੀਰਾ ਹੀਰ ਬੰਧਾਇ ।
ਇਹ ਬੀਚਾਰ ਨਾਹਣ ਪਤੀ, ਲੈ ਗਏ ਗੁਰੂ ਚਵਾਇ । ੬ ।

(ਗਿ: ਗਿਆਨ ਸਿੰਘ, ਪੰਥ ਪ੍ਰਕਾਸ਼, ਬਿਸਰਾਮ ੨੩, ਫਾਪ ੬)

ਦੂਨੋਂ ਸ੍ਰੀ ਪੰਜਾਬੋ ਪਾਤੀ, ਸਤਿਗੁਰ ਵਲ ਲਿਖਾਈ :
 'ਹੈ ਬਾਬਾ ਜੀ ! ਮੋਰ ਪਤੀ ਜੇ, ਗਣੇ ਪਰਲੋਕ ਸਿਧਾਈ* ।"
 ਪੜ੍ਹ ਪਾਤੀ ਸ੍ਰੀ ਕਲਗੀਧਰ ਜੀ, ਗੈਲ ਮਨੀ ਸਿੰਘ ਲੈ ਕੇ ।
 ਅਪਰ ਸਿੰਘ ਭੀ ਗਮਨੇ ਗੁਰ ਸਿਉਂ, ਗੁਲਕ ਤਫੰਗ ਨੁਕੈ ਕੇ ।
 ਦੂਨੋਂ ਪਹੁੰਚ ਮਸੰਦਨ ਕੇਰੀ, ਸੁਣ ਕ ਗੁਰ ਖੁਟਿਆਈ ।
 ਸੇਵਾ ਹਰੀ ਸੋਧਨਾ ਕੀਨੀ, ਗੁਰ ਗੋਬਿੰਦ ਜਗਰਾਈ । ੪੪ ।

ਦੋਹਰਾ ।

ਗੋਬਿੰਦ ਸਤਿਗੁਰ ਪਾਤਸ਼ਾਹ, ਦੁਸ਼ਟਨ ਫਲ ਭੁਗਤਾਇ ।
 ਨਗਰ ਪਾਂਵਟੇ ਆਇ ਪ੍ਰਾਭੂ, ਜੈ ਕੀ ਬੰਬ ਬਜਾਇ । ੪੫ ।
 ਕਛਕ ਕਾਲ ਇਮ ਬੀਤਿਯੋ, ਨਗਰ ਪਾਂਵਟੇ ਮਾਹਿ ।
 ਸੰਗਤ ਆਵੈ ਘਨੀ ਤਿਹ, ਮਨ ਬਾਛਤ ਫਲ ਪਾਇ । ੪੬ ।

ਚੌਪਈ ।

ਦੇਸ ਬਦੇਸ ਤੇ ਸੰਗਤ ਆਵੈ । ਗੋਬਿੰਦ ਗੁਰ ਕਾ ਦਰਸ਼ਨ ਪਾਵੈ ।
 ਬਾਵਨ ਕਵੀ ਗੁਰੂ ਢਿਗ ਰਹੈ । ਮਨੀਆ ਉਨ ਮਹਿ ਗੁਨੀਆ ਅਹੈ ।
 ਸ੍ਰੀ ਮੁਖ ਤੋਂ ਕਲਗੀਧਰ ਆਪੈ । ਬੀਰ ਰੱਸ ਕੀ ਕਥਾ ਅਲਾਪੈ ।
 ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ() ਚਰਿਤ੍ਰ ਮੱਧ ਹੈ ਜਾਨੋ । ਖੜਗ ਸਿੰਘ ਕਾ ਜੁੱਧ ਪਛਾਨੋ ।

* ਬਾਬਾ ਰਾਮ ਰਾਇ ਜੀ ੩ ਅੱਸੂ, ਸੰਮਤ ੧੭੪੪ ਬਿ: (੪ ਸਤੰਬਰ, ੧੬੮੭ ਈ:। ਨੂੰ ਨਗਰ
 ਪੁਰਵੰਧੀ (ਦੇਹਰਾਦੂਨ) ਵਿਚ ਗੁਰਪੁਰੀ ਸਿਧਾਰੇ ਸਨ ।

(ਦੇਖੋ ਚਰਿਤ੍ਰ ਜੋਤੀ ਜੋਤ ਸਮਾਵਟੇ ਕਾ, ਆਦਿ ਬੀੜ ਦੇਹਰਾਦੂਨ)

ਬਾਬਾ ਰਾਮ ਰਾਇ ਜੀ ਦੀਆਂ ਚਾਰ ਪਤਨੀਆਂ ਸਨ : (੧) ਰਾਜ ਕੌਰ, (੨) ਪੰਜਾਬ ਕੌਰ,
 (੩) ਲਾਲ ਕੌਰ ਤੇ (੪) ਲਕਿੰਕੀ । ਵੱਡੀ ਮਾਤਾ ਰਾਜ ਕੌਰ ਜੋ ਬਾਬਾ ਜੀ ਦੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਵਿਚ ਮਨੀਮਾਜਰੇ
 (ਸ਼ਿਲਾ ਅੰਬਾਲਾ ਵਿਚ) ਆ ਗਈ ਸੀ । ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਦੇਹਰਾਦੂਨ ਪਹੁੰਚ ਮਸੰਦਾਂ ਦਾ ਸੁਧਾਰ ਕਰ ਕੇ
 ਬਾਬਾ ਰਾਮ ਰਾਇ ਦੀ ਗੋਦੀ ਪਰ ਮਾਤਾ ਪੰਜਾਬ ਕੌਰ ਨੂੰ ਬਿਠਾਇਆ ਸੀ :

‘ਸ੍ਰੀ ਸੁਢ ਬੈਸ ਸੁਪ੍ਰਤ ਬਪੂ’, ਸ੍ਰੀ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਇਹ ਵਾਕ ਅਲਾਯੋ :

‘ਲਾਜ ਰਹੇ ਤੁਮ ਤੇ ਸਭ ਕੀ, ਰਾਮ ਰਾਇ ਕੇ ਥਾਂਇ ਸੈਂ ਤੋਹਿ ਬਨਾਯੋ ।’

ਏ ਸੁਨ ਬਾਕ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰ ਕੇ, ਜਗ ਮਾਤ ਤਬੈ ਚਰਨੀ ਸਿਰ ਨਾਯੋ ।

ਰਾਜ ਦਯੋ ਤਹਿ ਕੁਇਰ ਪੰਜਾਬ ਕੋ, ਆਪ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰ ਪਾਂਵਟੇ ਆਯੋ । ੪੭ ।

(ਵੀਰ ਸਿੰਘ ਬੋਲ, ਸਿੰਘ ਸਾਗਰ, ਅਧਿਆਇ ੬)

( ) ਕ੍ਰਿਸ਼ਨਾਵਤਾਰ ਦੀ ਸਮਾਪਤੀ ੨੪ ਸਾਵਣ, ਸੰਮਤ ੧੭੪੫ ਬਿ: (੨੪ ਜੁਲਾਈ, ੧੬੮੮ ਈ:)
 ਨੂੰ ਹੋਈ ਸੀ ।

ਜਿਸ ਤੇ ਸੁਨਤ ਕਾਇਰਤਾ ਭਾਗੈ । ਧਰਮ ਜੁੱਧ ਮਹਿ ਹੋਇ ਅਨੁਰਾਗੈ ।
ਸੇਵਾ ਹਰੀ ਮਨੀ ਸਿੰਘ ਬੀਰ । ਜਿਮ ਗਏ ਮਾਤ ਪੰਜਾਬੇ ਤੀਰ । ੪੭ ।

ਦੋਹਰਾ ।

ਪਾਤੀ ਗੁਰ ਦਸਮੇਸ਼ ਨੇ, ਲਿਖ ਕਰ ਦਈ ਪਠਾਇ ।
ਮਾਤ ਪੰਜਾਬੇ ਦੂਨ ਤੇ, ਨਗਰ ਪਾਵਟੇ ਮਾਹਿ । ੪੮ ।
ਮਨੀ ਸਿੰਘ ਬੀਂ ਆਇ ਲੈ, ਨਾਮੀ ਨਾਮੀ ਬੀਰ ।
ਭੇਜੇ ਇਵ ਦਸਮੇਸ਼ ਗੁਰ, ਮਾਤ ਪੰਜਾਬੇ ਤੀਰ । ੪੯ ।

ਚੌਪਈ ।

ਇਕ ਗੁਰਬਖਸ਼ ਮਹਾਂ ਅਗਿਆਨੀ । ਦੁਸ਼ਟ ਕਪੌਤਾ ਬੀ ਅਭਿਮਾਨੀ ।
ਤੁਲਮਤੰਗ ਦੇਹ ਜਿਸ ਕੇਰੀ । ਮੰਦ ਮਤ ਜਿਹ ਅੰਬਰ ਗੇਰੀ ।
ਪੂਜਾ ਖਾਇ ਮਤ ਜਿਹ ਮਾਰੀ । ਮੁਗਧ ਕੁਕਰਮੀ, ਬੀ ਹੰਕਾਰੀ ।
ਗੈਲ ਪੰਜਾਬੇ, ਨਹਿ ਇਸ ਬਨੀ । ਸੰਗ ਨਿਪਤਿ ਕੇ ਇਸ ਕੀ ਘਨੀ ।
ਬੋਲ ਤੋਲ, ਇਸ ਆਹਿ ਨਿਆਰਾ । ਮਾਤ ਪੰਜਾਬੇ ਇਸੇ ਧਿਕਾਰਾ ।
ਸੇਵਾ ਹਰੀ ਮਤਿ ਮੰਦ ਮਸੰਦ । ਕੁਪਯੋ ਗੈਲ ਦੁਸ਼ਟ ਨੰਦ ਚੰਦ । ੫੦ ।

ਦੋਹਰਾ ।

ਹੋਨੀ ਟਲੀ ਨਹਿ ਕਿਸੀ ਤੇ, ਪੀਰ ਪੈਕੰਬਰ ਜੋਇ ।
ਬਰਤੀ ਸਬ ਕੀ ਸਿਰੀ ਪੈ, ਇਸ ਤੇ ਬਚਯੋ ਨਹਿ ਕੋਇ । ੫੧ ।
ਨਿੰਦਾ ਗੁਰ ਦਸਮੇਸ਼ ਕੀ, ਕਰੀ ਮੁਗਧ ਬੀ ਆਇ ।
ਤਖਤ ਪੋਸ ਬੀਂ ਮਨੀ ਸਿੰਘ, ਮਾਰਯੋ ਭੂਯ ਉਲਟਾਇ* । ੫੨ ।

ਸਿਰਖੰਡੀ ਛੰਦ ।

ਸਿੰਘ ਮਨੀ ਬੀ ਬੀਰ, ਕੇਹਰ ਦਸਮੇਸ਼ ਕਾ ।
ਨੰਦ ਚੰਦ ਸੀ ਗੈਲ, ਜੋਧਾ ਏਸ ਕੀ ।
ਦਯਾਰਾਮ ਬੀਂ ਆਇ, ਸਿਖ ਪਚਾਸ ਸਬ ।
ਇਕ ਬੀਂ ਇਕ ਸਵਾਇਆ, ਦੀਰਘ ਸੂਰਮੇ ।

† ਇਹ ਰਾਮ ਰਾਈਆ ਸਾਧੂ ਸੀ, ਤੇ ਦੂਜਾ ਗੁਰਬਖਸ਼ ਜੋ ਬਾਬਾ ਸੰਗਤ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਬਖਸ਼ਿਸ਼ ਵਿੱਚੋਂ ਸੀ, ਇਸ ਤੋਂ ਭਿੰਨ ਸੀ । ਸ਼੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਦਸਮੇਸ਼ ਜੀ, ਅਨੰਦਪੁਰ ਛੱਡਣ ਸਮੇਂ ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਸੀਸ ਗੰਜ ਦੀ ਸੇਵਾ ਇਸ ਦੂਜੇ ਗੁਰਬਖਸ਼ ਨੂੰ ਸੌਂਪ ਗਏ ਸਨ ।

* ਇਹ ਵਾਕਿਆ ੨੪ ਭਾਦਰੋਂ ਸੰਮਤ ੧੭੪੫ ਬਿ: (੨੪ ਅਗਸਤ, ੧੬੮੮ ਈ:) ਦਾ ਹੈ, ਜਦ ਬਾਬਾ ਰਾਮਰਾਇ ਦੀ ਪਹਿਲੀ ਬਰਸੀ ਮਨਾਈ ਗਈ ਸੀ ।

ਫੜੇ ਮਾਰ ਲੈਂ ਹੋਈ, ਤੇਗਾਂ ਖੜਕੀਆਂ ।
 ਗੁਰਬਖਸ਼ ਗਿਆ ਥੀ ਭਾਗ, ਮੇਲੇ ਬੀਚ ਤੇ ।
 ਮਾਤ ਪੰਜਾਬੇ, ਮੱਧ ਖਲੋਈ ਆਣ ਕੇ ।
 ਖੰਡੇ ਘੱਟੇ ਮਿਆਨੀ, ਪੱਲੂ ਫੇਰਿਆ ।
 ਮੰਨ ਬਚਨ ਸ੍ਰੀ ਮਾਤ, ਵਾਗਾਂ ਮੋੜੀਆਂ ।
 ਵਿਛੜ ਗਿਆ ਸੀ ਮੇਲਾ, ਪਹੁੰਚੇ ਪਾਂਵਟੇ ।
 ਸੇਵਾ ਹਰੀ ਸੀ ਠਾਨ, ਬੰਦਨ ਗੁਰਾਂ ਕੂੰ ।
 ਬਿਰਥਾ ਸਕਲ ਸੁਨਾਈ, ਦੇਹਰਾ ਦੂਨ ਕੀ । ੫੩ ।

ਦੇਹਰਾ ।

ਸੁਣੀ ਵਾਰਤਾ ਸਤਿਗੁਰੂ, ਸਿਖਨ ਤੇ ਸੀ ਆਹਿ ।
 ਰਾਮਰਾਈਆਂ(੧) ਕਾ ਕਭੀ ਭੀ, ਕਰਯੋ ਨ ਮੂਲ ਵਿਸਾਹਿ । ੫੪ ।
 ਅੰਤਰਯਾਮੀ ਸਤਿਗੁਰੂ, ਸਭ ਬਿਧ ਜਾਨਨ ਹਾਰ ।
 ਪੰਥ ਉਪਾਵਨ ਕਾਰਨੇ, ਕਲਿ ਮੇ ਲਿਯੋ ਅਵਤਾਰ । ੫੫ ।

ਚੋਪਈ ।

ਕਛੁਕ ਦਿਨ ਸੁ ਇਸ ਭਾਂਤਿ ਬਿਤਾਯੋ । ਸੰਤ ਉਬਾਰ ਦੁਸ਼ਟ ਸਬ ਘਾਯੋ ।
 ਨਗਰ ਪਾਂਵਟੇ ਜੋ ਚੱਲ ਆਵੈ । ਮਨੋਕਾਮਨਾ ਗੁਰ ਬੀਂ ਪਾਵੈ ।
 ਰਿੱਧ ਸਿੱਧ ਸਬ ਗੁਰ ਘਰ ਆਈ । ਆਵੈ ਖਾਲੀ ਭਰਿਆ ਜਾਈ ।
 ਦਸਮ ਗੁਰੂ ਨਿੱਤ ਚੜੇ ਸ਼ਿਕਾਰ । ਨਦੀ ਉਰੈ ਕਬ ਜਾਵੈ ਪਾਰ ।
 ਸੇਵਾ ਹਰੀ ਸ਼ਾਹ ਫਤੇ ਨਰੇਸ਼ । ਕੋਪਯੋ ਸੰਗ ਗੁਰੂ ਦਸਮੇਸ਼ । ੫੬ ।

ਦੇਹਰਾ ।

ਸਾਰਮੋਰ ਕੇ ਦੇਸ ਮੇਂ, ਸ੍ਰੀ ਗੁਰ ਕਾ ਪ੍ਰਤਾਪ ।
 ਬਢਯੋ ਦੇਖ ਗੜ੍ਹਵਾਲੀਆ, ਸਹਿ ਨਾ ਸਕਯੋ ਸੁ ਆਪ । ੫੭ ।
 ਸਤ੍ਰੁਹ ਸੈ ਪੰਤਾਲ ਮੇਂ, ਚੜ੍ਹ ਆਏ ਨਰੇਸ਼† ।
 ਅਸੂਨ ਮਾਸ ਕੀ 'ਠਾਰਵੀ, ਉਪਰ ਸ੍ਰੀ ਦਸਮੇਸ਼ । ੫੮ ।

(੧) ਗੁਰਬਖਸ਼, ਰਾਮ ਰਾਈਏ ਦੇ ਚੇਲੇ ਰਾਮ ਰਾਈਏ ਸਾਧੂ ਅਖਵਾਏ ।

† ਭੱਟ ਵਹੀ ਭਾਦਸੋਂ ਤੋਂ ਵੀ ਇਸੇ ਕਥਨ ਦੀ ਪੁਸ਼ਟੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ :—

ਉਦੀਆ ਖੇਮੇ ਚੰਦਨੀਏ ਕਾ ਪੋਤਾ ਧਰਮੇ ਕਾ.....ਰਮਾਨਾ ਗੁਰੂ ਕੀ ਬੁਆ (ਕੁਆ) ਕੇ ਬੇਟੇ ਸੰਗੋ ਸ਼ਾਹ ਜੀਤਮਲ ਬੇਟੇ ਸਾਦੂ ਕੇ ਪੋਤੇ ਧਰਮੇ ਕੇ ਖੋਲੇਖੜੀਆ ਗੈਲ ਈ ਅਸੂਨ ਮਿਤੀ ੧੮ ਸੰਬਤ ੧੭੪੫ ਕੇ ਭੰਗਾਨੀ ਕੇ ਮਲਹਾਨ ਜਮਨਾ ਗਿਰੀ ਕੇ ਮਧਿਅਨ ਰਾਜ ਨਾਹਨ ਏਕ ਘੜੀ ਦਿਨ ਖੜੇ ਰਨ ਜੂਬੰਤੇ ਸੂਰਿਓਂ ਕੋਲ ਸਾਮੇ ਮਾਥੇ ਜੂਬ ਕਰ ਮਰਾ ।

ਚੋਪਈ ।

ਸੁਹੀਏ ਖਬਰ ਪੁਚਾਈ ਸਾਰੀ । ਚੜ੍ਹਯੋ ਦਲ ਰਾਜਨ ਕੂੰ ਭਾਰੀ ।
ਮਨੀਏ* ਸਹਿਤ ਨਾਮੀ ਸਿੱਖ ਜੇਤੇ । ਰਾਖੇ ਸਬ ਤਕੜਾਈ ਹੇਤੇ ।
ਦਯਾਰਾਮ ਅਰ ਊਦਾ ਮਾਨਾ । ਜੈਤਾ ਜੇਠਾ ਚੰਦਨ ਦਾਨਾ ।
ਧਰਮਾ ਜਾਟ ਬਚਿਤ੍ਰ ਠਾਇ । ਸਾਹਿਬ ਚੰਦ ਕੋਪਯੋ ਬਹੁ ਆਇ ।
ਮਰੇ ਅਨੇਕਾ ਭਗੀ ਸਿਪਾਹਿ । ਭਈ ਜੀਤ ਪ੍ਰਥਮ ਇਹ ਆਹਿ ।
ਮਚਯੋ ਜਹਿ ਇਹ ਘੋਰ ਸੰਗਰਾਮਾ । ਜਮਨਾ ਤੀਰ ਭੰਗਾ ਨਾਮਾ ।
ਨਈ ਗਿਰੀ ਕਾ ਸੰਗਮ ਜਾਹਿ । ਭੇਦ ਜਾਮ ਭੇੜਾ ਭਯੋ ਤਾਹਿ ।
ਸੇਵਾ ਹਰੀ ਜੀਤ ਘਰ ਆਏ । ਭਾਂਤ ਭਾਂਤ ਬਾਜਨ ਬਜਵਾਏ । ੫੯ ।

ਦੋਹਰਾ ।

ਏਕ ਮਾਸ ਗੋਬਿੰਦ ਗੁਰ ਰਹੇ ਪਾਂਵਟੇ ਮਾਹਿ ।
ਸੰਤਨ ਕੀ ਰਛਿਆ ਕਰੀ, ਦੁਸ਼ਟ ਸੰਘਾਰੇ ਤਾਹਿ । ੬੦ ।
ਸਹਿਰ ਪਾਂਵਟਾ ਛੋਰ ਗੁਰ, ਆਏ ਮੁਚਨ ਕਪਾਲਯੁ ।
ਪੁਰਬ ਮਨਾਇ ਆਗੇ ਚਲੇ, ਮਾਤਾ ਗੁਜਰੀ ਲਾਲ । ੬੧ ।

ਚੋਪਈ ।

ਕਹਿਲੂਰ ਦੇਸ ਗੁਰ ਪਹੁਚੇ ਜਾਈ । ਮਨੀਏ ਕੀ ਕਹੂੰ ਕਥਾ ਸੁਨਾਈ ।
ਸੇਵਾ ਕਰੇ ਆਲਸ ਕੂੰ ਤਿਆਗੈ । ਸਵਾ ਪਹਿਰ ਨਿਸ ਰਹਿੰਦੀ ਜਾਗੈ ।

---

* ਦੇਸੂ ਭੱਟ ਨੇ ਭੰਗਾਣੀ ਦੇ ਜੰਗ ਤੋਂ ਪੰਜ ਸਾਲ ਬਾਦ ਭਾਈ ਚਿੱਤ੍ਰ-ਬਰਿੱਤ੍ਰ ਤੇ ਊਦੇ ਦੇ ਵਿਆਹ ਦੀ ਵਧਾਈ ਤੇ ਕਹੇ ਵੇਹੋ ਵਿਚ ਭੰਗਾਣੀ ਦੇ ਜੰਗ ਸਮੇਂ ਭਾਈ ਮਨੀ ਸਿੰਘ ਇੱਕ ਸਰਕਰਦਾ ਗਾਏ ਦਾ ਮਰਨਾ ਦਸਿਆ ਹੈ, ਜਿਵੇਂ ਕਿ :-

ਸਿਮਰ ਭਟ ਤਉ ਸਤਿਗੁਰ ਅਪਨਾ, ਗਿਆਨ ਬਤਾਵੈ ਸੱਚਾ ।...
ਦਿਲੀ ਲਗ ਪਾਂਕ ਸੁਨੀ ਤੇਰੀ ਬੋਲੁ, ਤਤੁ ਜਾਨੈ ਸ਼ਾਹ ਚੁਗੱਤਾ ।
ਸੁਪੂਤ ਪੋਤਾ ਤਉ ਗਾਉ ਮਨੀ ਰਾਮ, ਰੇਸ਼ਨ ਬੰਸ ਜੱਲੇ ਦਾ ਿੱਤਾ ।
ਪੈਲਾ ਹੇਠ ਭੰਗਾਣੀ ਮਾਰੀ, ਰਾਨਾ ਘਾਲ ਕੀਆ ਰਨ ਜਿੱਤਾ ।...

§ ੨੮ ਕੱਤਕ ਪੂਰਨਮਾਸੀ ਸੰਮਤ ੧੭੪੫ ਬਿ: (੨੮ ਅਕਤੂਬਰ, ੧੬੮੮ ਈ:) ਨੂੰ ਸ੍ਰੀ ਦਥਮੇਸ਼ ਜੀ ਨਗਰ ਪਾਂਵਟਾ ਛੱਡ ਕੇ ਕਪਾਲ ਮੋਚਨ ਆਏ ਸਨ ।

ਨਦਿ ਜਮਨਾ ਕੇ ਤੀਰ ਮਹਿ, ਤੀਰਥ ਮੁਚਨ ਕਪਾਲ ।
ਨਗਰ ਪਾਂਵਟਾ ਛੋਰ ਹਮ, ਆਏ ਤਹਾਂ ਉਤਾਲ ।... ੨ ।
(ਦਸਮ ਗ੍ਰੰਥ, ਚਰਿਤ੍ਰ-ਪਾਖਯਾਨ ੭੧)

ਨਿਤ ਪ੍ਰਤਿ ਮਨੀਆ ਮੱਜਨ ਕਰੈ । ਪਦ ਪੰਕਜ ਗੁਰ ਮਸਤਕ ਧਰੈ ।
 ਨਿਸ ਦਿਨ ਕਰ ਸਵਾ ਮਨ ਮਾਜੇ । ਅੰਧੇਰੀ ਬਦ ਨ ਦੇਖੇ ਝਾਂਜੇ ।
 ਸੇਵਾ ਹਰੀ ਜੁੱਧ ਮਹਿ ਆਗੇ । ਹੋਇ ਕਾਇਰ ਨਹਿ ਪੀਛੇ ਭਾਗੇ । ੬੨ ।

ਦੋਹਰਾ ।

ਭੇਜੀ ਪਾਤੀ ਗੁਰਾਂ ਵਿਗ, ਭੀਮ ਚੰਦ ਨਰੇਸ਼* ।
 ਹੇ ਸਤਿਗੁਰ ਰਛਿਆ ਕਰੇ, ਚਢ ਆਯੋ ਤੁਰਕੇਸ਼ । ੬੩ ।
 ਮਨੀ ਸਿੰਘ ਬੀ* ਆਦਿ ਲੈ, ਨਾਮੀ ਨਾਮੀ ਬੀਰ ।
 ਪਹੁੰਚੇ ਗੁਰੁ ਨਦੋਨ ਮੈ*, ਲੈ ਸਿਖਨ ਕੀ ਭੀਰ । ੬੪ ।

ਚੋਪਈ ।

ਸਤ੍ਰੁਹ ਸੈ ਸੰਤਾਲੀਸ ਮਾਹਿ । ਚੇਤ ਮਾਸ ਕੀ ਬਾਈਸ ਆਹਿ ।
 ਫਤੇ ਭਈ ਜੀਤ ਘਰ ਆਏ । ਰਾਜੇ ਅਪਨੇ ਧਾਮ ਸਿਧਾਏ ।
 ਕਛੁਕ ਕਾਲ ਇਸ ਭਾਂਤ ਬਿਤਾਯੋ । ਚੁਨ ਚੁਨ ਚੋਰ ਸਭੀ ਰਾਹਿ ਘਾਯੋ ।
 ਮਨੀਏ ਤੇ ਗੁਰ ਕਿਰਪਾ ਹੋਈ । ਸਿਦਕੀ ਸਿਖ ਇਸ ਸਮ ਨਹਿ ਕੋਈ ।
 ਦਿਵਸ ਵਸੋਆ ਸੰਗਤ ਬੀਚ । ਗੁਰ ਦੀਵਾਨ ਮਨੀਏ ਕੂੰ ਕੀਚ() ।
 ਸੇਵਾ ਹਰੀ ਬੇਨਤੀ ਕਰਦਾ । ਹੇ ਸਤਿਗੁਰ ਮੈਂ ਤੇਰਾ ਬਰਦਾ । ੬੫ ।

ਦੋਹਰਾ ।

ਰੇਨ ਦਿਵਸ ਸੇਵਾ ਕਰੇ, ਰਹਿ ਕਰ ਪੁਰੀ ਅਨੰਦ ।
 ਗੁਰੁ ਸਿੱਖ ਕਾ ਪਿਆਰ ਇਮ, ਜਿਮ ਚਕੋਰ ਤੇ ਚੰਦ । ੬੬ ।

* ਜੁਧ ਕਾਜ ਨਿਪੁ ਹਮੈ ਬੁਲਾਯੋ ।

ਆਪ ਤਵਨ ਕੀ ਓਰ ਸਿਧਾਯੋ ।...੧੧ ।

(ਬਚਿਤ੍ਰ ਨਾਟਕ ਪਾ: ੧੦, ਅਧਿਆਇ ੯)

( ) ੧ ਵੈਸਾਖ ਸੰਮਤ ੧੭੪੮ ਬਿ: (੨੯ ਮਾਰਚ, ੧੬੯੧ ਈ:) ਨੂੰ ਸ੍ਰੀ ਦਸਮੇਸ਼ ਜੀ ਨੇ ਰਵਾਲਸਰ ਦੇ ਮੁਕਾਮ ਤੇ ਭਾਈ ਮਨੀ ਸਿੰਘ ਨੂੰ, ਦੀਵਾਨਗੀ ਦੀ ਚ ਪਦਵੀ ਬਖਸ਼ੀ, ਜਿਸ ਦਾ ਸਬੂਤ ਹਰਿਦੁਾਰ ਦੀਆਂ ਵਹੀਆਂ 'ਚੋਂ ਭੀ ਮਿਲਦਾ ਹੈ :—

ਲਿਖਤੰ ਮਨੀ ਰਾਮ, ਬੇਟਾ ਨਾਇਕ ਮਾਈ ਦਾਸ ਕਾ.. ਵਾਸੀ

ਅਲੀਪੁਰ ਪਰਗਨਾ ਮੁਲਤਾਨ । ਮਿਤੀ ੨ ਚੇਤ ਸੰਬਤ ੧੭੫੧ ਕੋ

ਗੁਰੁ ਗੋਬਿੰਦ ਰਾਇ ਕੇ ਸਾਥ ਦੀਵਾਨ ਹੋ ਕਰ ਆਏ, ਸੁਖ ਦੇ ਇਸਨਾਨ ।

(ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਚੰਦ ਪੰਡਾ, ਵਹੀ ਹਰਿਦੁਾਰ)

ਸਤ੍ਰੁਹ ਸੈ ਉਨਵਿੰਜਵਾਂ,* ਸੰਮਤ ਬਿਕ੍ਰਮ ਗਾਇ ।
ਭੀਮ ਚੰਦ ਕਹਿਲੁਰ ਪਤਿ, ਗਯੋ ਸੂਰਗ ਸਿਧਾਇ । ੬੭ ।

ਸੋਰਠਾ ।

ਅਸੂਨ ਦਿਨ ਖੋੜਸ ਗਯੋ, ਕੀਆ ਪਿਆਨਾ ਸੂਰਗ ਕੂੰ ।
ਪਾਛੇ ਗਾਦੀ ਪਰ ਬਹਯੋ, ਅਜਮੇਰ ਚੰਦ ਚੰਦੇਲੀਆ । ੬੮ ।

ਦੋਹਰਾ ।

ਸਤ੍ਰੁਹ ਸੈ ਬਾਵਨ ਵਿਖੇ, ਪੰਥ ਖਾਲਸਾ ਸਾਜੀ ।
ਵਿਸਾਖੀ ਕੇ ਦਿਵਸ ਸੈ ਕਲਗੀਧਰ ਮਹਾਰਾਜ । ੬੯ ।
ਚਰਨ ਪਹੁਲ ਗੋਬਿੰਦ ਗੁਰ, ਗਾਗਰ ਬੀਚ ਪਵਾਇ( ) ।
ਚੌਪਤ ਗਾਇ ਬੀ* ਜਯੋ ਕਹਯੋ ਦਿਓ ਨਦੀ ਮੋਧ ਰਖਵਾਇ । ੭੦ ।

ਸਵੇਯਾ ।

ਪਹੁਲ ਦੀਯੋ ਕਹ ਬੀ* ਦਸਮੇਸ਼ ਜੂ, ਮਨੀਏ ਬੀ* ਸਿੰਘ ਮਨੀ ਬਨਾਯੋ ।
ਪਾਚ ਪੀਆਇ ਚੁਲੀ ਮਨੀ ਸਿੰਘ ਕੂੰ, ਪਾਚ ਵਾਰੀ ਗੁਰ ਫਤੇ ਬੁਲਾਯੋ ।

* ਸਪਤ ਵਿੰਸਤਿ ਵਰਖ ਲੇ, ਨਿਪਤਿ ਸੁਖ ਕੀਨਾ ।

ਚਾਰ ਮਾਸ ਉਪਰ ਲਖੋ, ਮਨ ਮਾਹਿ ਪ੍ਰਬੀਨਾ । ੪੧ ।

ਬਾਜਤ ਡੰਕਾ ਕਾਲ ਕੋ, ਜਾਨਯੋ ਨਿਜ ਸੀਸਾ ।

ਰਾਜ ਚੰਦ ਅਜਮੇਰ ਕੋ, ਤਬ ਦੀਨ ਮਹੀਸਾ ।

ਸੰਬਤ ਸਤ੍ਰੁਹ ਸੈ ਲਖੋ, ਇਕ ਉਨ ਪਰਾਸਾ ।

ਗਾਦੀ ਦੇ ਨਿਜ ਪਤ੍ਰ ਕੋ, ਨਿਪ ਸੁਰਪੁਰਿ ਬਾਸਾ । ੪੨ ।

(ਬੋਦੀ ਗਣੇਸ਼ਾ ਸਿੰਘ, ਸ਼ਬਿ ਵੰਸ਼ ਵਿਨੋਦ, ਅਧਿਆਇ ੧੦)

† ਪ੍ਰਚਲਿਤ ਰਵਾਇਤ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਖਾਲਸਾ ਪੰਥ ਸੰਮਤ ੧੭੫੬ ਬਿ: ਨੂੰ ਵੇਖਾਖੀ (੩੦ ਮਾਰਚ, ੧੬੯੯ ਈ:) ਵਾਲੇ ਦਿਨ ਸਾਜਿਆ ਸੀ, ਪਰ ਏਥੇ ਉਸ ਦੀ ਥਾਂਵੇ ਸੰਬਤ ੧੭੫੨ ਬਿ: ਦਿੱਤਾ ਹੈ । ਪ੍ਰੋਮ ਸੁਮਾਰਗ ਗ੍ਰੰਥ ਵਿਚ ਪੰਥ ਸਾਜਣ ਲਈ ਸੰਮਤ ੧੭੫੫ ਵਿਚ ਸਦਾ ਦੇਣ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਹੈ, ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਪਹਿਲੇ ਅਧਿਆਇ ਵਿੱਚ ਇਉਂ ਲਿਖਿਆ ਹੈ :—

ਸੰਮਤ ਸਤਾਰਾਂ ਸੈ ਪਰਵੰਜੇ ੧੭੫੫ ਮਹਿ, ਜੋ ਕੋਈ ਇਸ ਪੰਥ ਵਿਖੇ ਆਵੈਗਾ ਸੋ ਆਪਨੇ
ਧਰਮ ਬਿਖੇ ਰਹੇਗਾ, ਨਹੀਂ ਤਾਂ ਕਲਿਜੁਗ ਗਿਰਾਸ ਲਏਗਾ ।

( ) ਨਿਜ ਚਰਨ ਪਖਾਲ ਗਾਗਰੇ ਧਰਾ ।

ਕਰ ਬੰਦ ਲਖੋਟਾ ਮੁਹਰ ਸੁਖ ਕਰਾ ।

ਸਤਿਰੁਦਰ ਮਾਹਿ ਅਮਾਨ ਧਰਾਇਆ ।

ਖੰਡੇ ਕੀ ਪਹੁਲ ਹੁਕਮ ਕਰਾਇਆ ॥

(ਥਾਥਾ ਸਰੂਪ ਦਾਸ ਭੱਲਾ ਕ੍ਰਿਤ ਮਹਿਮਾ ਪ੍ਰਕਾਸ)

ਪਾਂਚ ਚੁਲੀ ਮੱਧ ਆਖਨ ਡਾਰ ਕੈ, ਪਾਂਚ ਚੁਲੀ ਵਿੱਚ ਕੇਸਨ ਪਾਯੋ ।
ਸੇਵਾ ਹਰੀ ਨੀਲੰਬਰ* ਸ੍ਰੀ ਗੁਰ, ਤਨ ਮਨੀ ਸਿੰਘ ਜੂ ਕੇ ਸਜਾਯੋ । ੭੧ ।

ਦੋਹਰਾ ।

ਮਨੀ ਸਿੰਘ ਕੇ ਪਾਂਚ ਸੂਤ, ਪਾਂਚੋ ਖਰੇ ਕਰਾਇ ।
ਪੀ ਅਮ੍ਰਿਤ ਭਏ ਖਾਲਸਾ, ਰਹੇ ਹਜੂਰ ਸਦਾਇ । ੭੨ ।
ਰਾਈਆ ਰੂਪਾ ਮਾਨ ਸਭ, ਸੰਗਤ ਬੀਚ ਖਲੋਇ ।
ਪੀ ਅਮ੍ਰਿਤ ਭਏ ਖਾਲਸਾ, ਕਰਮ ਭਰਮ ਸਬ ਖੋਇ । ੭੩ ।

ਚੌਪਈ ।

ਨਿਜ ਕਰ ਤੇ ਗੁਰ ਅਮ੍ਰਿਤ ਦੀਯੋ ; ਮਨੀਏ ਬੀ ਸਿੰਘ ਮਨੀਆ ਕੀਯੋ ।
ਕਰ ਇਸ਼ਨਾਨ ਜਪੈ ਜਪੁ ਜਾਪ । ਛੇਹਿ ਨ ਸਾਕੈ ਤੀਨੋ ਤਾਪ ।
ਸੂਤ ਮਿਆਨੋਂ ਸੂਪ ਸੁਖਾਇ । ਫਤੇ ਵਾਹਿਗੁਰੂ ਮੁਖੋਂ ਬੁਲਾਇ ।
ਨੀਲੰਬਰ ਗਜ ਸਵਾ ਕਛਹਿਰੈ । ਦੇਗ ਸਹੀਦੀ ਤੀਜੈ ਪਹਿਰੈ ।
ਟੇਢ ਮੁਛਹਿਰੈ ਆਖੈ ਗਹਿਰੀ । ਗੁਰਬਖਸ ਦੁਸਟ ਜਹੇ ਸੇਧੇ ਜਹਿਰੀ ।
ਸੇਵਾ ਹਰੀ ਹੁਸੈਨੀ ਖਾਨਾ । ਉਪਰ ਗਿਰੀਸਨ ਚੜ੍ਹਿਯੋ ਆਨ । ੭੪ ।

ਦੋਹਰਾ ।

ਦੋਹੀ ਫਿਰੀ ਹੁਸੈਨ ਕੀ, ਇਸ ਬੀ ਬਚਯੋ ਨ ਕਾਇ ।
ਜੇ ਅੜਿਯੋ ਸੋ ਬੜ ਗਯੋ, ਜੇਰ ਭਏ ਸਬ ਆਇ । ੭੫ ।
ਕਟੋਚ ਕਹਿਲੂਰੀ ਮਿਲ ਸਬੀ, ਘੇਰ ਗੁਲੇਰੀ ਲੀਨ ।
ਲਿਖ ਪਤੀਆ ਤਉ ਨਿਰਪ ਨੇ, ਭੇਜ ਗੁਰਾ ਕੋ ਦੀਨ । ੭੬ ।

ਚੌਪਈ ।

ਪਹੁੰਚੀ ਖਬਰ ਗੁਰਾਂ ਢਿਗ ਐਸ । ਨੀਚ ਕਰਮ ਉਨ ਕੀਨੋ ਜੈਸ ।
ਮਹਾਂ ਕੁਤਸਤ ਕਾਜ ਉਨ ਕੀਯੋ । ਅੰਨ ਦੇਸ ਮਹਿ ਰਹਿਨ ਨ ਦੀਯ ।

* ਨੀਲੰਬਰ (ਵਸਤੂ) ਪਹਿਰਨ ਦਾ ਖਾਲਸੇ ਨੂੰ ਮੁੱਢੋਂ ਹੀ ਹੁਕਮ ਹੈ । ਇਸ ਦੀ ਪ੍ਰਸ਼ੁਤਾ ਲਈ ਦੇਖੋ
ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ ਵਾਰ ੪੧, ਗੁਰਬਿਲਾਸ ਪਾ: ੧੦ (ਕੋਇਰ ਸਿੰਘ), ਬੰਸਾਵਲੀ ਨਾਮਾ (ਕੇਸਰ ਸਿੰਘ, ਫਿਬਰ)
ਤੇ ਮਹਿਮਾ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ (ਬਾਬਾ ਸਰੂਪ ਦਾਸ ਭੱਲਾ) ।

† ਹੁਸੈਨ ਖਾਂ ਦੀਆਂ ਵਧੀਕੀਆਂ ਬਾਰੇ, ਬਚਿਤ੍ਰ ਨਾਟਕ (ਅ. ੧੩) ਵਿੱਚ ਇਉਂ ਲਿਖਿਆ ਹੈ :—
ਕਰਯੋ ਜੇਰ ਸੈਨੰ, ਹੁਸੈਨੀ ਪਿਆਨੰ । ਪ੍ਰਥਮ ਕੂ-ਕੈ, ਲੂਟ ਲੀਨੋ ਅਵਾਨੰ ।
ਪੁਨਰ ਭੱਢਵਾਲੰ, ਕੀਯੋ ਜੀਤ ਜੇਰੰ । ਕਰੈ ਬੰਦ ਕੈ, ਰਾਜ ਪੁਤ੍ਰਾਨ ਚੇਰੰ ।
ਪੁਨਹ ਦੁਨ ਕੋ, ਲੂਟ ਲੀਨੋ ਸੁਧਾਰੰ । ਕੋਈ ਸਾਮਹ, ਹੂੰ ਸਕਯੋ ਨਹਿ ਗਵਾਰੰ ।
ਲੀਯੋ ਡੀਨ ਅਨੰ, ਦਲੈ ਬਾਂਟ ਦੀਅੰ । ਮਹਾਮੂੜੁ, ਯੇ ਕੁਤਸੱਤੰ ਕਾਜ ਕੀਅੰ । ੩ ।

ਕਹਿਲੂਰੀ ਆਦਿਕ ਰਾਜੇ ਗੋਲ । ਹਾ ਹਾ ਕਾਰ ਗਈ ਸਬ ਵੈਲ ।
 ਪੜ ਪਾਤੀ ਸੰਗ ਸੈਨ ਪਠਾਈ । ਸ੍ਰੀ ਜਗਦੀਸ ਜਗਤ ਕੇ ਰਾਈ ।
 ਨਹਿ ਮਾਨੀ ਝਗਰਾ ਵਧ ਗਯੇ । ਦੂਹੁ ਤਰਫੀ ਜੁਧ ਹੋਵਤ ਭਯੇ ।
 ਸੰਗਤ ਸਿੰਘ ਬੀ ਆਦਿਕ ਔਰ । ਸਾਮੇ ਜੂਝੇ ਸੀ ਤਿਹ ਠੌਰ ।
 ਮਰਯੋ ਹੁਸੈਨੀ ਬੀਚ ਮੈਦਾਨੇ । ਹਰੀ ਸਿੰਘ ਜੂਝੇ ਤਿਹ ਠਾਨੇ ।
 ਮੈ ਅਨੇਕਾ ਭਗੀ ਸਿਪਾਹੀ । ਜੀਤ ਗੁਪਾਲੈ ਕੀ ਭਈ ਆਹੀ ।
 ਸ੍ਰੀ ਮੁਖ ਤੇ ਗੁਰ ਐਸ ਅਲਾਈ : 'ਰਾਖਿ ਲੀਯੋ ਹਮ ਕੋ ਜਗ ਰਾਈ ।'
 ਸਤ੍ਰੁਹ ਸੇ ਬਾਵਨ ਕੇ ਮਾਹਿ* । ਫਾਗ ਮਾਸ ਕੀ ਤੇਈਸ ਆਹਿ ।
 ਸੇਵਾ ਹਰੀ ਜਿਸ ਵਲ ਹੈ ਆਪ । ਮਾਰ ਨ ਸਾਕੈ ਤੀਨੋ ਤਾਪ । ੭੭ ।

ਦੋਹਰਾ ।

ਮਨੀ ਸਿੰਘ ਗੁਰ ਦਸਮ ਵਿਗ, ਥੇ ਪੁਰੀ ਬੀਚ ਅਨੰਦ ।
 ਮਧ ਖਾਲਸੇ ਇਉਂ ਸੋਹੈ, ਜਿਉਂ ਤਾਰਨ ਮਹਿ ਚੰਦ । ੭੮ ।
 ਕਥਾ ਰੋਜ ਗੁਰ ਗ੍ਰੰਥ ਕੀ, ਸੰਗਤ ਤਾਈ ਸੁਨਾਇ ।
 ਅਨੰਦ ਪੁਰੇ ਇਮ ਸਮਾ ਕੁੱਛ, ਬੀਤ ਗਯੋ ਥੀ ਆਇ । ੭੯ ।

ਸਵੇਯਾ ।

ਕੇਤਕ ਕਾਲ ਬਤੀਤ ਭਏ ਪੁਨ, ਪੁਰ ਰਾਮ ਦਾਸ ਤੇ ਸੰਗਤ ਆਈ ।
 ਦਰਸਨ ਕਰ ਦੁੱਖ ਦੂਰ ਭਏ ਸਬ, ਪਦ ਪੰਕਜ ਗੁਰ ਸੀਸ ਨਿਵਾਈ ।
 ਦ੍ਰੈ ਕਰ ਜੋਰ ਪੱਲੂ ਗਲ ਡਾਰ ਕੇ, ਹੇ ਜਗਦੀਸ ! ਸੁਨੋ ਬਿਨਤਾਈ ।
 ਸੇਵਾ ਹਰੀ ਪ੍ਰਭ, ਚਾਚਾ ਜੀ ਆਪ ਕੇ, ਗਏ 'ਹਰਿ ਜੀ' ਪਰਲੋਕ ਸਿਧਾਈ() । ੮੦ ।

ਦੋਹਰਾ ।

'ਹਰਿ ਜੀ' ਪਾਛੇ ਗੱਦੀ ਤੇ, ਬਹਯੋ ਨਿਰੰਜਨ ਰਾਇ[] ।
 ਬਲ ਘਟਿਯੋ ਹੈ ਏਸ ਕਾ, ਸੰਗਤ ਸਾਥ ਨ ਕਾਇ । ੮੧ ।

* ਇਹ ਜੰਗ ੨੨ ਫੱਗਣ ਸੰਮਤ ੧੭੫੨ ਬਿ: (੨੦ ਫਰਵਰੀ, ੧੬੯੬ ਈ:) ਨੂੰ ਹੋਈ ਸੀ ।

() ਸੋਢੀ ਹਰਿ ਜੀ, ਸੋਢੀ ਮਿਹਰਬਾਨ ਦਾ ਪੁਤ੍ਰ ਤੇ ਬਾਬਾ ਪ੍ਰਿਥੀ ਚੰਦ ਦਾ ਪੋਤ੍ਰਾ ਸੀ। ਇਹ ਆਪਣੇ ਪਿਤਾ ਦੀ ਮਿਰਤੁ ਦੇ ਬਾਦ, ਮਾਘ ਸੁਦੀ ਪੰਚਮੀ ਸੰਮਤ ੧੬੯੬ ਬਿ: (੧੮ ਜਨਵਰੀ, ੧੭੪੦ ਈ:) ਨੂੰ ਗੱਦੀ ਤੇ ਬੈਠਾ ਤੇ ਇਸ ਦਾ ਚਲਾਣਾ, ਵਿਸਾਖ ਵਦੀ ਇਕਾਦਸ਼ੀ ਸੰਮਤ ੧੭੫੩ ਬਿ: (੧੭ ਅਪ੍ਰੈਲ, ੧੬੯੬ ਈ:) ਨੂੰ ਸ਼੍ਰੀ ਅਮ੍ਰਿਤਸਰ ਹੋਇਆ ।

[] ਭਾਈ ਦਰਬਾਰੀ ਦੇ ਕਥਨ ਅਨੁਸਾਰ ਸੋਢੀ ਹਰਿ ਜੀ ਦੇ ਚਲਾਣੇ ਤੋਂ ਬਾਦ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਸੰਗਤ ਘਰ ਦੀ ਫੁਟ ਕਰਕੇ ਕਿਸੇ ਇਕ ਸੋਢੀ ਨੂੰ ਗੱਦੀ ਤੇ ਨਾ ਟਿਕਾ ਸਕੀ। ਸੋਢੀ ਨਿਰੰਜਣ ਰਾਇ ਹਰਿ ਗੋਪਲ ਤੇ ਕਵਲ ਨੈਨ (ਕੋਲ ਜੀ) ਨੇ, ਸੰਗਤ ਨੂੰ ਤਿੰਨ ਹਿੱਸਿਆਂ ਵਿੱਚ ਵੰਡ ਲਿਆ। ਆਖਰ ਉਹ ਇਸੇ ਫੁਟ ਦੇ ਕਾਰਣ, ਸੰਮਤ ੧੭੫੬ ਬਿ: ਤੋਂ ਪਹਿਲੇ ਪਹਿਲੇ ਸ਼੍ਰੀ ਅਮ੍ਰਿਤਸਰ ਦਾ ਨਿਵਾਸ ਛੱਡ ਕੇ ਮਾਲਵੇ ਵਿਚ ਨਗਰ ਘਰਾਣੇ-ਢਿੱਲਵਾਂ ਤੇ ਗੁੜ ਕੇ ਕੋਠੇ ਜਾ ਰਹੇ (ਦੇਖੋ, ਗੁਰੂ ਪ੍ਰਿਥੀ ਚੰਦ ਗੁਰ ਬੰਸਾਵਲੀ ।)

ਅਕਾਲ ਬੁੰਗੇ ਹਰਿ ਮੰਦਰ ਲਈ, ਭੇਜੇ ਸੇਵਾਦਾਰ ।
ਪ੍ਰਿਥੀ ਵੰਦੀਏ ਛੇੜ ਗਏ, ਗੁਰੁ ਰਾਮਦਾਸ ਦਰਬਾਰ । ੮੨ ।

ਚੌਪਈ ।

ਸਤ੍ਰੁਹ ਸੈ ਪਚਵੰਜਾ ਆਹਿ । ਦਿਵਸ ਵੈਸਾਖੀ ਸੰਗਤ ਮਾਹਿ ।
ਚਹੂੰ ਦਿਸਿ ਸਤਿਗੁਰੁ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟਿ ਚਲਾਈ । ਮਨੀ ਸਿੰਘ ਤੇ ਪਹੁੰਚੀ ਜਾਈ ।
ਦੇ ਕਰ ਜੋਰ ਖਰਾ ਹੋ ਬੋਲਾ : 'ਹੇ ਸਤਿਗੁਰ ! ਮੈਂ ਤੇਰਾ ਗੋਲਾ ।'
ਕਹਿਯੋ 'ਸੁਧਾ ਸਰ ਨਗਰੀ ਜਾਵੇ । ਹਰਿ ਮੰਦਰ ਕੀ ਸੇਵ ਕਮਾਵੇ ।'
ਪੰਚ ਸਿਖ ਗੋਲ ਕੀਏ ਤਿਆਰ । ਭੂਪਤ ਸਿੰਘ ਐ ਸਿੰਘ ਗੁਲਜਾਰ ।
ਚੰਦਰਾ ਕੋਇਰ ਸਿੰਘ, ਸਿੰਘ ਦਾਨ । ਪੰਚਮ ਕੀਰਤ ਸਿੰਘ ਸੁਜਾਨ ।
ਸੇਵਾ ਹਰੀ ਗੁਰੁ ਹੋ ਕ੍ਰਿਪਾਲ । ਮੰਨ ਬੇਨਤੀ ਸੰਗਤ ਨਾਲ । ੮੩ ।

ਦੋਹਰਾ ।

ਪਾਂਚ ਪਹੁਲੀਏ ਸਿਖ ਇਹ, ਗੁਰੁ ਕਾ ਖਾਸ ਦੀਵਾਨ ।
ਲੈ ਆਗਿਆ ਤਬ ਖਸਟ ਇਹ, ਖਲ ਅਰਦਾਸ ਸੁਧਾਨ । ੮੪ ।
ਬੀੜ ਏਕ ਸ੍ਰੀ ਗ੍ਰੰਥ ਕੀ, ਫਰਰੈਦਾਰ ਨਿਸ਼ਾਨ ।
ਦੇ ਵਿਦਾ ਸਤਿਗੁਰੁ ਕੀਆ, ਮਨੀ ਸਿੰਘ ਬੁਧਿਮਾਨ । ੮੫ ।

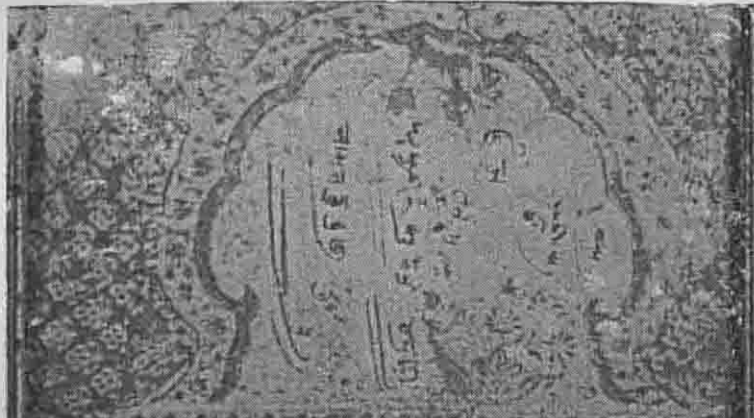
ਕਥਿੱਤ ।

ਲੈ ਕੇ ਸੰਗਤ ਕੂੰ ਨਾਲ, ਮਨੀ ਸਿੰਘ ਤਤਕਾਲ,
ਪਹੁੰਚਾ ਸੁਧਾ ਸਰ ਤਾਲ, ਆਇ ਦਰਸਨ ਪਾਂਵਦਾ ।
ਜੇਠ ਸੁਦੀ ਚੌਥ ਖਾਸ, ਕੀਆ ਗ੍ਰੰਥ ਪ੍ਰਕਾਸ,
ਪਹਿਲੇ ਕਰ ਅਰਦਾਸ, ਝੰਡਾ ਸਾਹਿਬ ਕੂੰ ਝੁਲਾਂਵਦਾ ।
ਸਿੰਘ ਸੁਣ ਸੁਣ ਆਉਣ, ਆ ਕੇ ਦਰਸਣ ਪਾਉਣ,
ਫਤੇ ਗੁਰੁ ਕੀ ਬੁਲਾਉਣ, ਗੋਲ ਸਬ ਕੂੰ ਬਹਾਂਵਦਾ ।
ਵਿੱਤੀ ਬਦਲ ਸੀ ਰੀਤ, ਮੀਣੇ ਭਏ ਭੈ ਭੀਤ,
ਭਈ ਖਾਲਸੇ ਕੀ ਜੀਤ, ਭੱਟ ਦੇਗ ਵਰਤਾਂਵਦਾ । ੮੬ ।

ਦੋਹਰਾ ।

ਦਿਨ ਦੂਨੀ ਰਾਤ ਚੋਗਨੀ, ਸੰਗਤ ਵਧਦੀ ਜਾਹਿ ।
ਮੀਣਿਆ ਕਾ ਬਲ ਘੋਟ ਗਯੋ, ਅਮ੍ਰਿਤਸਰ ਮੇਂ ਧਾਹਿ । ੮੭ ।
ਦੇਸ ਮਾਲਵੇ ਜਾ ਵਸਯੋ, ਰਾਇ ਨਿਰੰਜਨ ਆਇ ।
ਘਰਾਂਚੇਂ ਸੁਤ ਇਸ ਕਾ ਰਿਹਾ, ਨਾਮ ਦਖਣੀ ਰਾਇ । ੮੮ ।

ੴ ਸਤਿਗੁਰਪਾਦਿ॥
 ਸੀਸਰਿਗੁਰੁਜੀਕੀਯ ਕਾਏ॥ ਕੁਠੀਯੁ
 ਭਾਸਿਯਜੀਕਾਈਏਏਸਿਯਜੀ॥ ਯੁਈਅ
 ਨਿਕਸਿਯਜੀ॥ ਕੁਠੀਯਜਸਬਸਿਯਜੀ॥ ਕੁਠੀ
 ਅਜਾਈਬਾਸਿ॥ ਜੀ॥ ਏਕਪਾਈਦਾਸੁਦ
 ਏਮਨੀ॥ ਯੁਠੀਗੁਰੁਗਮਭਕੇਗਾ॥ ਤੁਸੀਮੇ
 ਏਪੁਕਠਰਜੰਦਯਠੇ॥ ਯੁਠੀ॥ ਤੁਸਾਈਯਰਮੇ
 ਏਖਸੀਠੀ॥ ਸਭਵਰਤਾਏਏਤੁਸੀਮਹਿਠਸੇਠ
 ਏਕੋਡੀਦਮਤੀਪਿਠੇ॥ ਯੁਠੀਯਾਰਠਿਯ
 ਜਿਠਾ॥ ਯੁਠੀ॥ ਯਾਏਠਿਠੇਏਪੁਕਠਰ
 ਜਿਠੇ॥ ਯਾਸਿਯਪੁ॥ ਯੁਠੀਦਵਲਾਏ॥
 ਜਿਠੇ॥ ਯੁਠੀਏਵਾਕਠੇਗੇ॥ ਤੁਸਠੇਏਵਾਰਠਾਠ
 ਯਾਠਿਠਰਠਾ॥ ਤੁਸਠਿਠਦ॥ ਯੁਠੀਠਮਾਠੇ॥

ਦਸਮੇਸ਼ ਜੀ ਦਾ ਹੁਕਮਨਾਮਾ ਭਾਈ ਮਨੀ ਸਿੰਘ ਦੇ ਨਾਂ

ਕਬਿੱਤ ।

ਨਿਤਪ੍ਰਤਿ ਕਥਾ ਹੋਵੇ, ਗ੍ਰੰਥ ਮਹਾਰਾਜ ਜੂ ਕੀ,
ਬੰਗੇ ਹੈ ਅਕਾਲ ਨਿਤ, ਲਗਦਾ ਦੀਵਾਨ ਜੀ ।
ਰਹਿਤ ਦਸਮੇਸ਼ ਜੀ ਦੀ, ਵੱਸੇ ਨਿਤ ਸੰਗਤਾਂ ਕ੍ਰੇ,
ਖਰੇ ਖੋਟੇ ਵਾਲੀ ਨਿਤ, ਹੋਂਵਦੀ ਪਛਾਨ ਜੀ ।
ਖੰਡੇ ਦੀ ਪਹੁਲ ਦੇਵੇ, ਆਪਭਿਲਾਖੀਆਂ ਕੋ,
ਨਿਤ ਨਵੇਂ ਸਿੰਘ ਸਜ, ਪਿੰਡਾਂ ਵਿੱਚ ਜਾਨ ਜੀ ।
ਸੇਵਾ ਹਰੀ ਇਵੇਂ ਕਿਵੇਂ, ਬੀਤ ਗਏ ਬਰਖ ਕਈ,
ਸੁਧਾ ਸਰ ਵਿਖੇ ਮਨੀ ਸਿੰਘ ਕੋ ਪਛਾਨ ਜੀ । ੯੯ ।

ਦੋਹਰਾ ।

ਕਈ ਵਾਰ ਮਨੀ ਸਿੰਘ ਜੂ, ਆਏ ਪੁਰੀ ਅਨੰਦ ।
ਸਿਖ ਗੁਰੂ ਕਾ ਪਿਆਰ ਇਮ, ਜਿਮ ਚਕੋਰ ਤੇ ਚੰਦ । ੯੦ ।
ਸੇਵਾ ਸੁਣ ਹਰਿ ਮੰਦਰ ਕੀ, ਸਤਿਗੁਰ ਹੋਇ ਦਇਆਲ ।
ਦੇ ਪਤ੍ਰ ਸਤਿਕਾਰਿਆ, ਮਨੀ ਸਿੰਘ ਤਤਕਾਲ । ੯੧ ।

ਚੌਪਈ ।

ਮਨੀ ਸਿੰਘ ਕੇ ਦੇ ਵਡਿਆਈ । ਹੁਕਮ ਨਾਮੇ ਕੇ ਮੱਧ ਲਿਖਾਈ() :
“ਸੇਵਾ ਕਰਤ ਹੋਇ ਨਿਹਕਾਮੀ । ਤਿਸੁ ਕਉ ਹੋਤ ਪਰਾਪਤ ਸੁਆਮੀ ।”
ਮਨੀ ਸਿੰਘ ਕੀ ਐਸ ਹੈ ਕਰਨੀ । ਇਕ ਜਿਹਵਾ ਸੇ ਜਾਇ ਨ ਬਰਨੀ ।
ਇਨ ਕੇ ਪਿਤਾ ਪਿਤਾਮਾ ਸਾਰੇ । ਪੁਤ੍ਰ ਭਾਈ ਸਣ ਪਰਿਵਾਰੇ ।
ਧਰਮ ਹੋਤ ਸੀ ਹੋਏ ਸ਼ਹੀਦ । ਗੁਰੂ ਬਾਬੇ ਕੇ ਸਬੀ ਮੁਰੀਦ ।
ਸੇਵਾ ਹਰੀ ਸਵਾਰੋ ਕਾਜ । ਮਮ ਸੇਵਕ ਕੀ ਰਾਖੋ ਲਾਜ । ੯੨ ।

( ) ਉਸ ਹੁਕਮਨਾਮੇ (ਦੇਖੋ ਫੋਟੋ) ਦੀ ਇਬਾਰਤ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹੈ :—

੧ ਓ ਸਤਿਗੁਰ ਪ੍ਰਸਾਦਿ

ਸ੍ਰੀ ਸਤਿਗੁਰੂ ਜੀ ਕੀ ਆਗਯਾ ਹੈ । ਭਾਈ ਬਚਿਤ੍ਰ ਸਿੰਘ ਜੀ । ਭਾਈ ਉਦੇ ਸਿੰਘ ਜੀ । ਭਾਈ
ਅਨਿਕ ਸਿੰਘ ਜੀ । ਭਾਈ ਅਜਬ ਸਿੰਘ ਜੀ । ਭਾਈ ਅਜਾਇਬ ਸਿੰਘ ਜੀ । ਨਾਇਕ ਮਾਈ
ਦਾਸੁ ਵੋਇ ਮਨੀ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਵਾਹਰੁ ਸਰਮ ਰਏਗਾ । ਤੁਸੀ ਮੇਰੇ ਪੁਤ੍ਰ ਫਰਜੰਦਹ ਖਾਨੇ ਜਾਦ ਹੋ । ਤੁਸਾ
ਉਪਰ ਮੇਰੀ ਖੁਸ਼ੀ ਹੈ । ਸਭ ਵਰਤਾਰੇ ਕੇ ਤੁਸੀ ਮਹਿਰਮ ਹੋ । ਹੋਰ ਕੋਝੀ ਦਮੜੀ ਪੈਸਾ ਧੋਲਾ ਰੂਪੈਯਾ
ਰੋਝਿਆ ਦਾ ਜੋ ਅਸਾਨੂੰ ਦੇਏਗਾ । ਇਹ ਮੇਰੇ ਫਰਜੰਦ ਹਨ । ਸਿਖਾ [ਪੁਤਾ ਸੇਵਾ ਦਾ ਵੇਲਾ] ਹੈ ।
ਜੇ ਲੋਚ ਕੈ ਸੇਵਾ ਕਰੋਗੇ ਤੁਸਾਡੇ ਸੇਵਾ ਦਰਗਾਹਿ ਥਾਇ ਪਵੇਗੀ । ਤੁਸਾ ਉਪਰ ਵਾਹਿਗੁਰੂ ਰਛਿਆ
ਕਰੇਗਾ । ਸੰਵਤ ੧੭੬੦ ਮਿਤੀ ਕਤਕ ੧ (ਹੋਰ ਵੇਰਵੇ ਲਈ ਦੇਖੋ ਅੰਤਕਾ ਪ)

ਦੋਹਰਾ ।

ਲੈ ਆਗਿਆ ਗੁਰਾ ਬੀ, ਮਨੀ ਸਿੰਘ ਬੁਧਿਮਾਨ ।
ਪਹੁੰਚਾ ਨਗਰੀ ਸੁਧਾ ਸਰ, ਗੁਰ ਕਾ ਖਾਸ ਦੀਵਾਨ । ੯੩ ।
ਪੁਰ ਅਨੰਦ ਕਈ ਜੁੱਧ ਕਰ, ਸ੍ਰੀ ਸਤਿਗੁਰ ਦਸਮੇਸ਼ ।
ਫੈਰ ਅਨੰਦਪੁਰ ਨਗਰ ਕੋ, ਗਏ ਮਾਲਵੇ ਦੇਸ । ੯੪ ।

ਚੋਪਈ ।

ਅਮ੍ਰਿਤਸਰ ਮੇਂ ਇਹ ਸੁਨ ਪਾਈ । ਫੈਰ ਅਨੰਦਪੁਰ ਗਏ ਜਗਰਾਈ ।
ਮਾਤਾ ਸਹਿਤ ਸਜਾਏ* ਚਾਰੇ । ਹੋ ਸ਼ਹੀਦ ਗੁਰ ਪੁਰੀ ਸਿਧਾਰੇ ।
ਮੁਕਤੇ ਪਾਂਚ ਪਿਆਰੇ ਤੀਨ । ਸੁਤ ਮਨੀ ਸਿੰਘ ਪਾਂਚੇ ਚੀਨ ।
ਅਪਰ ਸਿੰਘ ਲਰ ਸੂਰਗ ਸਿਧਾਏ । ਨਾਮ ਸਭਸ ਨਹੀਂ ਜਾਤ ਗਿਨਾਏ ।
ਸਾਬੋ ਕੀ ਤਲਵੰਡੀ ਮਾਹੀ । ਵੇਸ ਮਾਲਵੇ ਪਹੁੰਚੇ ਜਾਈ ।
ਮਨੀ ਸਿੰਘ ਲੈ ਸੰਗਤ ਸਾਬ । ਪਹੁੰਚ ਗੁਰੂ ਵਿਗ ਟੇਕਯੋ ਮਾਬ ।
ਸੇਵਾ ਹਰੀ ਗੁਰ ਬੀ ਬਲਿਹਾਰੇ । ਧਰਮ ਹੇਤ ਜਹਿ ਵਾਰੇ ਚਾਰੇ । ੯੫ ।

ਦੋਹਰਾ ।

ਦਿਸਾ ਦਖਣ ਜਬ ਸਤਿਗੁਰੂ, ਕੀਆ ਪਿਆਨਾ ਆਹਿ ।
ਗਏ ਮਨੀ ਸਿੰਘ ਗੈਲ ਤਬ, ਸੁਨੋ ਕਥਾ ਅਬ ਤਾਹਿ । ੯੬ ।
ਸ਼ਹਿਰ ਸੁਨਾ ਬਘੋਰ ਇਕ, ਜਹਿ ਪਹੁੰਚੇ ਗੁਰ ਨਾਬ ।
ਲਰਿਆ ਤਹਿ ਇਕ ਭੂਮੀਆ,† ਸ੍ਰੀ ਖਾਲਸੇ ਸਾਬ । ੯੭ ।

ਚੋਪਈ ।

ਭਈ ਜੀਤ ਝਗਰਾ ਮੁਕ ਗਯਾ । ਬਧਤ ਬਿਖਾਧ ਵਿੱਚੇ ਰੁਕ ਗਯਾ ।
ਬੀਤੀ ਰੇਣ ਚੜ੍ਹਿਆ ਦਿਨ ਆ ਕੇ । ਬੈਠੇ ਗੁਰੂ ਦੀਵਾਨ ਲਗਾ ਕੇ ।
ਮਨੀ ਸਿੰਘ ਤੇ ਆਦਿਕ ਐਰ । ਬੁਢੇ ਕਾ ਸੀ ਰਾਮ ਜੋ ਕੌਰ ।()

* ਅਜੀਤ ਸਿੰਘ ਜੁਬਾਰ ਸਿੰਘ, ਜੁਧ ਕਰ ਜੂਝੈ ਚਮਕੌਰ ।

ਸੀਰੀਏ ਥਿਖੇ ਜੋਗਵਰ ਸਿੰਘ, ਫਤੇ ਸਿੰਘ ਕੀ ਠੋਰ । ੧੦੭ ।

(ਦੁਨਾ ਸਿੰਘ “ਹੰਫੂਰੀ”, ਕਥਾ ਗੁਰੂ ਜੀ ਕੇ ਸੁਤਨ ਕੀ)

† ਭੂਮੀਆ ਤੋਂ ਭਾਵ ਏਥੇ ਬਘੋਰ ਦਾ ਭੂਮੀਆ (ਸਰਦਾਰ) ਮਹਾਂਨੰਦ ਹੈ, ਜੋ ਆਪਣੇ ਭਰਾ ਮੱਖਰਾ ਸਮੇਤ ਸਿੰਘਾਂ ਨਾਲ ਲੜਦਾ ਹੋਇਆ ਮਾਰਿਆ ਗਿਆ ਸੀ । ਇਹ ਘਟਨਾ ੧੯-੨੦ ਚੇਤ੍ਰ, ਸੰਮਤ ੧੭੬੩ ਬਿ: (ਮਾਰਚ, ੧੭੦੭ ਈ:) ਨੂੰ ਹੋਈ ।

() ਥਾਥੇ ਬੁਢੇ ਦੀ ਸੰਤਾਨ ਵਿੱਚੋਂ ਭਾਈ ਰਾਮ ਕੁਇਰ (ਗੁਰਬਖਸ਼ ਸਿੰਘ) ਜੀ ।

ਦੇ ਧੀਰਜ ਗੁਰ ਪਿਛਾਂ ਹਟਾਏ । ਸ੍ਰੀ ਜਗਦੀਸ ਜਗਤ ਕੈ ਰਾਏ ।
ਸੇਵਾ ਹਰੀ ਮਨੀ ਸਿੰਘ ਬੀਰ । ਪਹੁੰਚੇ ਆਇ ਸੁਧਾ ਸਰ ਤੀਰ । ੯੮ ।

ਦੋਹਰਾ ।

ਦੱਖਣ ਦਿਸ ਸਤਿਗੁਰ ਗਏ, ਸੰਗਤ ਭਈ ਉਦਾਸ ।
ਧੀਰਜ ਦੇਵੈ ਮਨੀ ਸਿੰਘ, ਰਚ ਸਾਖੀਆਂ ਖਾਸ । ੯੯ ।
ਇਸੀ ਤਰਾਂ ਬੀਤਤ ਭਏ, ਢਾਈ ਕੁ ਬਰਖ ਥੀ ਆਨ* !
ਵੇਸਾਖੀ ਕੈ ਦਿਵਸ ਪੈ, ਸੰਗਤ ਜੁੜੀ ਮਹਾਨ । ੧੦੦ ।

ਕਬਿੱਤ ।

ਕਰਨ ਦੀਦਾਰ ਆਈਆਂ, ਸੰਗਤਾਂ ਵਿਸੇਏ ਤੇ ਸੀ,
ਮਨੀ ਸਿੰਘ ਬੀਰ ਕੰਮ, ਕੀਤਾ ਸੀ ਸੁਧਾਈ ਦਾ ।
ਮੀਣਿਆਂ ਚੋਂ ਮੁਖੀ ਇੱਕ, ਚੂਹੜਮਲ ਖਤ੍ਰੀ ਸੀ,
ਨਿਰੰਜਨੀ() ਦੇ ਵਲੋਂ ਕੰਮ ਕਰੇ ਗੁਰਿਆਈ ਦਾ ।
ਹੰਕਾਰਿਆ ਧਿਕਾਰਿਆ ਤੇ, ਦੇਖੀ ਗੁਰੂ ਘਰ ਦਾ ਸੀ,
ਸੰਗਤ 'ਚ ਬੈਠ ਕੰਮ, ਕਰੇ ਬੁਰਿਆਈ ਦਾ ।
ਸੇਵਾ ਹਰੀ ਬੜਾ ਪੂਤ, ਚੂਹੜ ਦਾ ਸੀ ਰਾਮੂ ਮਲ,
ਬਾਪ ਗੋਲੇ ਵੱਧ ਕੰਮ, ਕਰੇ ਖੁਟਿਆਈ ਦਾ । ੧੦੧ ।

ਦੋਹਰਾ ।

ਮੁਹਕਮ ਸਿੰਘ ਤੇ ਰਾਮੂ ਮਲ, ਉਭੈ ਚੂਹੜ ਕੇ ਪੂਤ ।
ਮੁਹਕਮ ਸਿੰਘ ਸੀ ਪਹੁਲੀਆ, ਰਾਮੂ ਮਲ ਸੀ ਉਤ । ੧੦੨ ।
ਰਾਮੂ ਥੀ ਕਛੁ ਸਿੰਘਾਂ ਨੇ, ਮੰਗੇ ਤੂਤ ਸੀ ਮੋਲ ।
ਕਹਿੰਦਾ 'ਮੈਂ ਨਹੀਂ ਦੇਵਣੇ', ਬੋਲਿਆ ਬੋਲ ਕੁਬੋਲ । ੧੦੩ ।

* ਇਨ੍ਹਾਂ, ਢਾਈ ਕੁ ਸਾਲਾਂ ਵਿੱਚ ਏਥੇ ਕਈ ਉਲਟ ਫੇਰ ਹੋਏ । ੨੦ ਫਰਵਰੀ, ੧੭੦੭ ਈ: ਨੂੰ ਔਰੰਗਜ਼ੇਬ ਦੀ ਮੌਤ ਦੇ ਬਾਦ, ਬਹਾਦਰ ਸ਼ਾਹ ਤੇ ਆਜ਼ਮ ਸ਼ਾਹ ਦੀ ਆਪਸ ਵਿੱਚ ਜੰਗ ਹੋਈ, ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਆਜ਼ਮ ਸ਼ਾਹ ਤੇ ਬੇਦਾਰ ਖ਼ਮਤ ਦੋਵੇਂ ਪਿਉ-ਪੁੱਤ੍ਰ ਮਾਰੇ ਗਏ । ਸ਼੍ਰੀ ਦਸਮੇਸ਼ ਜੀ, ਹਾਕਮ ਸੀਨੰਦ ਦੀ ਸਾਜ਼ਿਸ਼ ਨਾਲ ਨਦੇੜ ਦੇ ਮੁਕਾਮ ਤੇ ਜਮਸ਼ੈਦ ਖਾਨ ਅਫ਼ਗਾਨ ਦੇ ਹੱਥੋਂ ਸ਼ਖ਼ਮੀ ਹੋਏ, ਅਖੀਰ ਬਾਬਾ ਬੰਦਾ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਥਾਪੜਾ ਦੇ ਕੇ ਪੰਜਾਬ ਨੂੰ ਤੋਰ ਆਪ ੬ ਕਤਕ, ਸੰਮਤ ੧੭੬੫ ਬਿ: (੭ ਅਕਤੂਬਰ ੧੭੦੮ ਈ:) ਨੂੰ ਜੋਤੀ ਜੋਤ ਸਮਾ ਗਏ । ਬਹਾਦਰ ਸ਼ਾਹ [ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਨੂੰ ਇਹ ਖ਼ਬਰ ਬਿਦਰ ਸ਼ਹਿਰ (ਜਫ਼ਰਾਬਾਦ) ਦੇ ਮੁਕਾਮ ਤੇ ੨੯ ਕਤਕ, ਸੰਮਤ ੧੭੬੫ ਬਿ: (੩੦ ਅਕਤੂਬਰ, ੧੭੦੮ ਈ:) ਨੂੰ ਮਿਲੀ, ਤੇ ਉਸ ਨੇ ਸ਼੍ਰੀ ਦਸਮੇਸ਼ ਜੀ ਦੇ ਪੁਤਰੇਲੇ ਬਾਬਾ ਅਜੀਤ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਮਾਤਮੀ ਖਿਲੌਤ ਭਿਜਵਾ ਕੇ ਆਪਣਾ ਫਰਜ਼ ਪੂਰਾ ਕੀਤਾ । (ਦੇਖੋ, ਅਖ਼ਬਾਰਤੇ ਦਰਬਾਰੇ ਮੁਅੱਲਾ)

(ਭਾਵ-ਸੋਢੀ ਨਿਰੰਜਨ ਰਾਇ ਤੋਂ .ਹੈ ਜੋ ਸੋਢੀ ਹਰਿ ਜੀ ਦਾ ਸਾ-ਨਬੀਨ ਸੀ ।

‘ਕਹੋਂ ਗਿਆ ਗੁਰੂ ਛੋਰ ਤੁਸਾਂ ਕੂੰ, ਕਲਗੀਆਂ ਵਾਲਾ ਕਹੋਂ ਜਿਨੂੰ ਆ ਕੇ ।
ਬੋਲੋ ਉਸੇ ਦਸਮੇਸ਼ ਗੁਰੂ ਤੁਮ, ਚਲਾ ਗਿਆ ਘਰ ਬਾਰ ਲੁਟਾ ਕੇ ।
ਜਿਨੂੰ ਕਹੋਂ ਸਬ ਥਾਂਈਂ ਸਹਾਇਕ, ਚਾਰੇ ਗਿਆ ਪੁੱਤ ਥੀ ਮਰਵਾ ਕੇ ।
ਸੇਵਾ ਹਰੀ ਨਹੀਂ ਦੇਵਣੇ ਤੂਤ ਮੈਂ, ਭਾਵੇਂ ਲਿਆਵੇ ਸਿੰਘ ਮੁਹਕਮ ਜਾ ਕੇ । ੧੦੮।

ਦੋਹਰਾ ।

ਨਹੀਂ ਸਿਖਾਂ ਕੇ ਪਤਾ ਸੀ, ਇਹ ਮੀਣਾ ਮਸੰਦ ।
ਵਰਤਣ ਕੀਤੀ ਬੰਦ ਸੀ, ਸਤਿਗੁਰ ਪੁਰੀ ਅਨੰਦ । ੧੦੫ ।
ਨਿੰਦਾ ਗੁਰ ਦਸਮੇਸ਼ ਕੀ, ਕਰੀ ਦੁਸ਼ਟ ਥੀ ਆਇ ।
ਪਕਰ ਖਾਲਸੇ ਬਾਗ ਥੀਂ, ਮੁਖ ਜੂਤਨ ਮਾਰ ਕਰਾਇ* । ੧੦੬ ।

ਚੌਪਈ ।

ਗੁਰ ਕੀ ਨਿੰਦਾ ਸੁਨੇ ਨ ਕਾਨ । ਸ੍ਰੀ ਮੁਖ ਥੀਂ ਗੁਰ ਇਉਂ ਵਰਮਾਨ ।
ਕੂੜ ਕੁਸੁੱਤ ਜਹਿ ਮੁਖ ਥੀਂ ਕਹਯੋ । ਮੂੰਡ ਸਜਾਇ ਪਨੀਪਨ ਥੀਂ ਦਯੋ ।
ਰਾਖੇ ਭਾਗ ਚੂਹੜ ਪੈ ਆਇ । ਸਕਲ ਬਾਰਤਾ ਦਈ ਸੁਨਾਇ ।
ਸੁਣ ਕਰ ਆਗ ਬਦਨ ਕੂੰ ਲਾਗੀ । ਕਲਹ ਦੁਸ਼ਟ ਕੇ ਮੂੰਡ ਥੀਂ ਜਾਗੀ ।
ਮੁਹਕਮ ਮੇਰਾ ਇਨੈ ਬਿਗਾਰਾ । ਆਜ ਪਕਰ ਰਾਮੂ ਕੂੰ ਮਾਰਾ ।
ਇੱਜਤ ਘਣੀ ਮੋਰ ਇਨ ਲਾਹੀ । ਔਤ ਸਿਖੜਿਆਂ ਬਹੁਤੀ ਚਾਈ ।
ਬੀਚ ਚੌਕ ਥੀ ਇਨੈ ਕਢਾਉਂ । ਓਹਰੀ ਖਤ੍ਰੀ ਤਦੈ ਸਦਾਉਂ ।
ਸੇਵਾ ਹਰੀ ਹੋਣੀ ਹੈ ਸੋਇ । ਉਸ ਸਾਰੈ ਕੂੰ ਭਾਵੈ ਜੋਇ । ੧੦੭ ।

ਦੋਹਰਾ ।

ਗੈਲ ਪੜੋਸੀ ਚੂਹੜ ਤਉ, ਮਸਲਤ ਕੀਨੀ ਆਨ ।
ਸਿੰਘਾ ਕੂੰ ਪਕੜਾਨ ਹਿਤ, ਲਈ ਦੁਸ਼ਟ ਸੀ ਠਾਨ । ੧੦੯ ।
ਮਨੀ ਸਿੰਘ ਸਮਝਾਇਆ, ਨਹਿ ਸਮਝਿਆ ਸ਼ੈਤਾਨ ।
ਖਾਂ ਅਸਲਮ ਵਿਗ ਪਹੁੰਚਿਆ, ਮੰਦ ਮਤੀ ਹੈਵਾਨ । ੧੦੯ ।

* ਇਸ ਘਟਨਾ ਦਾ ਚਿਕਰ ਕੋਸਰ ਸਿੰਘ ਵਿੱਥਰ ਨੇ ਬੰਸਾਵਲੀਨਾਮੇ ਵਿੱਚ, ਤੇ ਕਵੀ ਦਰਸ਼ਨ ਨੇ ‘ਵਾਰ ਅਮ੍ਰਿਤਸਰ ਕੀ’ ਵਿੱਚ ਕੀਤਾ ਹੈ ।

ਚੋਪਈ ।

ਲਿਖ ਪਰਵਾਨਾ ਭੇਜਯੋ ਖਾਸ । ਸੂਬੇ ਚੱਕ ਮਨੀ ਸਿੰਘ ਪਾਸ ।
ਕਰ ਮਸਲਤ ਭੇਜਯੋ ਡਲਵਾਈ । ਤਾਰਾ ਸਿੰਘ* ਸਮਝਾ ਕੈ ਭਾਈ ।
ਪੱਖੀ ਮੀਣੇ ਵੈ ਗਏ ਚੱਲ । ਮੁੱਕਣ ਨ ਟਿੱਤੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਗੱਲ ।
ਲਾਹੌਰੀ ਸੂਰਤ ਸਿੰਘ() ਥੀਂ ਆਇ । ਪਏ ਬੀਚ ਨਹਿ ਵਧੈ ਬਿਖਾਧ ।
ਸੇਵਾ ਹਰੀ ਸਿੰਘ ਵਾਪਸ ਆਇਆ ।
ਅਕਾਲ ਬੁੰਗੇ ਆ ਹਾਲ ਸੁਨਾਇਆ । ੧੧੦ ।

ਦੋਹਰਾ ।

ਲਵਪੁਰੀ ਦਿਆਂ ਸਿਖਾਂ ਨੇ, ਲਿਖ ਭੇਜੀ ਅਰਦਾਸ ।
ਚੂਹੜ ਕੁਵੱਲਾ ਬੋਲਵਾ, ਨਿਤ ਸੂਬੇ ਦੇ ਪਾਸ । ੧੧੧ ।
ਆਇਆ ਸੁਨਿਆ ਚੂਹੜ ਮਲ, ਨਗਰ ਗੁਰੂ ਰਾਮ ਦਾਸ ।
ਮਨੀ ਸਿੰਘ ਬੁਲਾਇਆ, ਨਹਿ ਆਇਆ ਤਿਸ ਪਾਸ । ੧੧੨ ।

ਚੋਪਈ ।

ਪੱਟੀਓਂ ਸੂਹੀਏ ਖਬਰ ਪੁਚਾਈ : ਮੀਣੇ ਅਤਿ ਬਹੁਤ ਹੈ ਚਾਈ ।
ਹਰਸਾ ਆਉ ਸੰਝ ਸਵੇਰ । ਹੋਈ ਤਿਆਰੀ ਨਹਿ ਉਸ ਡੇਰ ।
ਸੁਣ ਮਨੀ ਸਿੰਘ ਮਸਲਤ ਕੀਨੀ । ਇਵ ਸਲਾਹ ਸਭਨ ਇਹ ਦੀਨੀ ।
ਤੁਲ ਦੁਸ਼ਟ ਮ੍ਰਿਦੰਗ ਸਮਾਨ । ਹੁਣ ਇਸ ਚਾਹੀਏ ਸੋਧਣਾ ਆਨ ।
ਸੇਵਾ ਹਰੀ ਇਮ ਨਿਸਾ ਬਿਤਾਈ । ਭਈ ਭੋਰ ਸੋਧਯੋ ਤਹਿ ਜਾਈ । ੧੧੩ ।

ਦੋਹਰਾ ।

ਮਾਰ ਪਨੀਹਨ ਕੀ ਦਈ, ਦੀਯੋ ਮੂੰਡ ਸੁਜਾਇ ।
ਘਰ ਤੇ ਫਿਰ ਧਾਵਾ ਕੀਯੋ, ਲੂਟਯੋ ਸਭੀ ਬਣਾਇ । ੧੧੪ ।

* ਭਾਈ ਤਾਰਾ ਸਿੰਘ, ਨਗਰ ਵਾਂ ਲਾਹੌਰ ਦੇ ਰਹਿਣ ਵਾਲੇ ਬੁੱਟਰ ਗੋਤ ਦੇ ਜ਼ਿਮੀਂਦਾਰਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਇਕ ਗਿਣਤੀ ਦੇ ਜੋਧੇ ਸਨ । ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਭਾਈ ਮਨੀ ਸਿੰਘ ਪਾਸੋਂ ਖੰਡੇ ਦਾ ਅਮ੍ਰਿਤ ਪਾਨ ਕੀਤਾ ਸੀ, ਤੇ ਇਹ ਮਾਘ ਵਦੀ ਚੌਥ ਸੰਮਤ ੧੭੭੯ ਬਿ: ਨੂੰ ਲਾਹੌਰ ਦੇ ਫ਼ੌਜਦਾਰ ਸੋਮਨ ਖਾਂ ਨਾਲ ਲੜਦੇ ਹੋਏ ਆਪਣੇ ਨਗਰ ੨੨ ਸਿੰਘਾਂ ਸਮੇਤ ਸ਼ਹੀਦ ਹੋਏ ।

( ) ਭਾਈ ਸੂਰਤ ਸਿੰਘ, ਭਾਈ ਬਖਤ ਮਲ ਸੂਰੀ ਖੜੀ ਦੇ ਪੁਤ੍ਰ ਤੇ ਭਾਈ ਸਬਲੇ ਦੇ ਪੋਤ੍ਰੇ ਨਗਰ ਜਲਾਲਪੁਰ ਜੱਟਾਂ (ਗੁਜਰਾਤ) ਦੇ ਵਸਨੀਕ ਸਨ । ਬਖਤ ਮਲ ਛੇ ਬਖਸ਼ਿਸ਼ਾਂ ਵਿੱਚੋਂ, ਉਦਾਸੀ ਸਾਧੂ ਸੀ । ਭਾਈ ਸੂਰਤ ਸਿੰਘ ਦੀ ਪੁਤ੍ਰੀ ਬੀਬੀ ਜੈ ਦਈ ਦੀ ਸ਼ਾਦੀ, ਭਾਈ ਹਕੀਕਤ ਗਾਇ ਸ਼ਹੀਦ ਦੇ ਪੁਤ੍ਰ ਭਾਈ ਬਿਜੈ ਸਿੰਘ ਨਾਲ ਹੋਈ ਸੀ । (ਦੇਖੋ ਸਾਖੀਆਂ ਭਾਈ ਬਖਤ ਮਲ, ਤਵਰੀਖੇ ਸ਼ਹੀਦਗਾ, ਕ੍ਰਿਤ ਲਾਲਾ ਗੰਡਾ ਮੱਲ ਵਦਾਵਣ; ਸਵਾਨਿਹ ਉਮਰੀ ਲਾਲਾ ਰਾਮ ਚੰਦ ਪੁਰੀ ਸਿਆਲਕੋਟੀ)

ਭੇਜ ਪਾਤੀਆਂ ਮਨੀ ਸਿੰਘ, ਸਿੰਘਨ ਲੀਯਾ ਬੁਲਾਇ ।
ਪਹੁੰਚੇ ਸਿਰ ਲੱਥ ਸੁਰਮੇ, ਧਰਮ ਜੁਧ ਜਹਿ ਚਾਇ । ੧੧੫ ।

ਸਵੇਯਾ ।

ਘਰ ਲੁਟਾਇ ਤੇ ਖਾਇ ਕੇ ਮਾਰ ਸੀ, ਪਹੁੰਚ ਗਯੇ ਪੱਟੀ ਮਾਹਿ ਸੀ ਧਾਈ ।
ਰੋਯੇ ਬੀਚ ਕਚਹਿਰੀ ਮੈਂ ਜਾਇ ਕੇ, ਹਰਿ ਸਹਾਇ ਤੇਰੀ ਹੈ ਦੁਹਾਈ ।
ਮਾਰ ਉਜਾਰ ਦੀਯੇ ਮੁਹਿ ਖਾਲਸੇ, ਆਇ ਤੱਕੀ ਅਬ ਤਉ ਸਰਨਾਈ ।
ਸੇਵਾ ਹਰੀ ਸਭ ਨੌਕਰ ਚਾਕਰ, ਮਾਰ ਮਨੀ ਸਿੰਘ ਦੀਏ ਭਗਾਈ । ੧੦੬ ।

ਦੋਹਰਾ ।

ਲੋਹਾ ਲਾਖਾ ਹੋ ਗਯਾ, ਸੁਣ ਕੈ ਸਾਰਾ ਹਾਲ ।
ਬੀ ਸਕੀਰੀ ਏਸ ਕੀ, ਚੂਹੜ ਮਲ ਕੈ ਨਾਲ । ੧੧੭ ।
ਵਿਉਂਤ ਸਿੰਘਾਂ ਦੇ ਕਢਣ ਦੀ, ਲਈ ਤਬ ਹਰਸੇ* ਠਾਨ ।
ਚੱਕ ਗੁਰੂ ਕੇ ਬੀਚ ਅਬ, ਹੋਵੇਗਾ ਘਮਸਾਨ । ੧੧੮ ।

ਦੁੱਯਾ ।

ਸੁਹੀਆ ਆਇਆ ਪਾਸ ਮਨੀ ਸਿੰਘ, ਹਰਸੂ ਕਰੀ ਚੜ੍ਹਾਈ ।
ਭਖ ਲਾਲੀਆਂ ਰਾਈਆਂ ਖਾਲਸੇ, ਖਬਰ ਜਦੋਂ ਸੁਣ ਪਾਈ ।

---

* ਹਰਸਾ, ਜਾਂ ਹਰਿ ਸਹਾਇ ਪੱਟੀ ਦਾ ਅਮੀਰ ਸੀ । ਸਿੰਘਾਂ ਨਾਲ ਉਸ ਦੀ ਜੋ ਝੜਪ ਹੋਈ, ਉਸ ਦਾ ਹਾਲ ਕਵੀ ਦਰਬਨ ਨੇ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦਿੱਤਾ ਹੈ :

ਪੱਟੀ ਵਿਚ ਜੋ ਅਮੀਨ ਹਰਿ ਸਹਾਇ, ਰੱਯਤ ਸਭ ਬੁਲਾਈ ।
ਦੇਹੋ ਫੋੜਾ ਨਾਲ ਅਸਾਭੇ, ਢਿਲ ਨ ਕਰਹੋ ਕਾਈ ।
ਮਾਰੀਂ ਸਿੰਘ ਨਿਕਾਲੀਂ ਚੱਕੋਂ, ਜਾਸਨਿ ਕੇਹੜੀਂ ਜਾਈ ।
ਦਰਬਨ ਸੁਣਿਆ ਸਿੰਘਾਂ ਕੀਤੀ ਮਸਲਤ, ਚੇਟ ਨਗਾਰੇ ਲਾਈ । ੨੦ ।...
ਤੀਨ ਪਹਿਰ ਕਾ ਭੋੜਾ ਹੋਇਆ, ਦਾਰੂ ਸਭ ਨਖੁੰਟੇ ।
ਦਰਬਨ ਮਾਰਿਆ ਹਰਿ ਸਹਾਇ, ਭਈ ਗੁਬਾਰੀ ਮਾਰ ਉਥਾਈ ਸੁੰਟੇ । ੨੬ ।

(ਵਾਰ ਅਮ੍ਰਿਤਸਰ ਕੀ)

ਇਹ ਜੰਗ-ਭੱਟ ਵਹੀ ਦੇ ਮੁਤਾਬਕ ਦ ਵੈਸਾਖ ਸੰਮਤ ੧੭੬੬ ਥਿ: ੬ ਅਪ੍ਰੈਲ ੧੭੦੮ ਈ: ਨੂੰ ਹੋਈ ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਲਿਖਿਆ ਹੈ :

ਨਗਾਹੀਆ ਸਿੰਘ ਬੇਟਾ ਲਖੀਏ ਕਾ, ਪੋਤਾ ਗੋਧੂ ਕਾ..... ਬੜੁਤੀਆ ਕਨਾਵਤ ਸਿਤੀ ਦ ਵਿਸਾਖ ਸੰਮਤ ੧੭੬੬ ਕੋ, ਗੁਰੂ ਚੱਕ ਕੇ ਮਲਹਾਨ ਸਾਮੇਂ ਮਾਥੇ ਰਨ ਮੇਂ ਜੂਝ ਕਰ ਮਰਾ ।

(ਭੱਟ ਵਹੀ ਜਾਦੋ ਬੰਸੀ ਬੜੁਤੀਆਂ ਕੀ)

ਨਿਕਟ ਰਾਮਸਰ ਹੋਇ ਇਕੱਠੇ, ਵਲਗਣ ਲੀਯਾ ਵਲਾਈ ।
 ਢੁਕੀ ਫੌਜ ਨੇੜ ਜਦ ਆ ਕੈ, ਸਿੰਘਾਂ ਛਲਕ ਕਰਾਈ ।
 ਨਿਕਲੇ ਸਿੰਘ ਭਗਉਤੀਆਂ ਫਤ ਕੈ, ਸਤਿਗੁਰ ਹੋਏ ਸਹਾਈ ।
 ਲੋਹੇ ਨਾਲ ਖੜਕਿਆ ਲੋਹਾ, ਪਹਿਰ ਤੀਨ ਜਾਂ ਢਾਈ ।
 ਮਾਰਿਆ ਹਰਸੂ ਬੀਚ ਮਦਾਨੈ, ਤਾਰਾ ਸਿੰਘ ਡਲਵਾਈ ।
 ਸੇਵਾ ਹਰੀ ਰਾਮਦਾਸ ਗੁਰੂ ਨੈ, ਖਾਲਸੈ ਪੈਜ ਰਖਾਈ । ੧੧੯ ।

ਦੋਹਰਾ ।

ਹੋਈ ਹਾਰ ਤੁਰਕੇਸ਼ ਕੀ, ਬਹੁਤ ਮਰੇ ਸਰਦਾਰ :
 ਹਾਹਾਕਾਰ ਘਰ ਮੀਣਿਆਂ, ਸਿੰਘਨ ਜੈ ਜੈ ਕਾਰ । ੧੨੦ ।
 ਬੁਹੜੁ ਓਹਰੀ ਪਿਟਿਆ, ਬੀਚ ਕਚਹਿਰੀ ਜਾਇ ।
 ਹਾਰ ਹੋਈ ਸੁਨ ਕਾਂਪਿਆ, ਸੂਬਾ ਅਸਲਮ ਖਾਇ । ੧੨੧ ।

ਸਵੈਯਾ ।

ਹੋਈ ਹਾਰ ਮਰੇ ਸਰਦਾਰ ਬਹੁ, ਮੱਚ ਗਈ ਸਬ ਹਾਹਾਕਾਰਾ ।
 ਤਉ ਅਸਲਮ ਖਾਨ ਵੀਚਾਰ ਕੀਯੋ ਇਹ, ਸਦ ਸਭੀ ਉਨ ਅਹਿਲਕਾਰਾ ।
 ਸੁੱਤੇ ਸਿੰਘ ਜਗਾਇ ਲਏ ਹਮ, ਵਧ ਗਯੋ ਅਬ ਬਹੁਤ ਪੁਆਰਾ ।
 ਸੇਵਾ ਹਰੀ ਮਨੀ ਸਿੰਘ ਬੀ ਆਇ ਲੈ, ਚੱਕੋ ਦੀਯੋ ਸਭ ਤਾਈਂ ਨਿਕਾਰਾ । ੧੨੨ ।

ਦੋਹਰਾ ।

ਕਰ ਮਸਲਤ ਇਮ ਖਾਨ ਨੈ, ਦੇਵਾ ਲੀਯੋ ਬੁਲਾਇ* ।
 ਗੈਲ ਫੌਜ ਤੁਰਕਾਨ ਕੀ, ਚੜ੍ਹੀ ਲਵਪੁਰੇ ਆਇ । ੧੨੩ ।
 ਬੈਠੇ ਸਿੰਘ ਤਯਾਰ ਸੀ, ਮਰਨ ਮਾਰਨਾ ਮੰਡ ।
 ਖੇਲਣ ਹੋਤ ਸ਼ਿਕਾਰ ਉਨ, ਲਈਆਂ ਭਗਉਤੀਆਂ ਚੰਡ । ੧੨੪ ।

* ਅਸਲਮ ਖਾਨ ਪਰਵਾ ਯਾ ਭੋਜਿਆ, ਸਭ ਜਮਾਤ ਬੁਲਾਈ ।
 ਦੇਵਾ ਜੱਟ ਸ਼ਿਤਾਬ ਬੁਲਾਇਓ, ਦਿਲ ਨ ਕਰਹੋ ਕਾਈ ।
 ਰਾਤਿ ਪ੍ਰਾਤੀ ਚਕੁ ਮਾਰੀਐ, ਕਰਿ ਕੈ ਵੱਡੀ ਧਾਈ ।
 ਦਰਸਨ ਸੁਣਿਆ ਸਿੰਘ ਰਾਜੀ ਹੋਏ, ਸਭਨਾਂ ਫਤੇ ਬੁਲਾਈ । ੨੯ ।

(ਕਵਿ ਦਰਸਨ, ਵਾਰ ਅਸ਼੍ਰਿਤਸਰ ਕੀ)

ਕਬਿੱਤ ।

ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਮਹਾਰਾਜ(), ਕਰੋ ਸੇਵਕਾਂ ਦੇ ਕਾਜ,
ਰਖੋ ਖਾਲਸੇ ਦੀ ਲਾਜ, ਗੁਰੂ ਆਪ ਦਸਮੇਸ਼ ਜੀ ।
ਸੁਣਾ ਵਾਕ ਬੀ ਅਕਾਲੀ, ਭਖੀ ਖਾਲਸੇ ਕੂੰ ਲਾਲੀ,
ਗੁਰੂ ਆਪ ਸਾਡਾ ਵਾਲੀ, ਉਨ੍ਹੇ ਕਟਣੇ ਕਲੇਸ਼ ਜੀ ।
ਕਰ ਅਰਦਾਸ ਫੌਜ, ਖਾਲਸੇ ਕੀ ਚਲੀ ਖਾਸ,
ਗਈ ਰਾਮਸਰ ਪਾਸ, ਗੈਲ ਲਚਨ ਤੁਰਕੇਸ਼ ਜੀ ।
ਸੇਵਾ ਹਰੀ ਬਲਿਹਾਰੀ, ਜਾਵਾਂ ਖਾਲਸੇ ਬੀ ਵਾਰੀ,
ਜਿਵੇਂ ਰਾਮ ਅਵਤਾਰੀ ਆਯਾ, ਚੜ੍ਹ ਕੇ ਲੰਕੇਸ਼ ਜੀ । ੧੨੫ ।

ਦੋਹਰਾ ।

ਦੇਵਾ ਲੈ ਮੁਲਖਈਆ, ਔਰ ਵੈਜ ਤੁਰਕਾਨ ।
ਆਯਾ ਚੜ੍ਹ ਗੁਰ ਚੱਕ ਤੇ, ਪਰਨ ਲਗੇ ਘਮਸਾਨ । ੧੨੬ ।
ਮਨੀ ਸਿੰਘ ਬੀ ਆਦਿ ਲੈ, ਨਾਮੀ ਨਾਮੀ ਬੀਰ ।
ਲਗੇ ਲਰਨ ਤੁਰਕੇਸ਼ ਸੰਗ, ਲੈ ਸਿੱਖਨ ਕੀ ਭੀਰ । ੧੨੭ ।

ਸਿਰਖੰਡੀ ਛੰਦ ।

ਵੱਜੇ ਢੋਲ ਨਗਾਰੇ ਧੱਗਾਂ ਘੁਰੀਆਂ ।
ਪੂਹ ਲਈਆਂ ਸਰਵਾਹੀਆਂ, ਮਾਸਾਂ ਖਾਣੀਆਂ ।
ਤੀਰੀਂ ਛਹਿਬਰ ਲਾਈ, ਤੱਕ ਤੱਕ ਜੋਧਿਆਂ ।
ਪਾਉਂ ਵਧਾਵਣ ਔਗੇ, ਧਾਵਣ ਸਾਮੁਣੇ ।
ਸ਼ੀਹਾਂ ਵਾਂਗੁ ਬੁੱਢਣ, ਭਰੇ ਬੀ ਰੋਹ ਮੈਂ ।
ਦੇਵੇ ਕੂੰ ਸਿੰਘ ਘੋਰਣ, ਘੋਰਾ ਘੱਤ ਕੇ ।

( ) ਚੇਤੇ ਰਹੇ ਕਿ ਸ੍ਰੀ ਦਸਮੇਸ਼ ਜੀ ਸੰਮਤ ੧੭੬੫ ਬਿ: ਵਿਚ ਜਦ ਜੋਤੀ ਜੋਤ ਸਮਾਏ ਤਾਂ ਸਦੀਵੀ ਗੁਰਿਆਈ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਜੀ ਨੂੰ ਦੇ ਗਏ, ਜਿਸ ਕਰ ਕੇ ਖਾਲਸਾ, ਜਿਵੇਂ ਪਹਲਾਂ ਗੁਰੂ ਜੀ ਦੀ ਆਗਿਆ ਨਾਲ ਹਰੇਕ ਕੰਮ ਅਰਦਾਸਾ ਸੋਧ ਕੇ ਕਰਦਾ ਸੀ, ਉਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸ੍ਰੀ ਦਸਮੇਸ਼ ਜੀ ਤੋਂ ਪਿੱਛੋਂ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਜੀ ਦਾ ਹੁਕਮ ਲੈ ਕੇ ਹਰੇਕ ਕਾਰਜ ਦਾ ਅਰੰਭ ਕਰਨ ਲੱਗਾ, ਪ੍ਰਮਾਣ ਵਜੋਂ ਕਸੂਰ ਦੀ ਚੜ੍ਹਾਈ ਬਾਰੇ ਇਕ ਹਵਾਲਾ ਦੇਖੋ :

ਲੇਹੁ ਦਰਬਾਰੇ ਹੀਰ ਅਵਾਜ । ਦੇਉਗਾ ਬਚਨ ਹੋਣ ਕਾਜ ਅਕਾਜ । ੨੯ ।

...ਤੂੰ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸੋਝੀ ਹੋਂ ਦੇਹ । ਸਿਖ ਸੰਗਤ ਕੇ ਸੱਚ ਵਾਕ ਦੇਹ ।

(ਰਤਨ ਸਿੰਘ ਭੰਗੂ, ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਪੰਥ ਪ੍ਰਕਾਸ਼, ਛਾਪ ਤੀਜੀ, ਸਫਾ ੩੮੭)

ਭਾਗ ਗਯਾ ਰਣ ਛੋਰ ਮੋਰ ਤੁਰਗ ਕੂ ।
 ਮਨੀ ਸਿੰਘ ਲਲਕਾਰੇ ਫੜ ਲਓ ਜਾਇ ਨਾ ।
 ਢਾਈ ਪਹਿਰ ਆ ਹੋਇਆ ਸੰਘਰ ਜੱਮ ਕੇ ।
 ਤੀਨ ਕੋਸ ਕਾ ਪੀਛਾ ਕੀਆ ਖਾਲਸੇ ।
 ਸੇਵਾ ਹਰੀ ਬਲਿਹਾਰ ਰਾਖੀ ਪੈਜ ਗੁਰ ।
 ਤੇਰੀ ਸ਼ਰਨ ਤਕਾਈ ਬਾਜਾਂ ਵਾਲਿਆ । ੧੨੮ ।

ਦੋਹਰਾ ।

ਢਾਈ ਜਾਮ* ਭੇੜਾ ਭਯੋ, ਮਰਨ ਮਾਰਨਾ ਮੰਡ ।
 ਦੁਸ਼ਟ ਉਭੈ ਬਚ ਨਿਕਲ ਗਏ, ਚੂਹੜੁ ਦੇਵਾ ਘੰਡ । ੧੨੯ ।
 ਤੀਨ ਕੋਸ ਗੁਰੂ ਚੱਕ ਥੀ, ਹੋਇਆ ਇਹ ਘਮਸਾਨ ।
 ਸਤ੍ਹ੍ਹ ਸੈ ਛਿਆਹਟ ਆਹਾ, ਮਧ ਵਿਸਾਖ() ਪਹਿਚਾਨ । ੧੩੦ ।

ਕੁੰਡਲੀਆ ।

ਦੇਵੇ ਪਾਪੀ ਦੁਸ਼ਟ ਕਾ, ਨੇਮ ਧਰਮ ਗਯੋ ਛੂਟ ।
 ਕਾਈ ਮੂੰਹ ਨਹੀਂ ਲਾਂਵਦਾ, ਗਈ ਹੀਏ ਕੀ ਫੂਟ ।
 ਗਈ ਹੀਏ ਕੀ ਫੂਟ, ਦੁਸ਼ਟ ਪਯਾ ਘਰ ਘਰ ਡੋਲੇ ।
 ਮਾਰਿਆ ਗੁਰ ਰਾਮ ਦਾਸ ਕਾ, ਹੈ ਹਰ ਕੋਈ ਬੋਲੇ ।
 ਕਹੇ ਸੇਵਾ ਸਿੰਘ 'ਭੱਟ', ਕਾਲਾ ਮੂੰਹ ਸਾਰੇ ਹੋਇਆ ।
 ਮਰਿਆ ਕੁਮੈਤੇ ਨੀਚ, ਬੀਜ ਸੀ ਜੈਸਾ ਬੋਇਆ । ੧੩੧ ।

* ਪਹਿਰ ਆਢਾਈ ਭੇੜਾ ਹੋਇਆ, ਸੁਣਿਆ ਸਭ ਲੁਕਾਈ ।
 ਹੁਕਮ ਸੱਚੇ ਸਾਹਿਬ ਕਾ ਆਇਆ, ਫੇਜ਼ ਨਾ ਜਾਣਾ ਪਾਈ ।
 ਸੁੱਤੇ ਸਿੰਘ ਜਗਾਏ ਸਤਿਗੁਰ, ਹੋਇਆ ਆਪ ਸਹਾਈ ।
 ਕਹੁ ਜੀ ਦਰਸਨ, ਸਿੰਘ ਚਉਟੇ ਹੋਏ, ਸਭਨਾ ਫਤੇ ਖੁਲਾਈ ।

(ਕਵਿ ਦਰਸ਼ਨ, ਵਾਰ ਅਮ੍ਰਿਤਸਰ ਕੀ)

() ਭੱਟ ਵਹੀ ਤਲਉਡਾ ਦੇ ਮੁਤਾਬਕ ਇਹ ਜੰਗ ੧੫ ਵਿਸਾਖ ਸੰਮਤ ੧੭੬੬ ਬਿ: (੧੨ ਅਪ੍ਰੈਲ, ੧੭੦੯ ਈ:) ਨੂੰ ਹੋਈ, ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਲਿਖਿਆ ਹੈ :

ਹਾਨੂ ਸਿੰਘ ਬੇਟਾ ਜਗੂ ਕਾ ਪੋਤਾ ਕੋਲਾ ਕਾ...ਆਠ ਮੈਂ ਸੇ ਕੁਰਾ, ਹਜਾਵਤ-ਅਬ ਆਨਾ
 ਮਿਤੀ ੧੫ ਬਿਸਾਖ ਸੰਬਤ ੧੭੬੬ ਕੇ ਗੁਰੂ ਚੱਕ ਕੇ ਮਲਹਾਨ ਰਣ ਮੈਂ ਸਾਮੇਂ ਮਾਥੇ ਜੁਝ ਕਰ
 ਮਰਾ । ਗੈਲੋ ਕਰਨ ਸਿੰਘ ਬੇਟਾ ਕੀਰਤ ਸਿੰਘ ਕਾ, ਪੋਤਾ ਕੇਵਲ ਕਾ, ਪੜੋਤਾ ਆਡੂ ਕਾ,
 ਚੰਦਰਬੰਸੀ ਅਤ੍ਰਿਸ ਗੋਤਾ ਤੂਰ, ਬੰਸ ਪੰਡੂ ਕਾ, ਬੰਜਲਉਤ ਮਰਾ ।...

ਦੋਹਰਾ ।

ਹੋਏ ਸਿੰਘ ਸ਼ਹੀਦ ਥੀ, ਬੀਚ ਜੁੱਧ ਮਹਿ ਆਇ ।
ਨਿਕਟ ਰਾਮਸਰ ਤਾਲ ਕੈ, ਚੰਡੀ ਭੇਟ ਕਰਾਇ । ੧੩੨ ।
ਜੈ ਜੈ ਕਾਰ ਸਾਰੈ ਭਈ, ਸਿੰਘਨ ਕੀ ਤਵ ਆਨ ।
ਕਾਈ ਸਿਰ ਨਹੀਂ ਚੁਕਦਾ, ਦੋਖੀ ਦੁਸ਼ਟ ਪਛਾਨ । ੧੩੩ ।

ਚੋਪਈ ।

ਕਛੁਕ ਕਾਲ ਬੀਤਯੋ ਇਮ ਆਈ । ਤੇਜ ਸਿੰਘਨ ਭਯੋ ਦੂਨ ਸਵਾਈ ।
ਲੀ ਸੀਰੰਦ ਖਾਲਸੇ ਮਾਰ । ਮਰਯੋ ਬਜੀਰਾ ਹੋਇ ਖੁਆਰ ।
'ਗੁਰ ਦੋਖੀ ਸਗ ਕੀ ਮ੍ਰਿਤ ਪਾਏ' । ਕਲਗੀਧਰ ਇਮ ਕਹਿਆ ਅਲਾਏ ।
ਹੋਇਆ ਰਾਜ ਧਰਮ ਕਾ ਸਾਰੇ । ਚੁਨ ਚੁਨ ਕੇ ਦੋਖੀ ਸਬ ਮਾਰੇ ।
ਸੇਵਾ ਹਰੀ ਅਮ੍ਰਿਤਸਰ ਮਾਹਿ । ਪੁਰਬ ਹੋਲੇ ਕਾ ਲਗਯੋ ਆਇ । ੧੩੪ ।

ਦੋਹਰਾ ।

ਮਾਤਲ ਗੁਰ ਦਸਮੇਸ ਕਾ, ਮਾਮਾ ਸਿੰਘ ਕ੍ਰਿਪਾਲ ।
ਆਯੋ ਗੈਲ ਅਜੀਤ ਸਿੰਘ, ਦਿੱਲੀ ਥੀ ਉਸ ਕਾਲ । ੧੩੫ ।
ਸੁਣ ਸੰਗਤ ਆਈ ਘਣੀ, ਦਰਸਨ ਕਰਨੇ ਹੇਤ ।
ਰਾਮ ਕੌਰ ਥੀ ਆਦਿ ਲੈ, ਦੂਰੋ ਨੇੜਿਯੋ ਜੇਤ । ੧੩੬ ।

ਸਿਰਖੰਡੀ ਛੰਦ ।

ਮਾਮੂ ਸਿੰਘ ਕ੍ਰਿਪਾਲ, ਗੁਰੂ ਦਸਮੇਸ਼ ਕਾ ।
ਕਰੇ ਬਾਰਤਾ ਗੈਲ, ਸਿੰਘਨ ਸਿਆਨਿਆਂ ।
ਸਾਹਿਬ ਸਿੰਘ ਅਜੀਤ, ਲਵੇ ਬਹਾਲਿਆ ।
ਕਰਨ ਸਿੰਘ ਸਤਿਕਾਰ, ਦੋਹਾਂ ਧਰਾਂ ਦਾ ।
ਦੀਆ ਸਰਬ ਅਹਿਵਾਲ, ਜੋ ਥੀ ਲਖਿਆ ।
ਕਰੇ ਨ ਕਭੀ ਵਿਸਾਹ, ਸਿੰਘੇ ਤੁਰਕ ਦਾ ।
ਦਸ਼ਾ ਬਹੁਤ ਖਰਾਬ, ਹੁਣ ਹੈ ਦੇਸ ਕੀ ।
ਨਿਕਲ ਗਈ ਸੀਰੰਦ, ਹੱਥੋਂ ਖਾਲਸੇ ।
ਤੁਰਕ ਰਹਿਆ ਝਖ ਮਾਰ, ਪਾਛੇ ਸਿੰਘਾਂ ਦੇ ।
ਅਸੀਂ ਦੁਰਾਡੇ ਬੈਠੇ, ਦਿੱਲੀ ਸ਼ਹਿਰ ਮੇਂ ।
ਸੇਵਾ ਹਰੀ ਅਰਦਾਸ, ਦੋਵੇਂ ਵਕਤ ਇਹ :
'ਰਾਮ ਦਾਸ ਗੁਰ ਆਪ, ਅੰਗ ਸੰਗ ਤੁਸਾਂ ਕੀ' । ੧੩੭ ।

ਦੇਹਰਾ ।

ਲੈ ਆਗਿਆ ਗੁਰ ਦਰਬਾਰ ਬੀਂ, ਦੇਵੇਂ ਸਿੰਘ ਸੁਜਾਨ ।
ਦਈ ਬਿਦਾਇਗੀ ਇਨ੍ਹਾਂ ਕੂੰ, ਮਨੀ ਸਿੰਘ ਬੁਧਿਮਾਨ । ੧੩੮ ।
ਕਥਾ ਨਿਤਾਪ੍ਰਤਿ ਹੋਤ ਹੈ, ਬੁੰਗੇ ਸ੍ਰੀ ਅਕਾਲ ।
ਕਛੁਕ ਕਾਲ ਇਮ ਬੀਤਯੋ, ਸੁਣੇ ਅਗਲਾ ਹਾਲ । ੧੩੯ ।

ਚੌਪਈ ।

ਬੀਤੇ ਬਹੁਤ ਬਰਖ ਇਮ ਆਈ । ਸਿੰਘ ਦੇਸ ਮਹਿ ਰਹਿਯੋ ਨਹਿ ਕਾਈ ।
ਮੁਨਸੀ ਔਰ ਮੁਸੱਦੀ ਸਬ । ਛੋਰ ਸੁਧਾ ਸਰ ਗਏ ਸੀ ਤਬ ।
ਗਯੋ ਖਾਲਸਾ ਖਿੰਡ ਪੁੰਡ ਸਾਰਾ । ਜੇ ਅਤਿਆ ਸੇ ਗਯਾ ਸੀ ਮਾਰਾ ।
ਸੇਵਾ ਹਰੀ ਮੈਂ ਅਉਗਨਹਾਰਾ । ਢਹਿ ਪਇਆ ਪ੍ਰਭ ! ਤਉ ਦਰਬਾਰਾ । ੧੪੦ ।

ਦੇਹਰਾ ।

ਨਾਮੀ ਗ੍ਰਾਮੀ ਸਿੱਖ ਸਭ, ਦਿੱਲੀ ਵਿਖੇ ਲਿਜਾਇ ।
ਦੁਸ਼ਟ ਚੁਗੱਤੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਕੂੰ, ਦੀਯਾ ਕਤਲ ਕਰਾਇ । ੧੪੧ ।
ਬੰਦੇ ਪਾਛੇ ਖਸ਼ਟ ਸਾਲ, ਪੰਥ ਭਯੋ ਦੁੰਹ ਥਾਇ ।
ਬਲ ਘਟਿਯੋ ਇਮ ਖਾਲਸੇ, ਪੰਗਤ ਦੋਇ ਬਨਾਇ । ੧੪੨ ।

ਸਿਰਖੰਡੀ ਛੰਦ ।

ਅਮਰ ਸਿੰਘ* ਮਹੰਤ, ਖੇਮ ਜੋ ਕਰਨੀਆ ।
ਲਯਾ ਚਲਾਇ ਏਸ, ਆਪਨਾ ਪੰਥ ਸੀ ।
ਸਿੱਖਨ ਬੀਂ ਪੁਜਵਾਇ, ਪੇਰ ਆਪਨੇ ।
ਬੈਠਾ ਗੱਦੀ ਲਾਇ, ਸੰਗਤ ਬੀਚ ਮੈਂ() ।

---

* ਇਹ ਅਮਰ ਸਿੰਘ, ਨਿਬਰ ਗੌਤ ਦਾ ਕੰਬੋ ਸ਼ਿਮੀਂਦਾਰ ਤੋ ਪਿੰਡ ਖੇਮਕਰਨ ਇਲਾਕਾ ਕਸੂਰ ਦਾ ਵਸਨੀਕ ਸੀ । ਖਾਲਸਾ ਪੰਥ ਵਿਚ ਇਸ ਦਾ ਬਹੁਤ ਸਤਿਕਾਰ ਇਸ ਕਰਕੇ ਸੀ ਕਿ ਇਹ ਬਾਬਾ ਬੰਦਾ ਸਿੰਘ ਦੇ ਸ਼ਹੀਦ ਹੋਣ ਤੋ ਉਸ ਦੀ ਲਾਭ ਦੇ ਟੁਕੜੇ ਉਸ ਦੀ ਸੁਪਤਨੀ ਸਾਹਿਬ ਕੌਰ ਕੋਲ, ਨਗਰ 'ਢੋਟੇ ਦੇ ਟਾਂਡੇ' ਪਰਗਨਾ ਰਿਆਸਤ (ਜੱਮ੍ਹੂ) ਵਿੱਚ ਲੈ ਗਇਆ ਸੀ ।

() ਭਾਈ ਅਮਰ ਸਿੰਘ ਸ੍ਰੀ ਦਰਬਾਰ ਸਾਹਿਬ ਆਪਣੇ ਆਪ ਗੱਦੀ ਲਗਾ ਕੇ ਨਹੀਂ ਸੀ ਬੈਠਾ, ਸਗੋਂ ਉਸ ਨੂੰ ਸਿੰਘਾਂ ਦੀ ਇੱਕ ਪਾਰਟੀ ਨੇ ਮਹੰਤ ਥਾਪ ਦਿੱਤਾ ਸੀ । ਇਹ ਬਗੜਾ ਅਸਲ ਵਿੱਚ ਕੁਝ ਬੇਇਤਫਾਕੀ ਦੇ ਕਾਰਣ, ਇਸੇ ਮਹੰਤੀ ਤੋਂ ਹੀ ਚੱਲਿਆ ਸੀ । ਇਹ ਘਟਨਾ ਸੰਮਤ ੧੭੮੦ ਬਿ: ਦੀ ਦੀਪਮਾਲਾ ਦੀ ਹੈ ।

(ਦੇਖੋ, ਗਿਆਨ ਸਿੰਘ ਗਿਆਨੀ, ਪੰਥ ਪ੍ਰਕਾਸ਼, ਛਾਪ ਦੂਜੀ ਅਮ੍ਰਿਤਸਰੀ, ਸਫਾ ੩੫੯)

ਨੀਲਾ ਬੰਦ ਕਰਾਇਆ, ਅੰਬਰ ਪਹਿਨਣਾ ।
 ਸੂਹਾ ਅੰਗ ਲਗਾਇਆ, ਏਹਦੇ ਸੇਵਕਾਂ[] ।
 ਮਾਸ ਮੱਛੀ ਨਹਿ ਖਾਣ, ਬਣ ਗਏ ਵੈਸ਼ਨੋ* ।
 ਪਯਾ ਵਿਖਾਧ ਸੀ ਆਣ, ਮਧ ਇਮ ਖਾਲਸੇ ।
 ਮਾਤ ਸੁੰਦਰੀ ਲਿਖਾ, ਸੋਚ ਵਿਚਾਰ ਇਹ ।
 ਦੋਹਾਂ ਦੌਲਾਂ ਦਾ ਮੇਲ, ਕਰਨ ਕਰਾਨ ਲਈ ।
 ਸੇਵਾ ਹਰੀ ਸੀ ਪਾਤੀ, ਬਾਚੀ ਖੋਲ ਕੇ ।
 ਮਨੀ ਸਿੰਘ ਮੁਕਾਏ ਝਗੜਾ, ਦੋਹਾਂ ਕਾ । ੧ ੩ ।

ਦੋਹਰਾ ।

ਅਮਰ ਸਿੰਘੀਏ ਆਖਦੇ, 'ਦਸਮ ਗੁਰੂ ਜੀ ਆਪ
 ਬੰਦਾ ਸਾਹਿਬ ਕੋ ਗਿਆਰਮਾਂ, ਗੁਰੂ ਗਏ ਸੀ ਬਾਪ' । ੧੪੪ ।
 ਅਕਾਲ ਪੁਰਖੀਆਂ ਇਉਂ ਕਹਿਆ, ਸ੍ਰੀ ਸਤਿਗੁਰ ਫਰਮਾਨ ।
 'ਗ੍ਰੰਥ ਪੰਥ ਗੁਰ ਮਾਨੀਯੋ, ਤਾਰੈ ਸਕਲ ਕੁਲਾਨ' । ੧੪੫ ।

ਚੋਪਈ ।

ਮਨੀ ਸਿੰਘ ਜਬ ਦੇਖਯੋ ਆਈ । ਝਗੜਾ ਬਹੁਤ ਵਧਤ ਹੈ ਜਾਈ ।
 ਤਬ ਤਿਨ ਦੋਨੋਂ ਕੋ ਸਮਝਾਇ । ਪਤੀਆ ਲਿਖ ਦੀ ਤਾਲ ਸੁਟਾਇ ।
 ਜਿਸ ਕੀ ਤਰੈ ਉਹ ਜਾਨੋ ਸਾਚਾ । ਡੂਬੇ ਜਹਿ ਕੀ ਉਹ ਜਾਨੋ ਕਾਚਾ ।
 ਡੂਬ ਗਈ ਬੰਦਈਅਨ ਕੇਰੀ । ਤਰੀ ਨਿਹੰਗਨ ਕੀ ਸਬ ਹੇਰੀ ।
 ਸੇਵਾ ਹਰੀ ਕਰੈ ਅਰਦਾਸ : 'ਹੇ ਸਤਿਗੁਰ ਮੈ ਤੇਰਾ ਦਾਸ' । ੧੪੬ ।

[] ਸੂਹੇ ਠੰਗ ਦੀ ਪਗੜੀ ਬੰਨ੍ਹਣ ਦਾ ਰਿਵਾਜ ਬੰਦਈਆਂ ਵਿੱਚ ਇਸ ਕਰਕੇ ਚਲਿਆ ਕਿ ਬਾਬਾ ਬੰਦਾ ਸਿੰਘ ਬਹਾਦਰ ਦੀ ਸ਼ਹੀਦੀ ਸਮੇਂ ਉਸ ਦੇ ਸਿਰ ਤੇ ਮੌਤ ਦੀ ਨਿਸ਼ਾਨੀ ਸੂਹੀ ਦਸਤਾਰ ਬੰਨ੍ਹੀ ਗਈ ਸੀ । (ਭਾਈ ਅਮਰ ਸਿੰਘ ਬੇਮਕਰਨੀਆ ਇਹ ਦਸਤਾਰ ਬਾਬਾ ਜੀ ਦੀ ਲਾਸ਼ ਦੇ ਟੁਕੜਿਆਂ ਨਾਲ ਮਾਤਾ ਸਾਹਿਬ ਕੌਰਾਂ ਪਾਸ ਲਿਆਇਆ ਸੀ । ਮਾਤਾ ਜੀ ਨੇ ਇਹ ਦਸਤਾਰ ਸਿਰੋਪਾਉ ਵਜੋਂ ਉਸੇ ਨੂੰ ਹੀ ਦੇ ਦਿੱਤੀ, ਜੋ ਪਿੱਛੋਂ ਪੰਥ ਅੰਦਰ ਇਸ ਝਗੜੇ ਦਾ ਕਾਰਣ ਬਣੀ ।

(ਦੇਖੋ, ਤਵਾਰੀਖੇ ਸੋਹਦਾ, ਕ੍ਰਿਤ ਲਾਲਾ ਹੰਡਾ ਮੱਲ, ਵਦਾਵਣ)

* ਇੰਜ ਪ੍ਰਤੀਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਬਾਬਾ ਬੰਦਾ ਸਿੰਘ ਮਾਸ-ਮੱਛੀ ਨਹੀਂ ਸੀ ਖਾਂਦਾ । ਜੋ ਹੁਕਮਨਾਮਾ ਉਸ ਨੇ ੧੨ ਪੰਚ ਸੰਮਤ ੧੭੬੬ ਬਿ: ਨੂੰ ਜੋਨਪੁਰ ਦੀ ਸੰਗਤ ਦੇ ਨਾਮ ਜਾਰੀ ਕੀਤਾ, ਉਸ ਵਿਚ ਸਾਰੀਆਂ ਨਸ਼ੀਲੀਆਂ ਚੀਜ਼ਾਂ ਦੇ ਨਾਲ ਹੀ ਮਾਸ-ਮੱਛੀ ਦੀ ਵੀ ਮੁਆਨਤ ਸੀ—

ਸਰਬਤ ਖਾਲਸਾ ਜੋਨਪੁਰ ਕਾ ਗੁਰੂ ਰਖੇਗਾ । ... ਖਾਲਸੇ ਦੀ ਰਹਿਤ ਰਹਿਣਾ, ਭੰਗ, ਤਮਾਕੂ, ਅਫੀਮ, ਪੋਸਤ, ਦਾਰੂ, ਅਮਲ ਕੋਈ ਨਹੀਂ ਖਾਣਾ, ਮਾਸ ਮਛਲੀ ਪਿਆਜ ਨਹੀਂ ਖਾਣਾ ।.....

ਦੇਹਰਾ ।

ਮਨੀ ਸਿੰਘ ਜਬ ਦੇਖਯੋ, ਝਗੜਾ ਮੁਕਦਾ ਨਾਹਿ ।
ਗੋਲ ਲਾਹੌਰਾ ਸਿੰਘ ਲੈ, ਕੀਤੀ ਇਹ ਸਲਾਹਿ । ੧੪੭ ।
ਦੰਗ ਤਰਫਾਂ ਦੇ ਮੱਲ ਲੈ, ਦੇਈਏ ਤਿਨ੍ਹਾਂ ਘੁਲਾਇ ।
ਜੇਹੜਾ ਵਹਿ ਜੈ ਮੰਨ ਲਏ ਹਾਰ() ਆਪਣੀ ਆਇ । ੧੪੮ ।

ਚੋਪਈ ।

ਇਹੋ ਫੈਸਲਾ ਮੰਨਿਆ ਸਾਰੇ । ਨਿਕਲੇ ਮੱਲ ਆ ਬੀਚ ਅਖਾਰੇ ।
ਸੰਗਤ ਸਿੰਘ ਬੰਦਈ ਜਾਨ । ਮੇਹਰੀ ਸਿੰਘ ਨਿਹੰਗ ਪਛਾਨ ।
ਝੰਡੇ ਬੁੰਗੇ ਦੇ ਆ ਪਾਸ । ਲੱਗਾ ਘੋਲ ਹੋਣ ਸੀ ਖਾਸ ।
ਗਏ ਅਕਾਲ ਪੁਰਖੀਏ ਜੀਤ । ਸੇਵਾ ਹਰੀ ਵਧੀ ਪਰਤੀਤ । ੧੪੯ ।

ਦੇਹਰਾ ।

ਝਟ ਕਰ ਝਟਕਾ ਸੂਰ ਕਾ*, ਮਨੀ ਸਿੰਘ ਮੰਗਵਾਇ ।
ਸੰਗਤ ਸਿੰਘ ਥੀ ਆਇ ਲੈ, ਬੰਦਈਅਨ ਦੀਯੋ ਛਕਾਇ । ੧੫੦ ।
ਲਾਇ ਤਨਖਾਹ ਬਖਸ਼ੇ ਸਭੀ, ਨੀਲੰਬਰ ਪਹਿਨਾਇ ।
ਭਰਮ ਭੇਦ ਸਬ ਮਿਟ ਗਯੋ, ਭਈ ਏਕਤਾ ਆਇ । ੧੫੧ ।

ਸਿਰਖੰਡੀ ਛੰਦ ।

ਮਨੀ ਸਿੰਘ ਨਿਰਭਉ, ਤੇ ਨਿਰਵੈਰ ਸੀ ।
ਪੰਥ ਬੀਚ ਸਤਿਕਾਰ, ਤਾਹੀਯੋਂ ਏਸ ਕਾ ।
ਮਾਤ ਸੁੰਦਰੀ ਤਾਹੀਯੋਂ, ਲਿਖਿਆ ਏਸ ਕੂੰ ।
ਜਬੇਦਾਰ ਬਨਾਯਾ, ਮਿਲ ਕੇ ਖਾਲਸੇ ।
ਲਿਖ ਕਰ ਪਾਤੀ ਭੇਜੀ, ਦਿੱਲੀ ਮਾਤ ਕੂੰ ।
ਸਤਿਗੁਰ ਕੇ ਪ੍ਰਸਾਦਿ, ਹੋ ਗਈ ਏਕਤਾ ।

( ) 'ਹਾਰ' ਤੋਂ ਭਾਵ ਏਥੇ ਚੜ੍ਹਤਲ ਦਾ ਹਿੱਸਾ ਛੱਡਣ ਤੋਂ ਹੈ, ਕਿਉਂਕਿ ਇਹ ਝਗੜਾ ਜ਼ਿਆਦਾ ਤਰ
ਚੜ੍ਹਤਲ ਤੋਂ ਹੀ ਵਧਿਆ ਸੀ । ਬੰਦਈਆਂ ਨੇ ਇਸੇ ਕਰਕੇ ਆਪਣੇ ਵਲੋਂ ਭਾਣੀ ਅਮਰ ਸਿੰਘ ਖੇਮਕਰਨੀਏ
ਨੂੰ ਮਹੰਤ ਬਾਪਿਆ ਸੀ ।

* ਝੱਟ ਕਰ ਝਟਕਾ ਲਯੋ ਮੰਗਾਇ । ਸੂਰ ਡਲੇ ਮੁਖ ਛਭੜੋ ਪਾਇ । ੬ ।
ਇਮ ਕੀਯੋ ਭੁਜੰਗੀ ਉਸ ਕੇ ਪੂਤ । ਬਚਯੋ ਲਾਹੌਰਾ ਸਿੰਘ ਕਰ ਸੂਤ ।
ਹਾਥ ਜੋੜ ਉਸ ਪਿਤਾ ਖਲੋਯਾ । ਮਹਾਂ ਪੁਸ਼ਾਦਿ ਉਨ ਨਿਜ ਬਖਸ਼ੋਯਾ । ੭ ।

(ਰਤਨ ਸਿੰਘ ਭੰਗੂ, ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਪੰਥ ਪ੍ਰਕਾਸ਼, ਛਾਪ ਤੀਜੀ, ਸਫਾ ੧੬੯)

ਤੁਰਕ ਰਹਿਆ ਝਖ ਮਾਰ, ਬੀਚ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ।
 ਤਾਰਾ ਸਿੰਘ ਜਹੇ ਬੀਰ, ਸ਼ਹੀਦੀ ਪਾ ਗਏ ।
 ਸੇਵਾ ਹਰੀ ਅਰਦਾਸ, ਦੋਵੇਂ ਵਕਤ ਇਹ ।
 ਕਰੋ ਰਛਿਆ ਰਿਆਇਤ, ਜਹਿ ਤਹਿ ਖਾਲਸਾ । ੧੫੨ ।

ਦੋਹਰਾ ।

ਕਛੁਕ ਕਾਲ ਇਮ ਬੀਤਯੋ, ਬਾਦ ਏਕਤਾ ਆਇ ।
 ਦਿੱਲੀ ਮਹਿ ਇਕ ਕਲ ਉਠੀ, ਸੁਣੋ ਗਾਥ ਅਬ ਤਾਹਿ । ੧੫੩ ।
 ਬੇ-ਨਵਾ ਇਕ ਫਕੀਰ ਸੀ, ਮਰਯੋ ਆਪਣੀ ਆਇ ।
 ਤਿਸ ਮੈਂ ਸਾਹਿਬ ਅਜੀਤ ਕੋ, ਤੁਰਕ ਪਕੜਨਾ ਚਾਇ । ੧੫੪ ।

ਚੌਪਈ ।

ਅਮਿਤਸਰ ਮੈਂ ਇਹ ਸੁਣ ਪਾਈ । ਸਿੰਘ ਅਜੀਤ ਸ਼ਹੀਦੀ ਪਾਈ* ।
 ਸਾਹਿਬ ਸਿੰਘ() ਗੁਰ ਰਿਸ਼ਤੇਦਾਰ । ਗੈਲ ਅਜੀਤ ਸਿੰਘ ਜਿਸ ਕਾ ਪਿਆਰ ।
 ਸਾਠ ਬਲੀ ਸਿੰਘਨ ਕੇ ਸਾਥ । ਹੋਯੋ ਸ਼ਹੀਦ ਰਖ ਸਾਂਵੇਂ ਮਾਥ ।
 ਸਬ ਸਿੰਘਨ ਲੜ ਵੀਏ ਪ੍ਰਾਨ । ਮਨੀ ਸਿੰਘ ਸੁਣਯੋ ਇਮ ਕਾਨ ।
 ਮਾਤਾ ਗੈਲ ਹਠੀ ਸਿੰਘ[] ਲੈ ਕੇ । ਗਈ ਨਿਕਲ ਇਹ ਮੁਖ ਥੀਂ ਕਹਿ ਕੇ ।
 ਨਾਸ ਤੁਰਕ ਰਾਜ ਕਾ ਹੋਵੇ । ਸਕਤਿ ਅਕਾਲ ਇਨੈ ਕੀ ਖੋਵੇ ।
 ਸੇਵਾ ਹਰੀ ਥੀ ਮਾਤ ਅਲਾਇਆ । ਇਨ ਕਾ ਨਾਸ ਹੋਣ ਤੋ ਆਇਆ । ੧੫੫ ।

ਦੋਹਰਾ ।

ਚਾਰੇਂ ਦਿਸ ਇਮ ਪੰਥ ਤੇ, ਗਈ ਸੀ ਬਿਪਤਾ ਛਾਇ ।
 ਸਿੰਘ ਪਹਾੜੀਂ ਚੜ੍ਹ ਗਏ, ਓਟ ਅਕਾਲ ਤਕਾਇ । ੧੫੬ ।

* ਇਹ ਅਜੀਤ ਸਿੰਘ ਮਾਤਾ ਸੁੰਦਰੀ ਦਾ ਪਾਲਿਤ ਪੁਤ੍ਰ ਸੀ । ਇਸ ਦੀ ਸ਼ਹੀਦੀ, ਬੁਰਹਾਨ ਪੁਰ ਦੀ ਇਕ ਕਲਮੀ ਬੀੜ ਦੇ ਮੁਤਾਬਕ ਮਾਘ ਵਦੀ ੫, ਸੰਮਤ ੧੭੮੦ ਬਿ: ਨੂੰ ਦਿੱਲੀ ਵਿੱਚ ਹੋਈ । ਬੀਸਾਵਲੀ ਨਾਮੇ ਦੇ ਲੇਖਕ ਕੇਸਰ ਸਿੰਘ ਛਿੱਬਰ ਨੇ ਵੀ ਇਸੇ ਰਾਇ ਦੀ ਪੁਸ਼ਟੀ ਕੀਤੀ ਹੈ ।

( ) ਇਹ ਸਾਹਿਬ ਸਿੰਘ, ਮਾਤਾ ਸਾਹਿਬ ਕੌਰ ਦਾ ਭਰਾ ਸੀ । ਬਚਿਤ੍ਰ ਨਾਟਕ (ਅਧਿਆਇ ੧੦), ਸਿੰਘ ਸਾਗਰ ਅਧਿਆਇ ੭ (ਵੀਰ ਸਿੰਘ, ਖੱਲ) ਤੇ ਬੀਸਾਵਲੀ ਨਾਮਾ (ਕੇਸਰ ਸਿੰਘ, ਛਿੱਬਰ) ਦੇ ਕਥਨ ਅਨੁਸਾਰ ਇਹ ਜੰਗ ਭੰਗਾਣੀ ਵਿੱਚ ਲੜਿਆ ਤੇ ਸ਼੍ਰੀ ਆਨੰਦ ਪੁਰ ਦਾ ਕਿਲ੍ਹਾ ਛੱਡਣ ਸਮੇਂ ਮਾਤਾ ਸੁੰਦਰੀ ਤੇ ਮਾਤਾ ਸਾਹਿਬ ਕੌਰ ਜੀ ਦੀ ਸੇਵਾ ਵਿੱਚ ਹਾਬਰ ਰਹਿਆ ।

[] ਇਹ ਹਠੀ ਸਿੰਘ, ਸ੍ਰੀ ਦਸਮੇਸ਼ ਜੀ ਦੇ ਵੱਡੇ ਸਾਹਿਬਜ਼ਾਦੇ ਅਜੀਤ ਸਿੰਘ ਦਾ ਪੁਤ੍ਰ ਸੀ । ਜਦ ਗੁਰੂ ਜੀ ਬੁਰਹਾਨਪੁਰ ਗਏ, ਤਾਂ ਇਸ ਦੀ ਮਾਤਾ ਇਸ ਨੂੰ ਲੈ ਕੇ ਗੁਰੂ ਜੀ ਦੀ ਸੇਵਾ ਵਿੱਚ ਹਾਬਰ ਹੋਈ ਸੀ । ਖੋ. ਗੁਟਬਿਲਾਸ ਪਾ: ੧੦, (ਕੋਇਰ ਸਿੰਘ) ਅਧਿਆਇ ੨੦ ਫਗਣ ਸੁਦੀ ੧੦, ਸੰਮਤ ੧੮੩੯ ਬਿ: ਨੂੰ ਬੁਰਹਾਨਪੁਰ ਸੀ. ਪੀ. ਵਿਚ ਹੀ ਇਸ ਦਾ ਦੇਹਾਂਤ ਹੋਇਆ । (ਦੇਖੋ, ਬੁਰਹਾਨਪੁਰ ਦੀ ਇਕ ਹੱਥ-ਲਿਖੀ ਬੀੜ ਗਰਦਾਰਾ ਪਾ: ੧੦)

ਦੋ ਵੇਲੇ ਅਰਦਾਸ ਇਹ, ਹੋਵੇ ਤਖਤ ਅਕਾਲ ।
ਭਲਾ ਹੋਵੇ ਸਰਬਤ ਦਾ, ਵਿਆਇਤ ਪੰਥ ਦੇ ਨਾਲ । ੧੫੭ ।

ਸੰਰਠਾ ।

ਇਮ ਮਨੀ ਸਿੰਘ ਬੀਰ, ਸ੍ਰੀ ਹਰਿ ਮੰਦਰ ਸਾਹਿਬ ਸੈਂ ।
ਦੇ ਸਿੰਘਨ ਕੂੰ ਧੀਰ, ਬਿਤੈ ਕਛੂ ਬਰਖ ਜਬ । ੧੫੮ ।

ਦੋਹਰਾ ।

ਆਯੂ ਨੰਬੇ ਬਰਖ ਕੀ, ਮਨੀ ਸਿੰਘ ਕੀ ਆਹਿ ।
ਮਿਲ ਕਰ ਸਿੰਘਨ ਸਿਆਣਿਆਂ, ਕੀਤੀ ਇਹ ਸਲਾਹਿ । ੧੫੯ ।
ਕਾਲ ਸਬਹਨ ਕੇ ਸੀਸ ਪੈ, ਬਚਯੈ ਨ ਇਸ ਥੀਂ ਕਾਇ ।
ਜੇ ਉਪਜਯੈ ਇਸ ਧਰਨਿ ਪੈ, ਲੀਨੋ ਕਾਲ ਚਬਾਇ । ੧੬੦ ।

ਚੋਪਈ ।

ਕਰ ਮਸਲਤ ਚਲ ਲਵਪੁਰ ਆਏ । ਸਿੰਘ ਸੁਬੇਗ* ਲੀਯਾ ਗੈਲ ਰਲਾਏ ।
ਸੂਰਤ ਸਿੰਘ ਥੀਂ ਆਦਿਕ ਔਰ । ਨਾਮੀ ਸਿੱਖ ਜੇ ਰਹਿਤ ਲਾਹੌਰ ।
ਰਾਹੀ ਇਨ ਕੇ ਸੂਬੇ ਤਾਈ । ਮਨੀ ਸਿੰਘ ਇਮ ਬਾਤ ਅਲਾਈ ।
ਮੇਲਾ ਦੀਪਮਾਲ ਕਾ ਆਯੋ । ਚਾਹਤ ਖਾਲਸਾ ਉਸੇ ਲਗਾਯੋ ।
ਕੋਲੋਂ ਸੂਰਤ ਸਿੰਘ ਜੀ ਕਹੀ । ਜੁਮੇਵਾਰੀ ਹਮ ਪਰ ਰਹੀ ।
ਝਗੜਾ ਕੋਈ ਹੋਵੇ ਨਾਹੀ । ਮੇਲਾ ਕਰ ਵਾਪਸ ਮੁੜ ਜਾਹੀ ।
ਸੇਵਾ ਹਰੀ ਜੇਜੀਆ() ਲੈਨਾ । ਸੂਬੇ ਦਾ ਸੀ ਆਖਰ ਕਹਿਨਾ । ੧੬੧ ।

ਦੋਹਰਾ ।

ਦੇਣਾ ਮੇਲੇ ਬਾਦੁ ਕਰ, ਅਮ੍ਰਿਤਸਰ ਮੁੜ ਆਇ ।
ਲਿਖ ਪਤਿਯਾ ਮਨੀ ਸਿੰਘ, ਦੀ ਸਿੰਘਨ ਪਹੁੰਚਾਇ । ੧੬੨ ।
ਅਮ੍ਰਿਤਸਰ ਦੀਦਾਰ ਹਿਤ, ਹੋਇਆ ਖਾਲਸਾ ਤਯਾਰ ।
ਓਧਰ ਦੋਖੀ ਦੇਸ਼ ਦੇ, ਕਰਨ ਦੁਸ਼ਟ ਇਹ ਕਾਰ । ੧੬੩ ।

* ਭਾਈ ਸੁਬੇਗ ਸਿੰਘ ਪਿੰਡ ਜੰਬਰਾਂ ਦਾ ਵਸਨੀਕ ਸੰਧੂ ਗੋਤ ਦਾ ਜ਼ਿਮੀਂਦਾਰ ਸੀ ।

( ) ਜੁਆਲੀ ਨੇ ਬੇ ਮੇਲਾ ਆਇਆ । ਤੁਰਕਨ ਨੇ ਬੇ ਟਕਾ ਚੁਕਾਇਆ ।
ਦਸ ਹਜਾਰ ਰੁਪਇਆ ਠਹਿਰਾਇਆ । ਟਕਨ ਖਾੜ ਦੋਗਾ ਬਠਾਇਆ ।
ਨਵਾਬ ਕਹਿਆ ਤੁਮ ਮੱਤ ਡਰੋ । ਦਸ ਦਿਨ ਮੇਲਾ ਅਬ ਤੁਮ ਭਰੋ... । ੨੧ ।

(ਰਤਨ ਸਿੰਘ ਭੰਗੂ, ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਪੰਥ ਪ੍ਰਕਾਸ਼, ਫ਼ਾਪ ਤੀਸਰੀ, ਸਫ਼ਾ ੨੨੪)

ਚੋਪਈ ।

ਦੇਸ ਧਰੋਹੀ ਮਿਲ ਕਰ ਸਾਰੇ । ਕਰਨ ਮੁਖਬਰੀ ਸਿੰਘਨ ਬਾਰੇ ।
ਹਰਿ ਨਿਰੰਜਨ ਕਰਮਾ ਛੀਨਾ । ਗਾਥਾ ਗਿੱਲ ਐ ਦੁਸ਼ਟ ਨਗੀਨਾ ।
ਰਾਮੂ ਲੱਖੁ ਸਾਹਿਬ ਰਾਇ । ਇਤ ਆਦਿਕ ਦੋਖੀ ਸਬ ਆਇ ।
ਸੂਬੇ ਤਾਈ ਬਹਿ ਸਮਝਾਇਆ । ਪੁਰਬ ਸਿੰਘਨ ਕਾ ਜੋ ਇਹ ਆਇਆ ।
ਪਕੜੇ ਮਾਰੇ ਇਨ ਕੇ ਤਾਈ । ਮੁਕ ਰੇੜਕਾ ਨਿਤ ਦਾ ਜਾਈ ।
ਸੇਵਾ ਹਰੀ ਜਿਸ ਰਾਖੇ ਆਪ । 'ਗੁਰ ਮੇਰੇ ਕਾ ਬਡ ਪਰਤਾਪ' । ੧੬੪ ।

ਦੋਹਰਾ ।

ਲਵਪੁਰੀ ਦਿਆਂ ਸਿੱਖਾਂ ਨੇ, ਲਿਖ ਭੇਜੀ ਅਰਦਾਸ ।
ਲੈ ਹਲਕਾਰਾ ਆਇਆ, ਚੱਕ ਮਨੀ ਸਿੰਘ ਪਾਸ । ੧੬੫ ।
ਪਾਤੀ ਪੜ੍ਹ ਕੇ ਮਨੀ ਸਿੰਘ, ਮਨ ਮੈਂ ਕੀਆ ਬੀਚਾਰ ।
ਰਾਖਾ ਜਿਸ ਦਾ ਆਪ ਹੋਇ, ਕੌਨ ਉਸ ਮਾਰਨ ਹਾਰ । ੧੬੬ ।

ਚੋਪਈ ।

ਨੀਤੀ ਸਮਝ ਤੁਰਕ ਕੀ ਲਈ । ਲਿਖ ਪਾਤੀਆਂ ਸਿੱਖਨ ਦਈ ।
ਕਲਗੀਧਰ ਇਮ ਮੁਖ ਬੀਂ ਕਹਯੋ । ਹਮ ਕੇ ਬੀਚ ਖਾਲਸੇ ਲਹਯੋ ।
ਤਾਹੀਯੋ ਕਹਯੋ ਰੂਪ ਹੈ ਖਾਸ । ਖਾਲਸੇ ਮੈਂ ਹਉਂ ਕਰੇ ਨਿਵਾਸ ।
ਇਸ ਲਈ ਹਮ ਨੈ ਦਰਸ਼ਨ ਹੇਤ । ਰਚਿਯੋ ਪੁਰਬ ਦੀਵਾਲੀ ਕੇਤ ।
ਨਹੀਂ ਅਕਾਲ ਕੇ ਇਹ ਹੈ ਭਾਵੈ । ਦਰਸ਼ਨ ਦੇਨ ਖਾਲਸਾ ਆਵੈ ।
ਕਛੁਕ ਸਮਾਂ ਅਬ ਹੋਰ ਲਗੈਗਾ । ਪਾਪ ਨਾਸ਼ ਹੋ ਧਰਮ ਜਗੈਗਾ ।
ਹੈ ਕਰਤਾਰ ਕੇ ਇਮ ਹੀ ਭਾਨਾ । ਰਾਜ ਖਾਲਸਾ ਕਰੇ ਮਹਾਨਾ ।
ਸੇਵਾ ਹਰੀ ਮਨੀ ਸਿੰਘ ਬੀਰ । ਇਮ ਸਿੰਘਨ ਕੋ ਦੀ ਹੈ ਧੀਰ । ੧੬੭ ।

ਦੋਹਰਾ ।

ਸਮਾਂ ਸਮਾਂ ਸਮਰਥ ਹੈ, ਸਮਾਂ ਸਭੀ ਤੇ ਆਇ ।
ਪੀਰ ਪੈਕੰਬਰ ਅਉਲੀਏ, ਬਚਯੋ ਨ ਇਸ ਬੀਂ ਕਾਇ । ੧੬੮ ।
ਮਨੀ ਸਿੰਘ ਸਮ ਜਗਤ ਮੈਂ, ਦੂਸਰ ਹੋਆ ਨ ਕੋਇ ।
ਖਾਤਰ ਪਰਉਪਕਾਰ ਜਹਿ, ਪ੍ਰਾਨ ਦੀਏ ਹੈ ਖੋਇ । ੧੬੯ ।

ਚੋਪਈ ।

ਪੁਰਬ ਦੀਵਾਲੀ* ਕਾ ਜਬ ਆਯੋ । ਮਨੀ ਸਿੰਘ ਦੀਵਾਨ ਸਜਾਯੋ ।
ਨੇੜ ਤੇੜ ਬੀ ਸੰਗਤ ਆਵੈ । ਦਰਸ਼ਨ ਕਰ ਵਾਪਸ ਹੋ ਜਾਵੈ ।

* ਇਹ ਦੀਪਮਾਲਾ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ੧੭੯੦ ਬਿ: ਕ੍ਰਿ: ਹੋਈ ।

ਜੰਗੀ ਸਿੰਘ ਨਹਿ ਆਯੋ ਕਾਈ । ਮਨੀ ਸਿੰਘ ਦੀਏ ਬੰਦ ਕਰਾਈ ।
 ਫੌਜਦਾਰ() ਰਹਿਆ ਝਖ ਮਾਰ । ਆਯ ਸਿੰਘ ਨਹਿ ਕੋ ਦਰਬਾਰ ।
 ਪਾਇ ਭੋਗ ਦੇਗ ਵਰਤਾਈ । ਚੜ੍ਹਤਲ ਚੜ੍ਹੀ ਥੀ ਬਹੁਤ ਸਵਾਈ ।
 ਸੇਵਾ ਹਰੀ ਹੋਇਗੀ ਸੋਇ । ਅਕਾਲ ਪੁਰਖ ਕੋ ਭਾਵੈ ਜੋਇ । ੧੭੦ ।

ਦੋਹਰਾ ।

ਮਨੀ ਸਿੰਘ ਇਮ ਬੀਰ ਨੇ, ਸੇਲਾ ਦੀਯੋ ਲੰਘਾਇ ।
 ਲਿਖਿਆ ਸੂਬੇ ਖਾਨ* ਕਾ, ਗਯਾ ਲਾਹੌਰੋਂ ਆਇ । ੧੭੧ ।
 ਗੈਲ ਸਿੰਘਾਂ ਦੇ ਮਨੀ ਸਿੰਘ, ਕੀਤੀ ਇਹ ਬੀਚਾਰ ।
 ਨਿਗਹ ਖਾਨ ਕੀ ਅਸਾਂ ਤੇ, ਰਹਿਆ ਤੁਰਕ ਝਖ ਮਾਰ । ੧੭੨ ।

ਚੋਪਈ ।

ਕਰ ਮਸਲਤ ਇਮ ਬਾਤ ਠਹਿਰਾਈ । ਸਿੰਘ ਭੂਪਤਿ ਕੋ ਭੇਜੋ ਭਾਈ ।
 ਗੈਲ ਸਿੰਘ ਗੁਲਜਾਰਾ ਜਾਵੈ । ਹਮਰੀ ਤਰਫੋਂ ਇਹੋ ਅਲਾਵੈ ।
 ਸੰਗਤ ਘਨੀ ਨਹੀਂ ਜੇ ਆਈ । ਚੜ੍ਹਤਲ ਹੋਈ ਬਹੁਤ ਸਵਾਈ ।
 ਇਸ ਤੇ ਕਾਜ ਸਉਰਦਾ ਨਾਹਿ । ਪੁਰਬ ਵਿਸਾਖੀ ਬਾਦ ਪਹੁੰਚਾਹਿ ।
 ਦਿਲ ਸੇ ਤਿਆਗੈ ਕੂਟਲਤਾਈ । ਜਾਲ ਤਾਨ ਲਾਈ ਜੋ ਫਾਹੀ ।
 ਜੇ ਕਰ ਇਸੀ ਤਰਾਂ ਹੈ ਕਰਨਾ । ਪੈਸਾ ਅਸਾਂ ਕਹਾਂ ਤੇ ਭਰਨਾ ।
 ਸੇਵਾ ਹਰੀ ਹੋਏ ਉਭੈ ਤਿਆਰ । ਭੂਪਤਿ ਸਿੰਘ ਐ ਸਿੰਘ ਗੁਲਜਾਰ । ੧੭੩ ।

ਦੋਹਰਾ ।

ਕਰ ਅਰਦਾਸ ਗੁਰ ਫਤੇ ਕਹਿ, ਅਸ੍ਹੁ ਹੋਇ ਅਸਵਾਰ ।
 ਪਹੁੰਚੇ ਜਾਇ ਲਾਹੌਰ ਮੈਂ, ਦੋਵੇਂ ਸਿੰਘ ਏਲਧਾਰ । ੧੭੪ ।
 ਸਿੱਖ ਲਾਹੌਰੀ ਗੈਲ ਲੈ, ਗਏ ਸੂਬੇ ਦੇ ਕੋਲ ।
 ਦੱਸੀ ਸਾਰੀ ਵਾਰਤਾ, ਦੁਸ਼ਟ ਖਾਨ ਕੋ ਖੋਲ । ੧੭੫ ।

ਚੋਪਈ ।

ਕਰਨ ਬਾਤ ਜੋ ਤੁਮ ਨੇ ਆਖੀ । ਬਨੈ ਸੁਗਮ ਜੋ ਤਵ ਨ ਭਾਖੀ ।
 ਹਮ ਤੋ ਮੇਲ ਆਪ ਸੇ ਚਹਿ ਹੈਂ । ਲੈਨ ਦੇਨ ਪਾਛੈ ਕਰ ਲਹਿ ਹੈਂ ।

( ) ਲਖਪਤ ਰਾਇ ਕਲਾਨੋਰੀਏ, ਨੂੰ ਜੋ ਚੋਪੜਾ ਖੜੀ ਸੀ, ਉਸ ਸਮੇਂ ਮੁਗਲੀਆ ਹਕੂਮਤ ਵਲੋਂ, ਏਮਨਾਬਾਦ (ਗੁੱਜਰਾਂਵਾਲੇ) ਜਾਰੀਰ ਮਿਲੀ ਹੋਈ ਸੀ ।

* ਅਰਥਾਤ—ਖਾਨ ਬਹਾਦਰ ਜ਼ਕਰੀਆ ਖਾਨ, ਸੂਬੇਦਾਰ ਲਾਹੌਰ ।

ਲਿਖ ਦੇਵੋਂ ਹਮ ਸਭ ਕੇ ਤਾਈ । ਗੈਲ ਖਾਲਸੇ ਮੇਲ ਰਖਾਈ ।
ਕਸਮ ਕੁਰਾਨ ਤੁਮੈਂ ਸੱਚ ਕਹਿਹੈ । ਅਮਨ ਦੇਸ ਮਹਿ ਹਮ ਸਭ ਚਹਿਹੈ ।
ਇਮ ਬਾਤੈਂ ਮੀਠੀ ਉਨ ਕਹੀ । ਫੁਰੀ ਬਗਲ ਮੁਖ ਰਾਮ ਹੈ ਲਈ ।
ਸੇਵਾ ਹਰੀ ਜਿਸ ਵਲ ਹੈ ਆਪ । ਲਗੈ ਉਨ੍ਹੈਂ ਨਹਿ ਦੁਖ ਸੇਤਾਪ । ੧੭੬ ।

ਦੋਹਰਾ ।

ਅਟਪਟ ਬਾਤੈਂ ਬਹੁ ਕਰੀ, ਸੂਬੇ ਸਿੰਘਨ ਸਾਬ ।
ਸੱਚ ਕਾਜੀ ਤੋਬਾ ਕਰੀ, ਰੱਖ ਕੁਰਾਨ ਤੇ ਹਾਬ । ੧੭੭ ।
ਸਾਪ ਬਿਖ ਕੇ ਨਹਿ ਤਜੈ, ਮਨੀਏ ਦੁਧ ਪੀਆਇ ।
ਤੈਸੇ ਵੈਰੀ ਮਿਤ ਨਹਿ, ਲਾਖੋਂ ਕਸਮ ਉਠਾਇ । ੧੭੮ ।

ਚੌਪਈ ।

ਖਾਨ ਬਹਾਦਰ ਸਿੰਘਨ ਤਾਈਂ । ਦਿਲ ਅਪਨੇ ਥੀਂ ਦੇ ਸਫਾਈ ।
ਖਸ਼ਟ ਚਾਰ ਦਿਨ ਦੀਏ ਲਿਖਾਇ । ਮੇਲਾ ਕਰੋ ਸੁਧਾ ਸਰ ਜਾਇ ।
ਇਮ ਲਿਖਾਇ ਸਿੰਘਨ ਜਬ ਲੀਆ । ਇਹ ਬੀਚਾਰ ਮਨ ਮਹਿ ਤਬ ਕੀਆ ।
ਦਸਮ ਗੁਰੂ ਕੇ ਇਨ ਥੀਂ ਗੈਲ । ਭੇਜ ਕਸਮ ਰਾਖੀ ਨਿਜ ਮੈਲ ।
ਸੇਵਾ ਹਰੀ ਹੋਣੀ ਹੈ ਜੋਇ । ਮੇਟਨ ਵਾਲਾ ਉਸ ਨਹਿ ਕੋਇ । ੧੭੯ ।

ਦੋਹਰਾ ।

ਦਸ ਹਜਾਰ ਦੇਣਾ ਕੀਆ, ਥੀ ਸਿੰਘਨ ਤਬ ਆਇ ।
ਦਸ ਦਿਵਸ ਮੇਲਾ ਰਹੇ, ਲਯਾ ਸਿੰਘਨ ਲਿਖਵਾਇ* । ੧੮੦ ।
ਗੈਲ ਸਿੰਘਾ ਦੇ ਬਾਤ ਇਮ, ਲਈ ਖਾਨ ਨੇ ਠਾਨ ।
ਮੇਲ ਓਪਰਾ ਦੁਸ਼ਟ ਕਾ, ਰੱਖ ਕਰ ਬੀਚ ਕੁਰਾਨ । ੮੧ ।

ਚੌਪਈ ।

ਹੋਈ ਬਾਤ ਉਭੈ ਹਟ ਆਏ । ਸ੍ਰੀ ਵਾਹਿਗੁਰੂ ਫਤੇ ਗਜਾਏ ।
ਕੁਦਾਇ ਤੁਰੰਗ ਨਿਮਖ ਨਹੀ ਠਹਿਰੇ । ਆਖੋਂ ਗਹਿਰੀ ਚੜ੍ਹੇ ਮੁਛਹਿਰੇ ।
ਭਰੀ ਕਚਹਿਰੀ ਸਬ ਨੇ ਹੇਰਾ । ਬਡ ਹੋਸਲਾ ਸਿੰਘਨ ਕੇਰਾ ।
ਇਹ ਮੁੱਕਨ ਕੇ ਬੀਚ ਨ ਐ ਹੈਂ । ਇਕ ਦਿਨ ਜੀਤ ਦੇਸ ਸਭ ਲੈ ਹੈਂ ।
ਇਨ ਕੇ ਸਾਬ ਬਣੀ ਹੀ ਰਹੈ । ਨੀਤੀ ਇਹੋ ਅਸਾ ਕੋ ਕਹੈ ।
ਸੇਵਾ ਹਰੀ ਗੈਲ ਅਹਿਲਕਾਰ । ਸੂਬੇ ਕਰੀ ਖਾਸ ਵੀਚਾਰ । ੧੮੨ ।

* ਦੀਪਮਾਲਾ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਵਿਸਾਖੀ ਦੇ ਪੁਰਬ ਦੀ ਇਜਾਜ਼ਤ ਲੈਣੀ ਸਿਰਫ ਭਾਈ ਸੇਵਾ ਸਿੰਘ ਨੇ ਹੀ ਲਿਖੀ ਹੈ, ਹੋਰ ਇਸ ਬਾਰੇ ਅਜੇ ਕੋਈ ਲਿਖਤ ਨਹੀਂ ਮਿਲੀ ।

ਦੇਹਰਾ ।

ਦੋਵੇਂ ਦੀਰਘ ਸੂਰਮੇ, ਪਹੁੰਚੇ ਪੁਰ ਰਾਮ ਦਾਸ ।
ਸਕਲ ਸੁਣਾਈ ਬਾਰਤਾ, ਮਨੀ ਸਿੰਘ ਕੈ ਪਾਸ । ੧੮੩ ।
ਮਨੀ ਸਿੰਘ ਨਿਰਭਉ ਸੀ, ਭੈ ਨਾ ਮਨ ਮਹਿ ਕਾਇ ।
ਬਾਣੀ ਪੜ੍ਹੇ ਸੇਵਾ ਕਰੈ, ਹੀਏ ਹਰਖ ਬਢਾਇ । ੧੮੪ ।

ਚੋਪਈ ।

ਸੇਵਾ ਕਰੇ ਆਲਸ ਕੇ ਤਿਆਗੈ । ਸਵਾ ਪਹਿਰ ਨਿਸ ਰਹਿੰਦੀ ਜਾਗੈ ।
ਕਰ ਇਸ਼ਨਾਨ ਜਪੈ ਜਪੁ ਜਾਪੁ । ਗੁਰਬਾਣੀ ਕਾ ਬਝ ਪ੍ਰਤਾਪ ।
ਸਾਜ ਦੁਮਾਲਾ* ਸਸਤੁ ਪਹਿਰੈ । ਨੀਲੇਬਰ ਗਜ ਸਵਾ ਕਛਹਿਰੈ ।
ਪਕੜ ਦੁਤਾਰਾ ਗਾਵੈ ਬਾਣੀ । ਆਸਾ ਵਾਰ ਸੁਖਾਂ ਦੀ ਖਾਣੀ ।
ਤੀਜੇ ਪਹਿਰ ਸ਼ਹੀਦੀ ਦੇਗ । ਜਗ ਮੇਂ ਚਲੇ ਦੇਗ ਐ ਤੇਗ ।
ਸੇਵਾ ਹਰੀ ਸਿੰਘ ਕੀ ਕਰਨੀ । ਏਕ ਜਿਹਵਾ ਸੇ ਜਾਇ ਨ ਬਰਨੀ । ੧੮੫ ।

ਦੇਹਰਾ ।

ਪੰਚ ਮਾਸ ਕਾ ਸਮਾ ਇਮ, ਬੀਤ ਗਯੋ ਥੀ ਆਹਿ ।
ਪੁਰਬ ਵਿਸਾਖੀ ਕਾ ਲਗਯੋ, ਚੱਕ ਗੁਰੂ ਕੇ ਮਾਹਿ । ੧੮੬ ।
ਦੂਰੋਂ ਨੇੜਿਯੋਂ ਸੰਗਤਾਂ, ਕਰਨ ਲਈ ਦੌਦਾਰ ।
ਜੰਗੀ ਸਿੰਘ ਨਹਿ ਕੋ ਆਯੋ, ਗੁਰੂ ਰਾਮ ਦਾਸ ਦਰਬਾਰ । ੧੮੭ ।

ਚੋਪਈ ।

ਸੁਹੀਏ ਪਹਿਲੋਂ ਖਬਰ ਪੁਚਾਈ । ਸੂਬੇ ਕੀ ਸਬ ਦੇਖ ਖੁਟਾਈ ।
ਲੱਖੁ ਭੇਜਿਆ ਓਸ ਵਜੀਰ । ਤੀਰਥ ਰਾਮ() ਸੁਧਾ ਸਰ ਤੀਰ ।
ਦੋਖੀ ਦੁਸ਼ਟ ਜਿਸੀ ਮਨ ਮੈਲ । ਤੁਰਕ ਫੌਜ ਲੈ ਆਯੋ ਗੈਲ ।

---

* ਨਿਹੰਗ ਸਿੰਘ ਅਕਾਲੀ ਫਰਗਾ, ੧੮ ਮਾਘ ੧੭੬੦ ਥਿ: (੧੬ ਜਨਵਰੀ, ੧੭੦੪ ਈ:) ਨੂੰ ਜੰਗ ਸਮੇਂ, ਭਾਈ ਮਾਨ ਸਿੰਘ 'ਨਿਸ਼ਾਨਚੀ' ਦੇ ਨਿਸ਼ਾਨ ਸ਼ਾਹਿਬ ਦਾ ਟੁੱਟ ਜਾਣਾ ਸੁਣ ਕੇ, ਸ਼੍ਰੀ ਕਲਗੀਧਰ ਜੀ ਨੇ ਆਪਣੀ ਛੋਟੀ ਦਸਤਾਰ (ਕੇਸੀ-ਕੇਸਗੀ) ਵਿੱਚੋਂ ਪ੍ਰਗਟ ਕੀਤਾ ਸੀ ।

ਲਟ ਪੇਂਟ ਫਰਗਾ ਸੱਜ ਰਹਿਯਾ, ਸਬ ਦੀਪਕ ਕੀ ਚਮਕਾਰ ।

ਕੀਯੋ ਪ੍ਰਗਟ ਗੁਰੂ ਚੌਖਿੰਦ ਪ੍ਰਭ, ਸੌਢੀ ਕੁਲ ਅਵਤਾਰ । ੧੫ ।

ਨਿਕਟ ਕੇਸ਼ ਗੜ੍ਹ ਤਖੜਕੇ, ਦਮਾਲ ਗੜ੍ਹ ਅਸਥਾਨ ।

ਤਾਹਿ ਦੁਮਾਲਾ ਸਾਜ ਪ੍ਰਭ, ਪ੍ਰਗਟ ਕੀਯੋ ਜਹਾਨ । ੨੦ ।

(ਦਮਾਲ ਨਾਮਾ ਪਾ: ੧੦)

( ) ਤੀਰਥ ਰਾਮ ਤੋਂ ਭਾਵ ਰਾਮ ਤੀਰਥ ਹੈ, ਜੋ ਸ਼੍ਰੀ ਅਮ੍ਰਿਤਸਰ ਤੋਂ ਛੇ-ਸੱਤ ਮੀਲ ਹੈ ।

ਕਾਰਣ ਇਸੀ ਸਿੰਘ ਨਹੀਂ ਆਏ । ਮਨੀ ਸਿੰਘ ਦੀਏ ਬੰਦ ਕਰਾਏ ।
 ਭਈ ਸਾਹਿਬ ਇਮ ਕਹਯੋ ਅਲਾਈ । ਹਮਰਾ ਸਮਾਂ ਪਹੁੰਚਯੋ ਆਈ ।
 ਧਰਮ ਹੇਤ ਹਮ ਦੇਹੈ ਪ੍ਰਾਨ । ਨਹੀਂ ਤੁਰਕ ਕੀ ਮਾਨੈ ਕਾਨ ।
 ਸੇਵਾ ਹਰੀ ਗਾਥ ਇਹ ਭਈ । ਲੱਖੁ ਦੁਸ਼ਟ ਇਤ ਆਯੋ ਨਹੀਂ । ੧੮੮ ।

ਦੋਹਰਾ ।

ਚੰਡਾਲ ਚੋਕੜੀ ਰਲ ਸਭੀ, ਕਾਜੀ ਗੋਲ ਰਲਾਇ ।
 ਪਾਸ ਖਾਨ ਦੇ ਪਹੁੰਚ ਕੇ, ਕਹਿੰਦੇ ਇਹ ਸਮਝਾਇ । ੧੮੯ ।
 'ਸੱਪ ਬੁਕਲ ਮਹਿ ਪਲ ਰਯਾ, ਸਿੰਘਨ ਕਾ ਸਰਦਾਰ ।
 ਬੈਠੇ ਤੁਸੀਂ ਅਵੇਸਲੇ, ਨਹੀਂ ਤੁਸੀਂ ਕੂੰ ਸਾਰ । ੧੯੦ ।

ਚੌਪਈ ।

ਮਨੀ ਸਿੰਘ ਕੇ ਸਮਝੋ ਐਸ । ਸੱਯਦ ਹੈ ਤੁਰਕਨ ਮੈ ਜੈਸ ।
 ਜਬਦਾਰ ਇਹ ਸਿੰਘਨ ਕੇਰਾ । ਹਮ ਨੇ ਕਈ ਵਾਰ ਹੈ ਹੇਰਾ ।
 ਹਰਿ ਮੰਦਰ ਕਾ ਇਹੋ ਪੁਜਾਰੀ । ਮਾਨੈ ਇਸ ਕੇ ਖਲਕਤ ਸਾਰੀ ।
 ਦੀਰਘ ਆਯੁ ਇਸ ਕੀ ਆਹੀ । ਕਾਰਣ ਇਸੀ ਇਬਤ ਬਹੁ ਪਾਹੀ ।
 ਬਾਹਰੋਂ ਚਲ ਕਰ ਜੋ ਸਿੱਖ ਆਵੈ । ਪਹਿਲੋਂ ਇਸ ਕੇ ਫਤੇ ਬੁਲਾਵੈ !
 ਖੁਲ ਜਬੀ ਸੇ ਤੁਮ ਨੇ ਦਈ । ਅਤਿ ਸਿੱਖੜਿਆਂ ਬਹੁਤੀ ਚਈ ।
 ਸੇਵਾ ਹਰੀ ਇਮ ਦੁਸ਼ਟਾਂ ਆਇ । ਖਾਨ ਬਹਾਦਰ ਦੀਆ ਭਖਾਇ । ੧੯੧ ।

ਦੋਹਰਾ ।

ਚੜ੍ਹੀ ਫੌਜ ਤੁਰਕਾਨ ਕੀ, ਮਾਰੇ ਮਾਰ ਪੁਕਾਰ ।
 ਪਹੁੰਚ ਚੋਤਰਫੀ ਘੋਰਿਆ, ਗੁਰੂ ਰਾਮ ਦਾਸ ਦਰਬਾਰ । ੧੯੨ ।
 ਮਨੀ ਸਿੰਘ ਬੀ ਆਦ ਲੈ, ਨਾਮੀ ਨਾਮੀ ਬੀਰ ।
 ਫੜ ਲੈ ਗਏ ਲਾਹੌਰ ਮੈ, ਖਾਨ ਬਹਾਦਰ ਤੀਰ । ੧੯੩ ।

ਚੌਪਈ ।

ਜਿਤਕ ਸਿੰਘ ਸੀ ਪੁਰ ਰਾਮਦਾਸ । ਰਹਿੰਦੇ ਚੌਕ ਮਨੀ ਸਿੰਘ ਪਾਸ ।
 ਲਿਆਏ ਪਕੜ ਸਭਨ ਕੇ ਤਾਈ । ਬਾਲ ਬਿਰਧ ਨਹਿ ਛੋੜਿਯੋ ਕਾਈ ।
 ਪੁਨ ਸਬ ਲੂਟ ਲੀਆ ਬੀ ਡੇਰਾ । ਅਪਨਾ ਨਹੀ ਬਿਗਾਨਾ ਹੇਰਾ ।
 ਨੇੜ ਤੋੜਿਯੋਂ ਸਬ ਫੜ ਆਂਦੇ । ਸਿੱਖ ਗੁਰੂ ਕੇ ਜੋ ਅਖਵਾਂਦੇ ।
 ਬੰਦੀ ਖਾਨੇ ਬੰਦ ਕਰਾਇ । ਸੂਬੇ ਖਾਨ ਬਹਾਦਰ ਆਇ ।
 ਸੇਵਾ ਹਰੀ ਬੀ ਹਾਹਾਕਾਰ । ਮੱਚ ਗਈ ਬੀਚ ਸਾਰੇ ਸੰਸਾਰ । ੧੯੪ ।

ਦੋਹਰਾ ।

ਸੁਖਾ ਸਿੰਘ ਬੀ* ਆਦਿ ਸਿੱਖ, ਜਿਤਕ ਪੰਜਾਬੇ ਮਾਹਿ ।
ਛੋਰ ਗਏ ਸਬ ਦੇਸ ਕੇ, ਪੁਰ ਜੈ ਤਰਫ ਸਿਧਾਹਿ । ੧੯੫ ।
ਬੰਦੀ ਖਾਨੇ ਮਨੀ ਸਿੰਘ, ਕਥਾ ਸੁਣਾਵੈ ਨਿੱਤ ।
ਹੋਣੀ ਵਰਤੈ ਸਬਸ ਪੈ, ਕੋਇ ਨਹਿ ਇਸ ਕਾ ਸਿੱਤ । ੧੯੬ ।

ਚੌਪਈ ।

ਖਾਨ ਬਹਾਦਰ ਲਾਇ ਕਚਹਿਰੀ । ਮੰਦ ਮੱਤ ਦੁਸ਼ਟ ਅਤਿ ਜਹਰੀ ।
ਰਈਯਤ ਦੁਖੀਆ ਇਸ ਸੇ ਸਾਰੀ । ਛਾਲਮ ਅਸਲਮ ਖਾ ਸੇ ਭਾਰੀ ।
ਬੰਦੀ ਖਾਨੇ ਭੇਜ ਹਕਾਰਾ । ਜਬਾ ਬੁਲਾਯੋ ਸਿੱਖਨ ਸਾਰਾ ।
ਮਨੀ ਸਿੰਘ ਕੀ ਦਿਸ ਤਬ ਹੋਰ । ਕਹੀ ਮੁੱਖੋ 'ਕਿਉਂ ਲਾਈ ਦੇਰ ?'
ਸਬੀ ਖਾਲਸਾ ਬਾਰੇ ਡੇਰੇ । ਆਵੈ ਆਬਣ ਸੰਬ ਸਵੇਰੇ ।
ਸੇਵਾ ਹਰੀ ਦੇ ਉਨ ਪਕੜਾਈ । ਨਹੀਂ ਤਾਂ ਸ਼ਾਮਤ ਤੇਰੀ ਆਈ' । ੧੯੭ ।

ਦੋਹਰਾ ।

ਮਨੀ ਸਿੰਘ ਤਬ ਇਮ ਕਹਿਯੋ : 'ਸੁਣੈ ਬਹਾਦਰ ਖਾਨ !
ਨਿਸ ਦਿਨ ਬੋਲੋਂ ਬੁਠ ਤਉ, ਖਾ ਕੇ ਕਸਮ ਕਰਾਨ । ੧੯੮ ।
ਬੁਠ ਬੋਲਣਾ ਖਾਨ ਜੀ ! ਨਹਿ ਸਿੰਘਨ ਕਾ ਕਾਮ ।
ਕੱਟ ਜਾਏ ਅੰਗ ਅੰਗ ਭੀ, ਦੇਣਾ ਦਗਾ ਹਰਾਮ' । ੧੯੯ ।

ਚੌਪਈ ।

ਭਰੀ ਕਚਹਿਰੀ ਤੁਰਕਨ ਮਾਹਿ । ਮਨੀ ਸਿੰਘ ਤਬ ਕਹਿਆ ਅਲਾਇ :
'ਬੁਠ ਬੋਲ ਤਉ ਦਗਾ ਕਮਾਵੈ । ਨਹਿ ਕਰਣੀ ਤੇ ਤੁਮ ਪਛਤਾਵੈ' ।
ਗੈਲੋ ਕਹਿਆ ਤਬ ਸਿੰਘ ਗੁਲਜਾਰ : 'ਨਹਿ ਸਿੰਘਨ ਕੀ ਹੈ ਇਹ ਕਾਰ ।
ਖਲ ਸਿੰਘ ਕੀ ਲਹਿ ਜੇ ਪੂਠੀ । ਤਉ ਭੀ ਕਰੇ ਬਾਤ ਨਹਿ ਬੁਠੀ' ।
ਭੂਪਤ ਸਿੰਘ ਕਰ ਆਖੈ ਗਹਿਰੀ । ਬੋਲਯੋ ਸਾਹਵੇਂ ਬੀਚ ਕਚਹਿਰੀ ।
'ਸੁਣੋ ਖਾਨ ! ਇਹ ਰਾਜ ਨ ਰਹਿਸੀ । ਕੋਟ ਪਾਪ ਕਾ ਏਕ ਦਿਨ ਢਹਿਸੀ ।
ਸੇਵਾ ਹਰੀ ਇਹੋ ਅਰਦਾਸ । ਦੁਸ਼ਟ ਰਾਜ ਕਾ ਹੋਵੈ ਨਾਸ' । ੨੦੦ ।

ਦੋਹਰਾ ।

ਮੁਹਕਮ ਸਿੰਘ* ਤੇ ਚੋਨ ਸਿੰਘ, ਕੀਰਤ ਸਿੰਘ ਬਲਵਾਨ ।
ਆਲਮ ਸਿੰਘ ਸਿੰਘ ਅਉਲੀਆ, ਸੰਗਤ ਸਿੰਘ ਸਿੰਘ ਕਾਨ । ੨੦੧ ।

* ਮੁਹਕਮ ਸਿੰਘ ਚੂਹੜ ਮਲ ਓਹਰੀ ਦਾ ਪੁਤ੍ਰ ਸੀ ।

ਇਤ ਆਦਿਕ ਸਬ ਮੁਖੀ ਸਿੰਘ, ਗੈਲ ਮਨੀ ਸਿੰਘ ਜੋਇ ।
ਕਸ਼ਟ ਦੀਯੋ ਬਹੁ ਖਾਨ ਨੰ, ਕਥਨ ਬੀਚ ਨਹਿ ਕੋਇ । ੨੦੨ ।

ਚੌਪਈ ।

ਹਾੜ੍ਹ ਸੁਦੀ ਪੰਚਮ ਬਿਤ ਆਹੀ । ਸਤ੍ਹਰ ਸੇ ਇਕਾਨਵੈਂ ਮਾਹੀ ।
ਜਾਇ ਨਿਖਾਸ ਚੌਂਕ ਕੇ ਬੀਚ । ਸੂਬੇ ਖਾਨ ਬਹਾਦਰ ਨੀਚ ।
ਪਹਿਲੋਂ ਮਨੀ ਸਿੰਘ ਕੇ ਤਾਈ । ਕਾਜੀ ਫਤਵਾ ਦੀਯੋ ਸੁਣਾਈ ।
ਤੁਸੇ ਗੈਲ ਜਲਾਦੇ ਆਇ । ਬੰਦ ਬੰਦ ਦੀਯੋ ਜੁਦਾ ਕਰਾਇ ।
ਪੀਛੇ ਸਿੰਘ ਗੁਲਜਾਰੇ ਕੇਰੀ । ਪੁੱਠੀ ਖੱਲ ਲਾਹੀ ਬਿਨ ਦੇਰੀ( ) ।
ਭੂਪਤ ਸਿੰਘ ਕੀ ਆਖ ਕਵਾਇ । ਫੇਰ ਚਰਖੜੀ ਦੀਯੋ ਚਵਾਇ ।
ਜਹਾਂ ਭਯੋ ਇਹ ਸਾਕਾ ਭਾਰੀ । ਖਲਕਤ ਦੇਖਣ ਆਈ ਸਾਰੀ ।
ਸੇਵਾ ਹਰੀ ਜਿਤਕ ਸਿੰਘ ਔਰ । ਕਰੈ ਸ਼ਹੀਦ ਦੁਸ਼ਟ ਤਿਹ ਠੌਂਗ[ ] । ੨੦੩ ।

ਦੋਹਰਾ ।

ਖਾਨ ਬਹਾਦਰ ਦੁਸ਼ਟ ਨੇ, ਅਮਿਤਸਰ ਗੁਰ ਤਾਲ ।
ਮਿੱਟੀ ਸਾਬ ਭਰਾਯੋ, ਲਿੰਦ ਚਮ ਹੱਡ ਡਾਲ । ੨੦੪ ।
ਮਨੀ ਸਿੰਘ ਕੀ ਗਾਥ ਜਿਮ, ਲਿਖੀ ਸੁਣੀ ਥੀ ਆਇ ।
ਸੇਵਾ ਹਰੀ ਇਸ ਭਾਟ ਨੇ ਦਿੱਤੀ, ਸਭੋ ਸੁਣਾਇ । ੨੦੫ ।

ਚੌਪਈ ।

ਸਿੰਘ ਸੰਗਰਾਮ ਬੀਰ ਇਕ ਭਯੋ । ਪੈਤਾ ਮਨੀ ਸਿੰਘ ਕਾ ਅਯੋ ।
ਤਿਸ ਕੇ ਪਾਂਚ ਸੁਤ ਅਗਾਰੀ । ਜਿਨ ਮੇਂ ਸੰਗਤ ਸਿੰਘ ਬਲਕਾਰੀ ।
ਸਕਲ ਪਰਵਾਰ ਮੇਲ ਇਨ ਸਾਰਾ । ਗੈਲ ਇਨੋਂ ਕੇ ਪਿਤਾ ਹਮਾਰਾ ।

( ) ਜਬ ਉਨ੍ਹੋਂ ਨੇ ਇਸਲਾਮ ਕਬੂਲ ਨਾ ਕੀਆ ਤੋ ਭਾਈ ਗੁਲਜ਼ਾਰਾ ਸਿੰਘ ਕਾ ਬੰਦ ਬੰਦ ਔਰ ਪੋਸਤ ਉਖਾੜਾ ਗਇਆ...। (ਦੇਖੋ, ਤਹਿਕੀਕਾਤਿ ਚਿਸ਼ਤੀ, ਕ੍ਰਿਤ ਮੇਲਵੀ ਨੂਰ ਅਹਿਮਦ, ਸਫਾ ੬੯੫)

[ ] ਭਾਈ ਕੁਇਰ ਸਿੰਘ ਇਸ ਬਾਰੇ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਮੇਕੇ ਦੀ ਗਵਾਹੀ ਦੇਂਦੇ ਹਨ :—

ਸ੍ਰੀ ਗੁਰਬਖਸ਼ ਸਿੰਘ ਇਕ ਜਾਨੀ । ਉੱਤੀਏ ਸੰਤ ਸਿੰਘ ਅਗਮ ਬਖਾਨੀ ।
ਐ ਸਰਧਾ ਸਿੰਘ ਜਾਂ ਸੈਂ ਸੁ ਅਪਾਰਾ । ਉਦੈ ਸਿੰਘ ਹੈ ਜਾਸ ਮਝਾਰਾ ।
ਗੁਰਮੁਖ ਸਿੰਘ ਆਹੈ ਅਤਿ ਬੀਰਾ । ਰਣ ਸਿੰਘ ਏਕ ਅਗਮ ਬਰਬੀਰਾ ।
ਸੰਗਤ ਸਿੰਘ ਨਾਮ ਹੈ ਜਾਂ ਕੋ । ਏ ਜੂਝੇ ਹੈ ਬੀਰ ਸੁ ਬਾਕੋ ।
ਐਰ ਸਿੰਘ ਹੈ ਥਡੇ ਥਡੇਰੇ । ਪਰੇ ਨਿਖਾਸਤ ਬੀਚ ਸੁ ਹੋਰੇ ।

(ਗੁਰ ਬਿਲਾਸ ਪਾ: ੧੦, ਅਧਿਆਇ ੨੧)

ਦੇਸ ਮਾਲਵੇ ਪਹੁੰਚੇ ਜਾਈ । ਗੈਲ ਜੀਤ ਸਿੰਘ ਲਈ ਬਨਾਈ ।
 ਕਛੁ ਚਿਰ ਰਹੇ ਲਾਡਵੇ ਬੀਚ । ਏਕ ਗਾਮ ਰਾਜੇ ਤਿਹ ਦੀਚ ।
 ਹਮਰੇ ਕਾਮ ਵਧਾਈਆਂ ਲੈਨਾ । ਫਿਰ ਤੁਰ ਕੇ ਜਸ ਇਨ ਕਾ ਕਹਿਨਾ* ।
 ਸੇਵਾ ਹਤੀ ਭਾਦਸੋਂ ਮਾਹਿ । ਕਛੁਕ ਕਾਲ ਬਿਤਾਯੋ ਤਾਹਿ । ੨੦੬ ।

ਦੇਹਰਾ ।

ਸ਼ਹੀਦ ਬਿਲਾਸ ਪੋਥੀ ਸ਼ੁਰੂ, ਕਰੀ ਲਾਡਵੇ ਮਾਹਿ ।
 ਪਾਯੋ ਭੋਗ ਆ ਭਾਦਸੋਂ, ਗੁਰ ਕਿਰਪਾ ਤੇ ਆਹਿ । ੧੦੭ ।

ਸ਼ਹੀਦ ਬਿਲਾਸ ਪੋਥੀ ਕੀ ਨਕਲ ਭੱਟਖਸ਼ਰੀ ਸੇ ਕਾਰਤਕ ਵਦੀ ਏਕਮ
 ਸਾਲ ੧੯੨੭ ਬਿਕ੍ਰਮੀ ਕੇ ਗੁਰਮੁਖੀ ਮੇਂ ਕੀ । ਨਕਲ ਕਰਨੇ ਵਾਲਾ ਛੱਜੂ ਸਿੰਘ
 ਭੱਟ, ਭਾਦਸੋਂ ਨਿਵਾਸੀ, ਪਰਗਨਾ ਥਾਨੇਸਰ ।

ਸਮਾਪਤ ।

* ਭੱਟ ਲੋਕ ਇਕ ਥਾਵੇਂ ਟਿਕ ਕੇ ਨਹੀਂ ਬਹਿੰਦੇ ਸਨ । ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਕੰਮ ਫਿਰ ਤੁਰ ਕੇ ਜਜਮਾਨਾਂ
 ਦੇ ਘਰੀਂ ਪਹੁੰਚ, ਜਨਮ ਤੇ ਵਿਵਾਹ ਦੀ ਵਧਾਈ ਲੈਣੀ ਹੁੰਦਾ ਸੀ । ਇਹ ਛੇ ਛੇ ਮਹੀਨੇ ਆਪਣੇ ਘਰ ਨਹੀਂ
 ਸਨ ਵੜਦੇ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਭੱਟਾਂ ਦਾ ਬਾਬੇ ਭਿੱਖੇ ਦੇ ਪ੍ਰਭੂ ਭੱਟ ਕੀਰਤ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧ ਹੈ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ੪੧-੪੨ ਘਰ
 ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਤਿੰਨਾਂ ਜ਼ਿਲ੍ਹਿਆਂ—ਕਰਨਾਲ, ਹਿਸਾਰ ਤੇ ਸੰਗਰੂਰ—ਵਿਚ ਆਥਾਦ ਹਨ । ਇਨ੍ਹਾਂ ਸਾਰਿਆਂ ਭੱਟਾਂ
 ਦਾ ਪੇਸ਼ਾ ਜਜਮਾਨੀ-ਪੁਰੋਹਿਤੀ ਹੈ, ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਇਕ ਸਫਰ ਬਾਰੇ ਤੁੱਲੇ ਭੱਟ ਦਾ ਦੋਹਾ ਹੈ—

ਸਿਮਰ ਭੱਟ ਤਉ ਸਤਿਗੁਰ ਅਪਨਾ, ਜੋ ਸਾਈਂ ਸਿਰਜਨਹਾਰਾ ।

ਲਖ ਚੁਰਾਸੀ ਜੀਅ ਜੋਨ ਜੋ, ਸਬ ਕੂੰ ਦੇਵਨਹਾਰਾ ।

ਪਰ ਅਧੀਨ ਜਾਤ ਮਾਂਗਤ ਕੀ, ਖੋਟਾ ਮਾਂਗਤ ਕਾ ਜਨਮਾਰਾ ।

ਦੇਸ ਹੜੋਤੀ ਫਿਰੇ ਮਾਲਵਾ, ਵੇਖਿਆ ਬਾਸਵਾੜਾ ਤਲਵਾਰਾ ।

ਬਾਟ ਰੋਕ ਭੀਲ ਥੇ ਬੈਠੇ, ਮਾਲ ਦ੍ਰਵੜ ਧਨ ਖੋਸ ਲੀਆ ਸਾਰਾ...

ਹੇਠਾਂ ਧਰਤੀ ਉਪਰ ਅੰਬਰ, ਵੀਚ ਮਿਹਰ ਚੰਦ ਭੱਟੋਂ ਕਾ ਰਖਵਾਰਾ ।

ਜੁਗ ਜੁਗ ਜੀਏ ਮਿਹਰ ਚੰਦ ਤਉ, ਏਹੋ ਮਦਤ ਗੁਰੂ ਅਮ੍ਰਿਤਸਰ ਵਾਰਾ ।

ਜੋਸ ਜੋੜ ਤੁੱਲੇ ਭੱਟ ਭਨਿਆ, ਫਲਗੁਨ ਸੁਦੀ ਇਕਾਵਸੀ ਅਠਾਰਾਂ ਸੇ ਬਹੱਤ੍ਰ ਸਾਲਾ ।

(ਭੱਟ ਵਹੀ ਮਾਰਵਾੜੀ-ਦੱਖਣੀ)

ਅੰਤਕਾ ੧

ਪੰਡਾ ਤੇ ਭੱਟ ਵਹੀਆਂ ਤੋਂ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋਈ ਸੂਚਨਾ, ਜਿਸ ਤੋਂ ਕਾਨ੍ਹੇ-ਕਾਛੇ ਵਾਲੇ ਭਾਈ ਮਨੀ ਸਿੰਘ ਤੇ ਬਟਵਾਰੇ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਨਿਵਾਸ-ਅਸਥਾਨਾਂ ਸੰਬੰਧੀ ਰੀੜਲ ਖੁਲ੍ਹੀ ਹੈ ।

- (੧) ਸੁਖਾ ਸਿੰਘ ਬੇਟਾ ਮਹਿਬੂਬ ਸਿੰਘ ਕਾ, ਪੌਤਾ ਉਦੇ ਸਿੰਘ ਕਾ, ਪੜੋਤਾ ਮਨੀ ਸਿੰਘ ਕਾ, ਜਤੀਆ ਪੰਵਾਰ, ਬੰਸ ਬੀਝੇ ਕਾ, ਬੰਝਰਉਤ ਜਲਹਾਨਾ, ਬਾਸੀ ਕਾਨ੍ਹਾ ਕਾਛਾ, ਪਰਗਨਾ ਲਾਹੌਰ, ਮਿਤੀ ਕਤਕ ਸੁਦੀ ਪੰਚਮੀ, ਸੰਬਤ ੧੮੬੭ ਕੋ...ਗੰਗਾ ਜੀ ਆਇਆ, ਸਾਬ ਈਸਰ ਆਇਆ ।

(ਵਹੀ ਪੰਡਾ ਖੇਮ ਚੰਦ, ਹਰਿਦਵਾਰ)

- (੨) ਅਲੀਪੁਰ ਕਾਨ੍ਹੇ-ਕਾਛੇ ਵਾਲੇ ਪੰਵਾਰ ਬੰਝਰਉਤ ਜਲਹਾਨੇ ਚਿਤ੍ਰ ਸਿੰਘ ਮਨੀ ਸਿੰਘ ਕਾ, ਬਚਿਤ੍ਰ ਸਿੰਘ ਮਨੀ ਸਿੰਘ ਕਾ, ਉਦੇ ਸਿੰਘ ਮਨੀ ਸਿੰਘ ਕਾ, ...ਸੰਗਰਾਮ ਸਿੰਘ ਬਚਿਤ੍ਰ ਸਿੰਘ ਕਾ, ਰਾਮ ਸਿੰਘ ਬਚਿਤ੍ਰ ਸਿੰਘ ਕਾ । ਮਹਿਬੂਬ ਸਿੰਘ ਉਦੇ ਸਿੰਘ ਕਾ, ਅਜੂਬ ਸਿੰਘ ਉਦੇ ਸਿੰਘ ਕਾ, ਫਤੇ ਸਿੰਘ ਉਦੇ ਸਿੰਘ ਕਾ, ਅਲਬੇਲ ਸਿੰਘ ਉਦੇ ਸਿੰਘ ਕਾ, ਬਾਘ ਸਿੰਘ ਉਦੇ ਸਿੰਘ ਕਾ, ਮੱਹਰ ਸਿੰਘ ਉਦੇ ਸਿੰਘ ਕਾ ।...

(ਭੱਟ ਵਹੀ ਕਰਸਿੰਧੂ, ਪਰਗਨਾ ਸਫੀਦੌਂ)

- (੩) ਅਲੀਪੁਰ-ਭੈਨੀ ਸ਼ੇਰ ਸਿੰਘ ਵਾਲੇ... ਚਿਤ੍ਰ ਸਿੰਘ ਮਨੀ ਸਿੰਘ ਕਾ, ਬਚਿਤ੍ਰ ਸਿੰਘ ਮਨੀ ਸਿੰਘ ਕਾ...ਸੰਗਰਾਮ ਬਚਿਤ੍ਰ ਸਿੰਘ ਕਾ, ਰਾਮ ਸਿੰਘ ਬਚਿਤ੍ਰ ਸਿੰਘ ਕਾ, ਗਿਆਨ ਸਿੰਘ ਸੰਗਰਾਮ ਸਿੰਘ ਕਾ, ਸੁਜਾਨ ਸਿੰਘ ਸੰਗਰਾਮ ਸਿੰਘ ਕਾ, ਸਰੂਪ ਸਿੰਘ ਸੁਜਾਨ ਸਿੰਘ ਕਾ, ਰਾਜਾ ਸਿੰਘ ਸੰਗਰਾਮ ਸਿੰਘ ਕਾ, ਖੜਕ ਸਿੰਘ ਗਿਆਨ ਸਿੰਘ ਕਾ, ਫਤੇ ਸਿੰਘ ਗਿਆਨ ਸਿੰਘ ਕਾ, ਜੈਮਲ ਸਿੰਘ ਗਿਆਨ ਸਿੰਘ ਕਾ ।

(ਭੱਟ ਵਹੀ ਸਾਰਸਾ, ਪਰਗਨਾ ਕੈਂਬਲ)

- (੪) ਸਤਿਗੁਰ ਪ੍ਰਸਾਦਿ ।

ਲੇਖਤਮ ਭਾਈ ਸੁੰਦਰ ਸਿੰਘ ਜੀ । ਭਾਈ ਭਾਰ ਸਿੰਘ ਜੀ ਭਾਈ ਦਲ ਸਿੰਘ ਪੁੱਤਰ ਗੁਰਮੁਖ ਸਿੰਘ ਕੇ, ਸੰਮਤ ਅਠਾਰਾ ਸੇ ਅਠਾਸੀਅ, ਪਰਹੁਤ ਪਾਹੁਦੇ ਕਾ, ਨਾਨਕ ਚੰਦ ਹਮਾਰੇ ਕੁਲ ਕਾ ਹੁਵੈ ਤਾ ਏਨ ਕੁ ਮਾਨੇ ।

ਮਰਲਾ ਕੇ ਰਾਜਪੂਤ ਪੰਵਾਰ ਬੰਝਰਉਤ ਉਲਾਦ ਮਾਈ ਦਾਸ ਕੀ :

ਭਾਈ ਸੁੰਦਰ ਸਿੰਘ ਭਾਰ ਸਿੰਘ ਦਲ ਸਿੰਘ ਗੁਰਮੁਖ ਸਿੰਘ ਕੇ, ਪੱਤੇ ਹਿੰਮਤ ਸਿੰਘ

ਕੇ, ਪੜ੍ਹੋ ਮਹਾਂ ਸਿੰਘ ਕੇ, ਹਿੰਮਤ ਸਿੰਘ ਸੁਜਾਨ ਸਿੰਘ ਦਾਨ ਸਿੰਘ ਤਾਰਾ ਸਿੰਘ
ਮਹਾਂ ਸਿੰਘ ਕੇ । ਪੌਤੇ ਰਾਇ ਸਿੰਘ ਕੇ.....

(ਵਹੀਂ ਮਾਝੇ ਕੀ, ਪੰਡਤ ਆਤਮਾ ਰਾਮ, ਨੀਲ ਕੰਠ ਜੋਤਸੀ ਪਹੋਆ)

- (੫) ਖੈਰਪੁਰ 'ਸਦਾਤ' ਭੈਣੀ ਸ਼ੇਰ ਸਿੰਘ ਵਾਲੇ ਪੰਵਾਰ ਬੰਝਰਉਤ, ਜਲਹਾਨੇ
ਜੇਠਾ ਸਿੰਘ ਮਾਈ ਦਾਸ ਕਾ ਦਿਆਲ ਦਾਸ ਮਾਈ ਦਾਸ ਕਾ,.....ਮਹਾਂ ਸਿੰਘ
ਰਾਇ ਸਿੰਘ ਕਾ, ਸੀਤਲ ਸਿੰਘ ਰਾਇ ਸਿੰਘ ਕਾ...ਹਿੰਮਤ ਸਿੰਘ ਮਹਾਂ ਸਿੰਘ
ਕਾ, ਸੁਜਾਨ ਸਿੰਘ ਮਹਾਂ ਸਿੰਘ ਕਾ, ਦਾਨ ਸਿੰਘ ਮਹਾਂ ਸਿੰਘ ਕਾ, ਤਾਰਾ ਸਿੰਘ
ਮਹਾਂ ਸਿੰਘ ਕਾ,

(ਭੱਟ ਵਹੀ ਤਲਉਡਾ ਪਰਗਨਾ ਜੀਂਦ)

ਉਪਰੋਕਤ ਵੇਰਵੇ ਤੋਂ ਸਪਸ਼ਟ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਮਨੀ ਸਿੰਘ ਦਾ ਆਪਣਾ
ਨਗਰ *ਕਾਨ੍ਹਾ-ਕਾਛਾ ਨਹੀਂ ਸੀ । 'ਸਿੰਘ ਸਾਗਰ' ਦੇ ਲਿਖਾਰੀ ਨੂੰ ਇਹ ਭੁਲੇਖਾ
ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਉਪਰੋਕਤ ਬੰਸ ਦੇ ਇਸ ਪਿੰਡ ਵਿਚ ਵੱਸਣ ਤੋਂ ਲੱਗਾ ਜਾਪਦਾ ਹੈ । ਹਾਂ
ਇਹ ਮੰਨਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ ਕਿ ਵੱਸਣ ਵਜਾਣ ਵਿਚ ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਦਾ ਆਪਣਾ ਹੱਥ
ਹੋਵੇਗਾ । ਮਾਝੇ ਵਿਚ ਇਸ ਟੱਬਰ ਦੇ ਵੱਸਣ ਦਾ ਸਮਾਂ ੧੭੬੨ ਬਿ: (੧੭੦੫ ਈ:)
ਤੋਂ ਉਪਰੰਤ ਹੀ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ, ਜਦੋਂ ਕਿ ਮਨੀ ਸਿੰਘ ਦੇ ਪੌੜੇ ਪੁਤ੍ਰ ਬਚਿੱਤਰ ਸਿੰਘ
ਆਦਿ ਸ਼ਹੀਦੀਆਂ ਪਾ ਗਏ ਸਨ । ਮਨੀ ਸਿੰਘ ਅਨੰਦ ਪੁਰ ਦੀ ਘਟਨਾ ਤੋਂ ੨੬
ਸਾਲ ਉਪਰੰਤ ਜ਼ਿੰਦਾ ਰਿਹਾ ।

ਇਸ ਸ਼ਹੀਦੀ ਪਰਵਾਰ ਦਾ ਆਗੂ ਚਿਤ੍ਰ ਸਿੰਘ ਸੀ । ਇਹ ਪਰਵਾਰ ਉਸ ਸਮੇਂ
ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ ੧੯੪੭ ਈ: ਤੱਕ ਜਦੋਂ ਕਿ ਦੇਸ ਦਾ ਬਦਵਾਰਾ ਹੋਇਆ, ਕਾਨ੍ਹਾ-ਕਾਛਾ,
ਮਰਲ ਮਾੜੀ ਤੇ ਭੈਣੀ() ਆਦਿ, ਪਰਗਨਾ ਲਾਹੌਰ ਦੇ ਨਗਰਾਂ ਵਿਚ ਵਸਦਾ ਰਿਹਾ ।
ਮਰਲ-ਮਾੜੀ ਮਾਝੇ ਦਾ ਉਹ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਨਗਰ ਹੈ, ਜਿਥੇ ਮਨੀ ਸਿੰਘ ਤੋਂ ਅਠਵੀਂ ਜਗ੍ਹਾ
ਇਸ ਦਾ ਭਰਾ ਰਾਇ ਸਿੰਘ ੧੭੫੯ ਬਿ: (੧੭੦੨ ਈ:) ਵਿਚ ਸਮੇਤ ਪਰਵਾਰ
ਇਨ੍ਹਾਂ ਤੋਂ ਪਹਿਲੇ ਵੱਸ ਚੁਕਾ ਸੀ ।

* ਕਾਨ੍ਹਾ ਤੇ ਕਾਛਾ ਲਾਹੌਰ ਜ਼ਿਲੇ ਦੇ ਦੋ ਪਿੰਡ ਕੋਲੋਂ ਕੋਲੀ ਹਨ ।

- (1) ਇਨ੍ਹਾਂ ਪਿੰਡਾਂ ਦੀ ਜ਼ਮੀਨ ਦੇ ਬਦਲੇ ਬਦਵਾਰੇ ਤੋਂ ਉਪਰੰਤ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਜ਼ਿਲਾ ਪਟਿਆਲਾ
ਤਹਿਸੀਲ ਰਾਜਪੁਰਾ ਦੇ ਸੂਹਰੋ, ਪਹਾੜੀਪੁਰ, ਨਨਹੋੜਾ ਸ਼ਿਕੂ ਆਦਿ ਪਿੰਡਾਂ ਵਿਚ ਜ਼ਿਮੀਂ
ਮਿਲੀ ਹੈ ।

ਅੰਤਕਾ ੨

ਭਾਈ ਮਨੀ ਸਿੰਘ ਦੀ ਮਾਤਾ ਸੁੰਦਰੀ ਜੀ ਦੇ ਨਾਂ ਪੜ੍ਹਕਾ

੧ ਓ ਅਕਾਲ ਸਹਾਏ ।

ਪੂਜ-ਮਾਤਾ ਜੀ ਦੇ ਚਰਨਾ ਪਰ ਮਨੀ ਸਿੰਘ ਕੀ ਡੰਡੋਤ ਬੰਦਨਾ ਬਹੁਰੇ ਸਮਾਚਾਰ ਵਾਚਨਾ ਕਿ ਇਕ ਇਥਰ ਆਉਨ ਤੇ ਸਾਡਾ ਸਰੀਰ ਵਾਯੂ ਦਾ ਅਧਕ ਵਿਕਾਰੀ ਹੋਇ ਗਿਆ ਹੈ ਸੁਅਸਤ ਨਹੀ ਰਹਿਆ । ਤਾਪ ਕੀ ਕਥਾ ਦੋ ਬਾਰੀ ਸੁਨੀ । ਪਰ ਮੰਦਰ ਕੀ ਸੇਵਾ ਮੇ ਕੰਈ ਆਲਕ ਨਾਹੀ । ਦੇਸ ਵਿਚਿ ਖਾਲਸੇ ਦਾ ਬਲ ਛੁਟ ਗਇਆ ਹੈ । ਸਿੰਘ ਪਰਬਤਾ ਬਬਾਨਾ ਵਿਚਿ ਜਾਇ ਬਸੇ ਹੈਨ । ਮਲੋਛੋ ਕੀ ਦੇਸ ਮੇ ਦੇਹੀ ਹੈ । ਬਸਤੀ ਮੇ ਬਾਲਕ ਜੁਵਾ ਇਸਤਰੀ ਸਲਾਮਤ ਨਹੀ । ਮੁਛ ਮੁਛ ਕਰ ਮਾਰਦੇ ਹੈਨ । ਗੁਰੂ ਦਰੋਹੀ ਬੀ ਉਨਾ ਦੇ ਸੰਗ ਮਿਲਿ ਗਏ ਹੈਨ । ਹੰਦਾਲੀਏ ਮਿਲਿ ਕਰ ਮੁਕਬਰੀ ਕਰਦੇ ਹੈਨ । ਸਬੀ ਚਕੁ ਛੋੜ ਗਏ ਹੈਨ । ਮੁਤਸਦੀ ਭਾਗ ਗਏ ਹੈਨ । ਸਾਡੇ ਪਰ ਅਬੀ ਤੋ ਅਕਾਲ ਕੀ ਰੱਛਾ ਹੈ । ਕਲ ਕੀ ਖਬਰ ਨਾਹੀ । ਸਾਹਿਬਾਂ ਦੇ ਹੁਕਮ ਅਟਲ ਹੈਨ । ਬਿਨੋਦ ਸਿੰਘ ਦੇ ਪੁਤਰੇਲੇ ਦਾ ਹੁਕਮ ਸਤ ਹੋਇ ਗਇਆ ਹੈ । ਪੋਥੀਆ ਜੋ ਝੰਡਾ ਸਿੰਘ ਹਾਥਿ ਭੇਜੀ ਬੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚਿ ਸਾਹਿਬਾ ਦੇ ੨੦੩ ਚਰਿਤ੍ਰਉ ਪਖਿਆਨ ਦੀ ਪੋਥੀ ਜੋ ਹੈ ਸੋ ਸੀਹਾ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਮਹਿਲ ਵਿਚਿ ਦੇਨਾ ਜੀ । ਨਾਮ ਮਾਲਾ ਕੀ ਪੋਥੀ ਦੀ ਖਬਰ ਮਿਲੀ ਨਹੀਂ । ਕਰਿਸਨਾਵਤਾਰ ਪੂਰਬਾਰਥ ਤੇ ਮਿਲਾ ਉਤਰਾਰਥ ਨਹੀ । ਜੋ ਮਿਲਾ ਅਸੀ ਭੇਜ ਦੇਵਾਗੇ, ਦੇਸ ਵਿਚਿ ਗੋਗਾ ਹੈ ਕਿ ਬੰਦਾ ਬੰਧਨ ਮੁਕਤ ਹੋਏ ਭਾਗ ਗਇਆ ਹੈ । ਸਾਹਿਬ ਬਹੁੜੀ ਕਰਨਗੇ । ਤੱਲਾ ਪ੍ਰ ਸੋਨਾ ਸਾਹਿਬਜਾਦੇ ਕੀ ਘਰਨੀ ਕੇ ਆਭੂਖਨ ਲਈ ਗੁਰੂ ਕਿਆ ਖੰਡੂਰ ਸੇ ਭੇਜਾ ਹੈ । ੧੭ ਰਜਤਪਨ ਬੀ ਝੰਡਾ ਸਿੰਘ ਸੇ ਭਰ ਪਾਨੇ । ਪੰਜ ਰਜਤਪਨ ਇਸੇ ਤੋਸਾ ਦੀਆ । ਇਸ ਨੂੰ ਬਦਰਕਾ ਬੀ ਹੈ । ਇਸ ਸੇ ਉਠਿ ਜਾਵੇਗਾ । ਮੁਤਸਦੀਓ ਨੇ ਹਿਸਾਬ ਨਹੀ ਦੀਆ ਜੋ ਦੇਦੇ ਤਾਂ ਬੜੇ ਸ਼ਹਿਰ ਸੇ ਹੁੰਡੀ ਕਰਾਇ ਭੇਜਦੇ । ਅਸਾਡੇ ਸਰੀਰ ਦੀ ਰਛਿਆ ਰਹੀ ਤਾ ਕੁਆਰ ਦੇ ਮਹੀਨੇ ਆਵਾਗੇ ਮਿਤੀ ਵੈਸਾਖ ੨੨ । ਦਸਖਤ ਮਨੀ ਸਿੰਘ । ਗੁਰੂ ਚਕੁ ਬੁੰਗਾ ਜੁਆਬ ਪੋਰੇ ਮੈ ।

(ਉਪਰੋਕਤ ਚਿੱਠੀ ਭਾਈ ਮਨੀ ਸਿੰਘ ਜੀ ਨੇ ਅਮ੍ਰਿਤਸਰ ਤੋਂ ਦਿੱਲੀ ਪੂਜ ਮਾਤਾ ਸੁੰਦਰੀ ਜੀ ਨੂੰ ਲਿਖੀ । ਇਸ ਪੜ੍ਹਕਾ ਦਾ ਬਲਾਕ 'ਟ੍ਰੈਪਜ਼ ਟ੍ਰਾਂਸਲੇਸ਼ਨ ਐਂਡ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ' ਵਿਚ, ਜਿਸ ਦਾ ਇਕ ਭਾਗ ਗਿਆਨੀ ਹਰਨਾਮ ਸਿੰਘ ਬਲਭ ਨੇ ਪਿੱਛੇ ਜੇਹੇ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਿਤ ਕੀਤਾ ਹੈ, ਛਪਿਆ ਮਿਲਦਾ ਹੈ । ਇਸ ਦਾ ਸਮਾਂ ਇਤਿਹਾਸਕਾਰਾਂ ੨੨ ਵੈਸਾਖ ੧੭੬੮ ਬਿ: ਨਿਸਚਿਤ ਕੀਤਾ ਹੈ)

ਅੰਤਕਾ ੩

ਹੁਕਮਨਾਮਾ

ਇਹ ਉਹ ਦੁਰਲੱਭ ਤੇ ਇਤਿਹਾਸਿਕ ਹੁਕਮਨਾਮਾ ਹੈ, ਜੋ ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਜੀ ਨੇ ਅਨੰਦ ਪੁਰ ਮਿਤੀ ੧ ਕਤਕ ੧੭੬੦ ਬਿ: (੧੭੦੩ ਈ :) ਨੂੰ ਪੰਵਾਰ ਖਾਨਦਾਨ ਦੇ ਨਾਇਕ ਭਾਈ ਮਾਈ ਦਾਸ ਦੇ ਸਪੁਤ੍ਰ ਭਾਈ ਮਨੀ ਸਿੰਘ ਅਤੇ ਉਸਦੇ ਪੰਜ ਪੋਤਿਆਂ— ਭਾਈ ਬਚਿਤ੍ਰ ਸਿੰਘ, ਉਦੇ ਸਿੰਘ, ਅਨਿਕ ਸਿੰਘ ਅਜਬ ਸਿੰਘ ਤੇ ਅਜਾਇਬ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਕਾਰਗੁਜ਼ਾਰੀ ਤੇ ਅਪਾਰ ਖੁਸ਼ੀ ਪ੍ਰਗਟ ਕਰਦਿਆਂ, ਸਨਦ ਵਜੋਂ ਦੇ ਕੇ ਨਿਵਾਜਿਆ। ਇਸ ਤੋਂ ਭਾਈ ਮਨੀ ਸਿੰਘ ਦੇ ਭਾਈ ਮਾਈ ਦਾਸ ਦਾ ਪੁੱਤਰ ਹੋਣ ਦੀ ਤਸਦੀਕ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਸ਼ਹੀਦ ਬਿਲਾਸ ਦੇ ਕਰਤਾ ਨੇ ਹੁਕਮਨਾਮੇ ਦੇ ਇੱਤੇ ਜਾਣ ਵਲ ਸੰਕੋਤ ਕੀਤਾ ਹੈ :—

ਸੇਵਾ ਸੁਨ ਹਰਿ ਮੰਦਰ ਕੀ, ਸਤਿਗੁਰ ਹੋਇ ਦਯਾਲ।

ਦੇ ਪਤ੍ਰ ਸਤਿਕਾਰਿਆ, ਮਨੀ ਸਿੰਘ ਤਤ ਕਾਲ। ੯੧।

ਇਸ ਹੁਕਮਨਾਮੇ* ਦੇ ਅਖਰ ਅਤਿ ਪੁਰਾਣੇ ਹੋਣ ਦੇ ਕਾਰਣ ਕਈ ਥਾਵਾਂ ਤੋਂ ਭੁੱਟੇ ਹੋਏ ਹਨ। ਸਿਰ ਤੇ ਸ਼ਕਸ਼ਤੇ ਵਿੱਚ ਸ੍ਰੀ ਦਸਮੇਸ਼ ਜੀ ਦੇ ਦਸਖਤ ਹਨ। ਇਸ ਦਾ ਪਾਠ ਇਕ ਥਾਂ ਤੇ ਬੜਾ ਸੰਦਿਗਧ ਹੈ। ਇੰਜ ਪ੍ਰਤੀਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਪੰਜਵੀਂ ਸੱਤਰ ਵਿਚ ਆਏ ਸ਼ਬਦ ਮਾਈ ਦਾਸੁ'ਵੋਇ' ਦੀ ਥਾਂ ਮਾਈ ਦਾਸੁ 'ਹੋਇ' ਹੋਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਸੀ।

ਹੁਕਮਨਾਮੇ ਵਿੱਚ ਆਏ 'ਨਾਇਕ ਸ਼ਬਦ' ਤੋਂ ਭਾਈ ਮਨੀ ਸਿੰਘ ਦੀ ਆਪਣੀ ਮਾਲੀ ਪੁਜੀਸ਼ਨ ਦਾ ਪਤਾ ਲਗ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। 'ਨਾਇਕ' ਉਸ ਸਮੇਂ ਰਾਜਾ ਅਥਵਾ ਚੌਥੇ ਜਮੀਯਤਦਾਰ ਨੂੰ ਆਖਦੇ ਸਨ। ਇਸ ਦੀ ਪੁਸ਼ਟੀ ਭਾਈ ਸੁਖਾ ਸਿੰਘ ਦੀ ਲਿਖਤ ਤੋਂ ਵੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ।

ਚੌਕੀ ਖਾਸ ਪਲੰਘਾ ਕੀ ਰਹਿਤ ਕਿਤਕ ਬਰ ਬੀਰ।

ਤਿਨ ਮੇਂ ਏਕ ਬਚਿੱਤ੍ਰ ਸਿੰਘ ਰਾਜਪੂਤ ਰਣ ਧੀਰ। ੧੭੦।

ਪੋਤਾ ਮਾਈ ਦਾਸ ਕਾ, ਬਾਹਿਰੂਪੀਆ੨ ਬੰਸ।

ਪ੍ਰਗਟ ਭਯੋ ਸਭ ਜਗਤ ਮੈਂ ਜਿਉਂ ਦੇਵਨ ਮਹਿ ਹੰਸ੩। ੧੭੧।

* ਇਸ ਹੁਕਮਨਾਮੇ ਦੀ ਨਕਲ ਸਫਾ ੭੧ ਤੇ ਇੱਤੇ ਫੁਟ ਨੋਟ ਵਿਚ ਦੇਖੋ।

੧ ਦਸਮ ਪਾਤਸ਼ਾਹ ਦੇ ਪਲੰਘ ਦੀ ਚੌਕੀ ਵਿੱਚ ਰਾਤ ਸਮੇਂ ਚੋਣਵੇਂ ਜੋਥੇ ੨੫ ਹੁੰਦੇ ਸਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚੋਂ ਇੱਕ ਬਚਿੱਤਰ ਸਿੰਘ ਵੀ ਸੀ (ਗੁਰ ਪ੍ਰਤਾਪ ਸੂਰਜ ਕ੍ਰੀਬ ਰੁਤ ੪ ਅੰਸੂ ੨੫)

੨ ਬਾਹਿਰੂਪੀਆ, ਭਾਈ ਮਨੀ ਸਿੰਘ ਦੇ ਬਹੁਰਗਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਇਕ ਵਿਅਕਤੀ ਦਾ ਨਾਮ ਸੀ।

੩ ਹੰਸ ਤੋਂ ਭਾਵ ਇੰਦਰ ਦੇਵਤਾ ਹੈ।

ਚੌਪਈ।

ਮਾਈ ਦਾਸ ਹੁਤੋਂ ਇੱਕ ਨਾਇਕ। ਬਾਹਿਰੂਪੀਆ ਅਤਿ ਸੁਖਦਾਇਕ।
ਦਖਨ ਦੇਸ ਜਵਨ ਕੀ ਬਾਸੀ। ਸੇਵਕ ਸੁਨੇ ਆਦਿ ਅਬਨਾਸੀ। ੧੭੨।
ਤਿਹ ਨਾਇਕ ਕੋ ਇਹ ਭਨ ਪੋਤਾ। ਸਿੰਘ ਬਚਿਤ੍ਰ ਅਧਿਕ ਬਰ ਸੋਤਾ।...

(ਗੁਰਬਿਲਾਸ ਪਾ : ੧੦ ਅਧਿਆਇ ੧੫)

ਇਹ ਹੁਕਮਨਾਮਾ ਬਾਅਦ ਵਿੱਚ ਭਾਈ ਬਚਿਤ੍ਰ ਸਿੰਘ ਦੇ ਪੁਤ੍ਰ ਸੰਗਰਾਮ ਸਿੰਘ ਪਾਸ, ਅਗੋਂ ਉਸ ਦੇ ਪੁਤ੍ਰ ਗਿਆਨ ਸਿੰਘ ਪਾਸ ਰਿਹਾ। ਇਸ ਦੀ ਮਿਰਤੂ ਦੇ ਬਾਅਦ ਇਹ ਇਸ ਤੇ ਪੁਤ੍ਰ ਪੋਤ੍ਰੇ ਭਾਈ ਜੋਮਲ ਸਿੰਘ ਤੇ ਬੁਧ ਸਿੰਘ ਪਾਸ ਆ ਗਿਆ। ਭਾਈ ਬੁਧ ਸਿੰਘ ਬਟਵਾਰੇ ਤੋਂ ਪਿੱਛੋਂ ਨਗਰ ਸੂਹਰੋਂ ਜ਼ਿਲਾ ਪਟਿਆਲਾ ਵਿਚ ਗੁਰਪੁਰੀ ਪਧਾਰ ਗਏ ਹਨ। ਜਿਥੇ ਮੈਂ ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਸੰਬੰਧ ਵਿੱਚ ਹੋਰ ਵਾਕਫੀਅਤ ਹਾਸਲ ਕਰ ਰਿਹਾ ਸਾਂ, ਉਥੇ ਇਸ ਹੁਕਮਨਾਮੇ ਦਾ ਵੀ ਪਤਾ ਲੱਗਾ। ਜਥੇਦਾਰ ਕੇਸਰ ਸਿੰਘ ਤੇ ਬਾਬਾ ਸ਼ਰਮ ਸਿੰਘ (ਗਾਂਧੀ) ਚੱਕ ਨੰ: ੧੩ ਨਾਨਕਪੁਰਾ, ਜ਼ਿਲਾ ਸ਼ੇਖੂਪੁਰਾ (ਪਾਕਿਸਤਾਨ) ਦੇ ਸਹਿਯੋਗ ਨਾਲ ਭੈਣੀ ਪਰਗਣਾ ਲਾਹੌਰੋਂ ਇਹ ਵੱਡਮੁਲਾ ਹੁਕਮਨਾਮਾ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋਇਆ, ਜੋ ਹੁਣ ਮੇਰੇ ਪਾਸ ਸੁਰ ਖਿਅਤ ਹੈ। ਇਸ ਦੀ ਫੋਟੋ ਪਿੱਛੋਂ ਦੇ ਦਿਤੀ ਗਈ ਹੈ।

੧ ਆਦਿ ਤੋਂ ਭਾਵ ਪਹਿਲੇ ਸਤਿਗੁਰ, ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ।

ਅੰਤਕਾ ੪

ਦਮਦਮੀ ਬੀੜ ਦਾ ਸੰਪਾਦਨ

ਦਮਦਮੀ ਉਹ ਪਾਵਨ ਬੀੜ ਹੈ, ਜਿਸ ਨੂੰ ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਜੀ ਨੇ ਜੋਤੀ ਜੋਤ ਸਮਾਵਣ ਤੋਂ ਇਕ ਦਿਨ ਪਹਿਲੇ, ਕਤਕਾ ਸੁਦੀ ੪, ਸੰਮਤ ੧੭੬੫ ਬਿ: (੧੭੦੮ ਈ:) ਨੂੰ ਗੁਰਆਈਰ ਦੇ ਕੇ, ਪੰਥ ਨੂੰ ਇਸ ਦੀ ਤਾਬਿਆ ਕੀਤਾ ਤੇ ਸਿੰਘਾਂ ਇਸੀ ਗੁਰੂ ਦੀ ਓਟ ਲੈ ਕੇ, ਵੱਡੇ ਘਲੂਘਾਰੇ ਵਿੱਚ ਦੁਸ਼ਮਨਾਂ ਨਾਲ ਦੋ ਹੱਥ ਕੀਤੇ ਤੇ ਸ਼ਹੀਦੀਆਂ ਪਾਈਆਂ ਸਨ। ਇਸ ਬੀੜ ਦਾ ਲਿਖਣ ਅਸਥਾਨ ਮਾਲਵੇ ਵਿੱਚ ਸਾਬੋ ਕੀ ਤਲਵੰਡੀ ਵਾਲਾ ਦਮਦਮਾ ਸਾਹਿਬਾ ਹੈ, ਤੇ ਰਵਾਇਤ ਅਨੁਸਾਰ ਇਸ ਦੇ ਲਿਖਾਰੀ ਭਾਈ ਮਨੀ ਸਿੰਘ ਜੀ ਗਿਆਨੀਪ ਹਨ। ਇਸ ਦੇ ਲਿਖੇ ਜਾਣ ਦੀ ਸਭ ਤੋਂ ਪੁਰਾਤਨ ਗੁਫ਼ਾਹੀ ਗੁਰਬਿਲਾਸ ਪਾ: ੬ ਕ੍ਰਿਤ ਭਾਈ ਸੌਰਨ (ਰਚਨ ਕਾਲ ੧੭੭੫ ਬਿਕ੍ਰਮੀ/੧੭੧੮ ਈ:) ਦੀ ਹੈ, ਜੋ ਲਿਖਦੇ ਹਨ।

੧ ਸੰਨਾਪਤਿ ਕ੍ਰਿਤ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰ ਸੋਭਾ ਅਧਿਆਇ ੧੮ ।

੨ ਦਰਸਨ ਗੁਰ ਕਾ ਹੈ ਸਵਾਧਾਨ । ਸ੍ਰੀ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਜੀ ਮਾਨ :

ਲੈ ਆਵੈ ਯ ਕੇ ਯਾ ਥਾਨਾ । ਲੈ ਆਏ ਗੁਰ ਦਸਮ ਸੁਜਾਨਾ । ੯੫ ।

ਸੁਨ ਕੇ ਕਹਾ ਇਹੋ ਇਤਿਹਾਸ । ਚਲੋ ਆਦਿ ਸਤਿਗੁਰ ਕੇ ਪਾਸ ।

ਤਬ ਪੁਨ ਆਪ ਉੱਠੋ ਸਭ ਸੰਗਾ । ਪੈਸੇ ਪਾਂਚ ਨਲੀਏਰ ਸੁਅੰਗਾ । ੯੬ ।

ਲੈ ਕੇ ਤਾਹਿ ਅਰਪ ਕੀ ਬੰਦਨ । ਪਰਦਖਨ ਕਰਤੇ ਮਨ ਰੰਗਨ ।

ਕਹਾ ਜੋਇ ਬਚ ਕਰਨਾ ਚਾਹੇ । ਪਾਠ ਕਰੈ ਗੁਰ ਕੋ ਸੁਖ ਪਾਏ । ੯੭ ।

ਯਾ ਸਮ ਯੋਰ ਕੇਈ ਗੁਰ ਨਾਹੀ । ਬਿਨਾ ਕਾਨ ਸੱਚ ਬਾਕ ਭਨਾਹੀ ।

(ਕੋਇਰ ਸਿੰਘ ਕ੍ਰਿਤ ਗੁਰਬਿਲਾਸ ਪਾ: ੧੦ ਅਧਿਆਇ ੨੧)

੩ ਤਿਨ ਮੈਂ ਗ੍ਰੰਥ ਤੁਰਤ ਥੇ ਦੇਇ । ਇੱਕ ਅਮ੍ਰਿਤਸਰੀ ਦਮਦਮੀਆ ਜੋਇ । ੧੧੧ ।

ਘੋਰ ਲਯੋ ਤਿਨ ਅਗਯੋ ਆਇ । ਜੁਦੈ ਜੁਦੈ ਤੇ ਦਏ ਕਰਾਇ ।

ਧਰ ਗ੍ਰੰਥ ਤਹਿ ਲੜੇ ਮਥੋਲ ' ਰਖਤ ਹੁਤੇ ਥੇ ਸ਼ਬਤੁ ਗੈਲ । ੧੧੨ ।

ਘੜੀ ਕੁ ਲੜੇ ਫਿਰ ਲੀਨੇ ਮਾਰ । ਫਿਰ ਦਮਦਮੀਅਨੁ ਪਰ ਧਰੀ ਤਲਵਾਰ ।

(ਰਤਨ ਸਿੰਘ ਭੰਗੂ, ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਪੰਥ ਪ੍ਰਕਾਸ਼, ਛਾਪ ਤੀਸਰੀ, ਪੰਨਾ ੩੭੦)

੪ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਦੀਆਂ ਬੀੜਾਂ ਆਦਿ ਦਾ ਲਿਖਣ ਅਸਥਾਨ, ਪਹਿਲਾ ਦਮਦਮਾ, ਸ੍ਰੀ ਅਨੰਦਪੁਰ ਵਿੱਚ ਹੈ ਤੇ ਇਸ ਨੂੰ ਆਦਿ ਸਿੰਘਾਸਨ ਦੇ ਨਾਮ ਨਾਲ ਵੀ ਸਦਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ।

੫ ਭਾਈ ਮਨੀ ਸਿੰਘ ੨੧ ਮਾਘ ੧੭੬੨ ਬਿ: (੧੭੦੬ ਈ:) ਤੋਂ ਪਿੱਛੋਂ ਪਹਿਲੀ ਵਾਰ ਸ੍ਰੀ ਅਮਿਤਸਰ ਤੋਂ ਸਾਬੋ ਕੀ ਤਲਵੰਡੀ ਆਏ ਜਾਪਦੇ ਹਨ ।

ਪੁਨਾ ਜਾਇ ਦਮਦਮਾ ਸਵਾਰੇ ।
ਆਦਿ ਗ੍ਰੰਥ ਗੁਰ ਤਹਾ ਉਚਾਰੇ ।

(ਅਧਿਆਇ ੨੧)

ਇਹ ਗਵਾਹੀ ਕਾਫੀ ਪ੍ਰਾਮਾਣਿਕ ਮੰਨੀ ਜਾਣੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ, ਕਿਉਂਜੋ ਬੀੜ ਦੇ ਰਚਨ ਕਾਲ (੧੭੬੩ ਬਿਕ੍ਰਮੀ) ਤੋਂ ਕੇਵਲ ਅੱਠ ਸਾਲ ਪਿੱਛੋਂ ਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਦੀ ਪ੍ਰੋੜਤਾ ਭਾਈ ਰਤਨ ਸਿੰਘ ਭੰਗੂ ਤੋਂ ਵੀ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ --

ਇਹ ਥਾਂ ਹੋਵਗ ਕਾਸੀ ਭਾਰੀ । ਜੋਸੀ ਸਿਵ ਨੇ ਆਪ ਸਵਾਰੀ ।
ਕਾਸੀ ਬੇਦ ਅਸਥਾਪਨ ਕੀਏ । ਹਮਹਿ ਬੀੜ ਸ੍ਰੀ ਗ੍ਰੰਥ ਰਚੀਏ । ੨੪ ।
ਥਾਪ ਬਸੇਸੁਰ ਨਾਥ ਜੁ ਕੀਨਾ । ਉਚ ਦਮਦਮਾ ਹਮਹਿ ਪਰਬੀਨਾ ।
ਮਨੀ ਕਰਨ ਤੀਰਥ ਤਿਹੋ ਭਇਆ । ਨਾਮ ਗੁਰੂ ਸਰ ਇਹ ਠਾ ਕਯਾ । ੨੫ ।

ਅਨ ਪੂਰਨਾ ਦੇਵੀ ਜੋਇ । ਦੇਗ ਗੁਰੂ ਕੀ ਜਾਨਹੁ ਸੋਇ ।
ਤਿਹ ਠਾਂ ਗੰਗਾ ਤੀਰ ਥਿਰਾਜੈ । ਨਾਮ ਕੀ ਗੰਗਾ ਇਹ ਠਾਂ ਜਾਗੈ । ੨੬ ।
ਪੰਡਿਤ ਜੋਤਿਸ ਬਹੁ ਬੁਧਿ ਮਾਨ । ਇਹ ਠਾਂ ਕੀ ਹੋਇ ਲਿਖਤ ਪ੍ਰਧਾਨ ।
ਲਿਖਹਿ ਲਿਖਾਰੀ ਮਨ ਚਿਤ ਲਾਇ । ਹਮਰੀ ਬਖਸ਼ਿਸ਼ ਭਈ ਇਸ ਬਾਇ । ੨੭ ।
ਜੋ ਕੋਈ ਦਰਸਨ ਇਸ ਥਾਂ ਆਵੈ । ਮਨ ਥਾਂਛਤ ਫਲ ਸਗਰੈ ਪਾਵੈ ।
ਬਰਸ ਪਿਛੈ ਬੈਸਾਖੀ ਮੇਲਾ । ਨਾਇ ਗੁਰੂਸਰ ਹੋਇ ਸੁਹੇਲਾ । ੨੮ ।
ਮਾਰਕੰਡੇ ਤਪ ਇਹ ਠਾਂ ਕਰਾ । ਮਠਾ ਪੁਰਾਤਨ ਤੀਰਥ ਧਰਾ ।
ਦਰਸਨ ਕਰੈ ਜੁ ਸਰਧਾ ਸੇਤੀ । ਚਾਰ ਪਦਾਰਥ ਦੇਹ ਗੁਰ ਤੇਤੀ । ੧੯ ।

(ਪੰਥ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਲਿਖਤੀ, ਪੱਤਰਾ ੯੨)

ਦਮਦਮੀ ਬੀੜ ਦੇ ਲਿਖਣ ਵਿੱਚ ਕਿਤਨਾ ਸਮਾਂ ਲੱਗਾ ? ਇਹ ਦੱਸਣ ਵੱਲੋਂ ਇਤਿਹਾਸ ਚੁਪ ਹੈ। ਦਉਰੇ ਦੀਆਂ ਸਾਖੀਆਂ ਅਨੁਸਾਰ ਇਤਨਾ ਪਤਾ ਚਲਦਾ ਹੈ ਕਿ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਦਾ ਖਿਦਰਾਵੇ (ਮੁਕਤਸਰ) ਦੇ ਯੁਧ ਉਪਰੰਤ ਸਾਥੋਂ ਕੀ ਤਲਵੰਡੀ ਵਿਚ ੯ ਮਹੀਨੇ ੯ ਦਿਨ ਮੁਕਾਮ ਰਿਹਾ ਤੇ ਏਥੋਂ ਦੱਖਣ ਜਾਣ ਦੀ ਤਿਆਰੀ ੨੯ ਕਤਕ ਸੂਦੀ ਪੰਚਮੀ, ਸੰਮਤ ੧੭੬੩ ਬਿ: ਨੂੰ ਹੋਈ।

੧ ਇਹ ਜੰਗ ਖਿਦਰਾਵੇ ਪਿੰਡ ਦੀ ਢਾਬ 'ਈਸ਼ਰਸਰ' ਦੇ ਕਨਾਰੇ ੧ ਮਾਘ ਸੰਮਤ ੧੬੬੨ ਬਿ: ਨੂੰ ਹੋਈ। (ਡੱਟ ਵਹੀ ਮੁਲਤਾਨੀ-ਸਿੰਧੀ) ਕੋਇਰ ਸਿੰਘ ਕ੍ਰਿਤ ਸੁਰਬਿਲਾਸ ਪਾ: ੧੦

੨ ਓ) ਰਤਨ ਸਿੰਘ ਭੰਗੂ ਕ੍ਰਿਤ ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਪੰਥ ਪ੍ਰਕਾਸ਼, ਛਾਪ ਤੀਸਰੀ ਪੰਨਾ ੭੩।

ਅ) ਕਵੀ ਗੁਲਾਬ ਸਿੰਘ ਕ੍ਰਿਤ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਪੰਨਾ ੬੩।

੩ ਦਉਰੇ ਦੀਆਂ ਸਾਖੀਆਂ ਅਨੁਸਾਰ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਦੱਖਣ ਵਲ ਕੂਚ ਕਰਨ ਤੋਂ ਦਸ ਦਿਨ ਪਹਿਲੋਂ ਸਿੱਖ ਸੰਗਤਾਂ ਦੇ ਨਾਮ ਹੁਕਮਨਾਮੇ ਜਾਰੀ ਕੀਤੇ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਇਕ ਭਾਈ ਰੂਪ ਕੀ ਸੰਗਤ ਵਾਲਾ ਮਿਲਦਾ ਹੈ, ਜਿਸ ਤੇ ੨੦ ਕਤਕ ਸੰਮਤ ੧੭੬੩ ਬਿ: ਲਿਖਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ।

ਹੁਣ ਅਸਾਂ ਵੇਖਣਾ ਹੈ ਕਿ ਮੁਕਤਸਰ ਦਾ ਜੰਗ ਕਦੋਂ ਹੋਇਆ ? ਇਹ ਦਸਣ ਵਾਲਾ ਭੱਟ ਵਹੀ ਮੁਲਤਾਨੀ ਸਿੰਘੀ ਤੋਂ ਪਿੱਛੋਂ ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾ ਸਿਖ ਇਤਿਹਾਸਕਾਰ ਭਾਈ ਕੁਇਰ ਸਿੰਘ ਹੈ :

ਮਾਘ ਮਾਸ ਪਹਿਲੀ^੧ ਹੈ ਜਾਨੋ ।
ਬੱਡੋ ਨੀਰ ਤੇ ਜੁਧ ਪਛਾਨੋ ।
ਮਾਘ ਮਸਾਦ ਜੁੱਧ ਕੇ ਹੋਈ ।
ਅਗਨ ਦਈ ਪਹਿਲ ਹੈ ਸੋਈ ।

(ਗੁਰਬਿਲਾਸ ਪਾ: ੧੦, ਅਧਿਆਇ ੧੭)

ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਚਮਕੌਰ ਦੇ ਯੁਧ ਤੋਂ ੨੨ ਦਿਨ ਉਪਰੰਤ ੧ ਮਾਘ ਵਦੀ ਇਕਾਦਸ਼ੀ ਸੰਮਤ ੧੭੬੨ ਬਿ: (੩੦ ਦਸੰਬਰ ੧੭੦੫ ਈ:) ਨੂੰ ਮੁਕਤਸਰ ਦਾ ਜੰਗ ਹੋਇਆ । ਸਾਬੋ ਕੀ ਤਲਵੰਡੀ ਤੋਂ ਚੱਖਣ ਵੱਲ ਜਾਣ ਦੀ ਤਿਆਰੀ ੨੬ ਕਤਕ ਸੁਦੀ ਪੰਜ, ਸੰਮਤ ੧੭੬੩ ਬਿ: (੩੦ ਅਕਤੂਬਰ ੧੭੦੬ ਈ:) ਨੂੰ ਹੋਈ । ਸੋ ੧੯ ਦਿਨ ਮੁਕਤਸਰ ਤੋਂ ਸਾਬੋ ਕੀ ਤਲਵੰਡੀ ਪਹੁੰਚਣ ਤੱਕ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਲੱਗੇ^੨ ।

ਭਾਈ ਮਨੀ ਸਿੰਘ ਇਸ ਇਤਿਹਾਸਕ ਬੀੜ ਦੇ ਲਿਖਾਰੀ ਦੱਸੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ । ਜਿਸ ਸਾਲ ਇਹ ਬੀੜ ਲਿਖੀ ਗਈ ਉਸ ਸਾਲ ੧੭੬੩ ਬਿ: ਵਿੱਚ ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਭਟ ਵਹੀ, ਦਉਰੇ ਦੀਆਂ ਸਾਖੀਆਂ, ਸ਼ਹੀਦ ਬਿਲਾਸ ਤੇ ਗੁਰਪਦ ਪ੍ਰੇਮ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਅਨੁਸਾਰ ਸ੍ਰੀ ਅਮ੍ਰਿਤਸਰ, ਸ੍ਰੀ ਦਰਬਾਰ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਗ੍ਰੰਥੀ ਦੀ ਸੇਵਾ ਉੱਤੇ ਨਿਯਤ ਸਨ । ਜੇ ਰਵਾਇਤ ਅਨੁਸਾਰ ਇਸ ਬੀੜ ਦਾ ਲਿਖਿਆ ਜਾਣਾ, ਭਾਈ ਮਨੀ ਸਿੰਘ ਦੇ ਹੱਥੋਂ ਹੋਇਆ, ਤਾਂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਸਾਬੋ ਕੀ ਤਲਵੰਡੀ ਪਹਿਲੀ ਵਾਰ ਆਉਣਾ ੨੧ ਮਾਘ ੧੭੬੨ ਬਿ: ਤੋਂ ਪਿੱਛੋਂ^੩ ਹੀ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ ਤੇ ਬੀੜ ਲਿਖਣ ਵਿੱਚ ੫ ਜਾ ੬ ਮਹੀਨੇ ਜ਼ਰੂਰ ਲੱਗ ਕਏ ਹੋਣਗੇ ।

੧ ਓ) ਭਾਈ ਸੰਤੋਖ ਸਿੰਘ ਕ੍ਰਿਤ ਸੂਰਜ ਪ੍ਰਕਾਸ਼, ਐਨ ਪਹਿਲੀ ਐਸੂ ੧੨ ।

ਅ) ਕਵੀ ਗੁਲਾਬ ਸਿੰਘ ਕ੍ਰਿਤ ਗੁਰ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਪੰਨਾ ੬੩ ।

ੲ) ਗਿ: ਗਿਆਨ ਸਿੰਘ ਕ੍ਰਿਤ ਪੰਥ ਪ੍ਰਕਾਸ਼, ਛਾਪ ਪਹਿਲੀ ਬਿਸਰਾਮ ੨੦ ।

੨ ਚਮਕੌਰ ਦਾ ਜੰਗ ੮ ਪੋਹ ਸੁਦੀ ਤਿੰਨ ੧੭੬੨ ਬਿ: (੭ ਦਸੰਬਰ ੧੭੦੫ ਈ:) ਨੂੰ ਹੋਇਆ ।

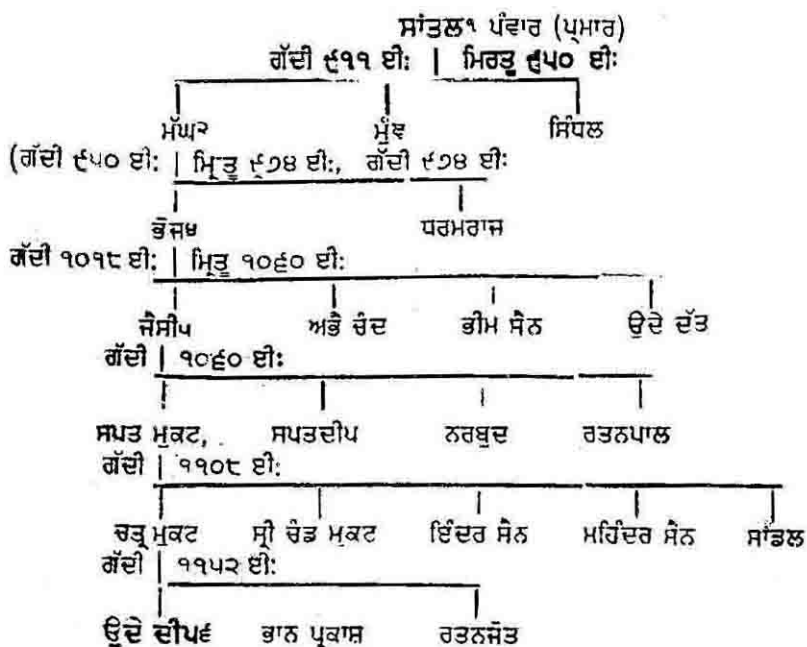
੩ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਦਾ ਸਾਬੋ ਕੀ ਤਲਵੰਡੀ ੨੦ ਮਾਘ ਸੰਮਤ ੧੭੬੨ ਬਿ: (੧੭੦੬ ਈ:) ਤੋਂ ਲੈਕੇ ੨੯ ਕਤਕ ੧੭੬੩ ਬਿ: (੧੭੦੬ ਈ:) ਤਕ ੯ ਮਹੀਨੇ ੯ ਦਿਨ ਮੁਕਾਮ ਰਿਹਾ ।

੪ ਭੱਟ ਵਹੀ ਅਨੁਸਾਰ ਭਾਈ ਮਨੀ ਸਿੰਘ ਆਪਣੇ ਪੋਤ੍ਰੇ ਭਾਗੂ ਸਿੰਘ ਦੀ ਵਧਾਈ ਸਮੇਂ ਜੇਠ ਸੁਦੀ ਚੌਥ ੧੭੬੩ ਬਿ: ਨੂੰ ਅਮ੍ਰਿਤਸਰ ਸਨ ।

੫ ਛੇ ਚੇਤ ਸੰਮਤ ੧੭੬੨ ਬਿ: (੧੭੦੬ ਈ:) ਨੂੰ ਚੌਲੇ ਦੀ ਸੰਗਤ ਦੇ ਨਾਮ ਲਿਖਿਆ ਹੁਕਮਨਾਮਾ ਮਿਲਦਾ ਹੈ, ਜਿਸ ਤੋਂ ਅੰਕ ੯੯ ਹੈ । ਇਸ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ੯੯ ਹੁਕਮਨਾਮੇ ਲਿਖੇ ਗਏ । ਇਹ ਸਾਬੋ ਕੀ ਤਲਵੰਡੀ ਪਹੁੰਚ ਕੇ ਹੀ ਲਿਖੇ ਹੋਣਗੇ ।

ਅੰਤਕਾ ੫

(ਬੰਸਾਵਲੀਨਾਮਾ ਭਾਈ ਮਨੀ ਸਿੰਘ ਜੀ ਬਹੀਦ, ਭੱਟ ਤੇ ਪੰਡਾ ਵਹੀਆਂ ਦੇ ਅਧਾਰ ਤੇ)

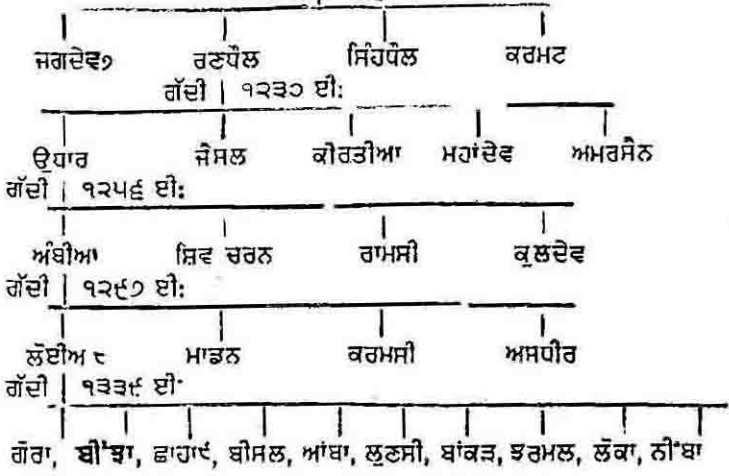

- ੧ ਰਾਜਾ ਸਾਂਤਲ ਪੰਵਾਰ ਬੀਰ ਬਿਕ੍ਰਮਾਜੀਤ ਦੀ ਬੰਸ ਵਿੱਚੋਂ ਸੰਮਤ ੯੬੮ ਬਿ: (੯੧੧ ਈ:) ਨੂੰ ਧਾਰ ਨਗਰੀ (ਮਧਪ੍ਰਾਂਤ) ਦੀ ਰਾਜਗੱਦੀ ਤੇ ਬੈਠਾ ।
- ੨ ਰਾਜਾ ਮੱਘ ਦੀ ਮਿਰਤੂ ਤੋਂ ਉਪਰੰਤ, ਇਸਦਾ ਛੋਟਾ ਭਰਾ ਮੂੰਵ ਗੱਦੀ-ਨਸ਼ੀਨ ਹੋਇਆ । ਇਸ ਨੇ ਕੰਵਰ ਭੋਜ, ਨਾਬਾਲਗ ਭਤੀਜੇ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਗੱਦੀ ਲਿਆ ।
- ੩ ਮੂੰਵ ਦੀ ਮਿਰਤੂ ਤੋਂ ਉਪਰੰਤ ਇਸ ਦੇ ਪਾਲਿਤ ਪੁਤ੍ਰ ਭੋਜ ਨੇ ਇਸ ਦਾ ਨਾਮ ਕਾਇਮ ਰੱਖਣ ਵਾਸਤੇ ਮੁੰਵਾਨਾ ਮੂੰਹੀ ਪ੍ਰਚਲਿਤ ਕੀਤੀ ।
- ੪ ਭੋਜ ਦੀ ਮਾਤਾ ਦਾ ਨਾਮ ਸਵਿਤ੍ਰੀ ਸੀ । ਇਸ ਨੇ ਧਾਰ ਨਗਰੀ ਵਿੱਚ ਇੱਕ ਤਲਾ ਤੇ ਇੱਕ ਮੰਦਰ ਬਣਵਾਇਆ ।
- ੫ ਜੈਸੀ ਨੇ ਜਿਸ ਨੂੰ ਵਹੀਆਂ ਵਿੱਚ 'ਜੈ ਸਿੰਹ' ਵੀ ਲਿਖਿਆ ਹੈ, ਆਪਣੇ ਪਿਤਾ ਦੇ ਨਾਮ ਤੇ ਭੋਜਾਨਾ ਮੂੰਹੀ ਪ੍ਰਚਲਿਤ ਕੀਤੀ । ਇਸ ਦੀ ਬੰਸ ਦੇ ਪੰਵਾਰ 'ਮੁੰਵਾਨੇ ਭੋਜਾਨੇ' ਕਹਿਲਾਏ ।
- ੬ ਉਦੇ ਦੀਪ ਬਹੁਤ ਪ੍ਰਤਾਪੀ ਰਾਜਾ ਸੀ, ਇਸ ਦੀਆਂ ਦੋ ਰਾਣੀਆਂ ਸਨ । ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੋਹਾਂ ਦੇ ਘਰ ਅੱਗਸ਼ ਪਿੰਡੜ, ਜਗਦੇਵ ਵੱਡੀ ਰਾਣੀ ਦੀ ਕੁਖੋਂ, ਤੇ ਰਣਧੋਲ ਛੋਟੀ ਰਾਣੀ ਦੀ ਕੁਖੋਂ ਜਨਮਿਆ । ਉਦੇ ਰਾਜਾ ਉਦੇ ਦੀਪ, ਤੀਰਥ ਯਾਤਰਾ ਤੇ ਗਇਆ ਹੋਇਆ ਸੀ । ਛੋਟੀ ਰਾਣੀ ਨੇ ਪੰਡਿਤ ਰਾਹੀਂ ਰਾਜੇਨੂੰ ਪਹਿਲੇ ਬਖਰ ਪਈਚਾਈ । ਇਸੀ ਕਰਕੇ ਅਗੋਂ ਰਣਧੋਲ ਰਾਜ-ਗੱਦੀ ਦਾ ਵਾਰਿਸ ਬਣਿਆ ।

ਉਦੇ ਵੀਪ

ਗੱਦੀ | ੧੧੯੮ ਈ:

ਗੱਦੀ ੧੩੯੫ ਈ:

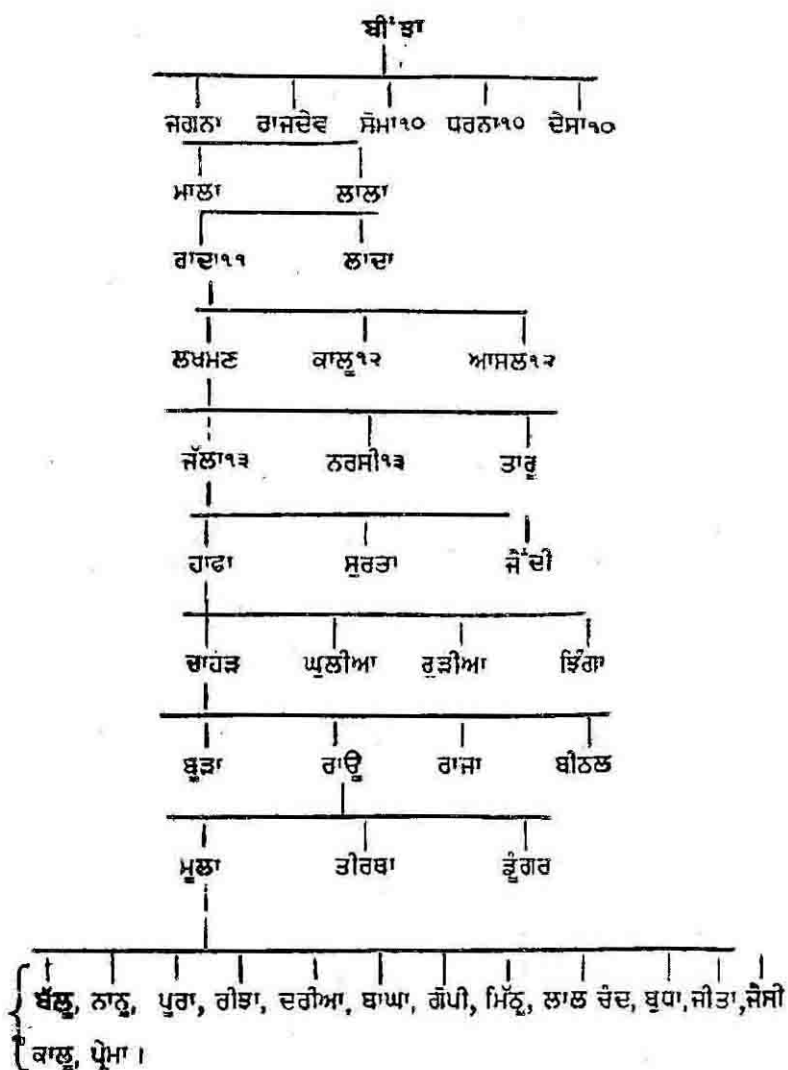
ਕੂੜਾ, ਬਾਨੀ, ਤਿਰਬਾਨੀ ।

੭ ਜਗਦੇਵ ਜਿੱਥੇ ਉਹ ਉਸ ਸਮੇਂ ਇੱਕ ਗਿਣਤੀ ਦਾ ਜੋਧਾ ਸੀ, ਉਥੇ ਉਹ ਮਹਾਂ ਦਾਨੀ ਵੀ ਸੀ । ਇਸ ਨੇ ਆਪਣੇ ਸੀਸ ਤੱਕ ਦਾ ਦਾਨ ਦੇ ਦਿੱਤਾ । ਇਸ ਪਰਉਪਕਾਰੀ ਦੀ ਵਾਰ ਭੱਟ ਹੁਣ ਤੱਕ ਗਾਉਂਦੇ ਹਨ । ਇਸ ਦੇ ਦੋ ਪੁੱਤ੍ਰ ਸਨ, ਵੱਡੇ ਦਾ ਨਾਮ ਬੱਲ ਤੇ ਛੋਟੇ ਦਾ ਨਾਮ ਸੋਧੋਂ ਸੀ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਬੰਸ ਦੇ ਵੱਲ ਤੇ ਸੋਧੋਂ ਜ਼ਿਮੀਦਾਰ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਕੁਝ ਹਿੱਸਿਆਂ ਵਿੱਚ ਮਿਲਦੇ ਹਨ ।

੮ ਲੋਈਏ ਪ੍ਰਮਾਣ ਦੇ ਉਪਰ ਦਿਤੇ ੧੩ ਪੁੱਤ੍ਰ, ਇੱਕ ਦੂਸਰੇ ਨਾਲੋਂ ਗਿਣੇ ਮਿੱਥੇ ਸੁਰਮੇ ਸਨ । ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਮੁਠ-ਭੇੜਾਂ ਬਹੁਤ ਕਮ ਕੇ ਮੁਸਲਮਾਨ ਹਮਲਾਵਰਾਂ ਨਾਲ ਹੋਈਆਂ । ਭੱਟਾਂ ਨੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਤੋਰਾਂ ਦੇ ਜਸ ਗਾਏ ਤੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਅਗੋਂ ਇਹ ੧੩ ਮੂੰਹੀਆਂ ਕਾਇਮ ਹੋਈਆਂ :—

- (੧) ਗਜੋਬੇ, (੨) ਬੰਬਰਤੁਤ, (੩) ਛਤੁਤ, (੪) ਬਸਲਉਤ, (੫) ਆਂਬਕਉਤ,
 (੬) ਲਣਸਤੁਤ, (੭) ਬਾਂਕੜਉਤ, (੮) ਝਰਮਲੇ, (੯) ਲਕਉਤ, (੧੦) ਨੀਬਉਤ,
 (੧੧) ਕੜਉਤ, (੧੨) ਬਨਉਤ, (੧੩) ਤ੍ਰਿਬਨਉਤ ।

੯ ਛਾਹੇ ਦੀ ਬੰਸ ਵਿੱਚੋਂ ਅਕਾਲੀ ਲਹਿਰ ਦੇ ਮੋਢੀ, ਜਥੇਦਾਰ ਬੂਰਾ ਸਿੰਘ ੨੦੪ ਚੱਕ ਤਹਸੀਲ ਜ਼ਿਲਾ ਲਾਇਲਪੁਰ (ਹੁਣ ਪਾਕਿਸਤਾਨ) ਵਾਲੇ ਹਨ ।

੧੦ ਬੀਬੇ ਪ੍ਰਮਾਰ ਦੇ ਪੰਜਾਂ ਪੁਤਰਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਤਿੰਨ ਪੁੱਤਰਾਂ ਦੇ ਨਾਵਾਂ ਤੋਂ ਇਹ ਤਿੰਨ ਮੂੰਹੀਆਂ ਚੱਲੀਆਂ:—
ਸਮਊਤ, ਧਰਨਉਤ ਤੇ ਵਸਉਤ ।

੧੧ ਮਾਲੇ ਦੇ ਪੁੱਤਰ ਰਾਦਾ ਤੋਂ ਵਢਉਤ ਪ੍ਰਮਾਰ ਕਹਿਲਾਏ ।

੧੨ ਕਾਲੂ ਤੋਂ ਕਾਲੂਆਣੇ ਤੇ ਆਸਲ ਤੋਂ ਆਸਲਉਤ ਮੂੰਹੀ ਪ੍ਰਚਲਿਤ ਹੋਈ ।

੧੩ ਲਖਮਣ ਦੇ ਪੁੱਤ੍ਰ ਜੱਲੇ ਤੋਂ ਜਲਹਾਣੇ ਤੇ ਨਰਸੀ ਤੋਂ ਨਰਸਉਤ ਪੰਵਾਰ (ਪ੍ਰਮਾਰ) ਕਹਿਲਾਏ ।

ਬੱਲੂ

ਸ਼ਹੀਦੀ | ੧੫ ਅਪ੍ਰੈਲ ੧੯੩੪ ਈ: (ਅੰਮਿਤਸਰ)

ਮਲੂਕਾ, ਮਾਈਦਾਸ, ਰੁੜੀਆ, ਰੂਪੀਆ, ਜੈਮਲ, ਬੀਰੀਆ, ਨੇਤਾ, ਸਾਹੂ ਸੁੰਦਰ, ਮਾਧੋ, ਰਈਆ, ਸੁਹੇਲਾ					
ਜੇਠਾ ਸਿੰਘ, ਸ਼ਹੀਦੀ ੧੧ ਅਕਤੂਬਰ ੧੭੧੧ ਈ: ਆਲੋਵਾਲ	ਦਿਆਲ ਦਾਸ, ਸ਼ਹੀਦੀ ੧੧ ਨਵੰਬਰ ੧੯੭੫ ਈ: ਦਿੱਲੀ	ਮਨੀ ਸਿੰਘ, ਸ਼ਹੀਦੀ ੨੪ ਜੂਨ ੧੭੩੪ ਈ: ਲਾਹੌਰ	ਦਾਨ ਸਿੰਘ, ਸ਼ਹੀਦੀ ੭ ਦਸੰਬਰ ੧੭੫ ਈ: ਚਮਕੌਰ	ਮਾਨ ਸਿੰਘ, ਸ਼ਹੀਦੀ ੩ ਅਪ੍ਰੈਲ ੧੭੦੮ ਈ: ਚੜੜ ਗੜ੍ਹ	ਅਮਰ ਚੰਦ, ਸ਼ਹੀਦੀ ੧੧ ਅਕਤੂਬਰ ੧੭੧੧ ਈ: ਆਲੋਵਾਲ
ਜਗਤ ਸਿੰਘ, ਸ਼ਹੀਦੀ ੨੪ ਜੂਨ ੧੭੩੪ ਈ: ਲਾਹੌਰ	ਸੌਹਣ ਚੰਦ, ਸ਼ਹੀਦੀ ੨੦ ਮਾਰਚ ੧੯੯੧ ਈ: ਨਵਾਵਣ	ਲਹਿਣਾ ਸਿੰਘ, ਸ਼ਹੀਦੀ ੦ ਫਰਵਰੀ ੧੯੯੯ ਈ: ਗੁਲਰ	ਰਾਇ ਸਿੰਘ, ਸ਼ਹੀਦੀ ੩੦ ਦਸੰਬਰ ੧੭੦੫ ਈ: ਮੁਕਤਸਰ	ਹਠੀ ਚੰਦ, ਸ਼ਹੀਦੀ ੧੮ ਸਤੰਬਰ ੧੯੮੮ ਈ: ਭੰਗਾਣੀ	

ਮਨੀ ਸਿੰਘ

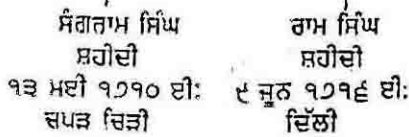
ਚਿਤ੍ਰ ਸਿੰਘ, ਸ਼ਹੀਦੀ ੨੪ ਜੂਨ ੧੭੩੪ ਈ: ਲਾਹੌਰ	ਬਚਿੱਤ੍ਰ ਸਿੰਘ, ਸ਼ਹੀਦੀ ੮ ਦਸੰਬਰ ੧੭੦੫ ਈ: ਕੋਟਲਾ ਨਿਹੰਗ	ਉਦੇ ਸਿੰਘ, ਸ਼ਹੀਦੀ ੬ ਦਸੰਬਰ ੧੭੦੫ ਈ: ਸ਼ਾਹੀ ਟਿੱਬੀ	ਅਨਿਕ ਸਿੰਘ, ਸ਼ਹੀਦੀ ੭ ਦਸੰਬਰ ੧੭੦੫ ਈ: ਚਮਕੌਰ	ਅਜਬ ਸਿੰਘ, ਸ਼ਹੀਦੀ ੭ ਦਸੰਬਰ ੧੭੦੫ ਈ: ਚਮਕੌਰ	ਅਜਾਇਬ ਸਿੰਘ, ਸ਼ਹੀਦੀ ੭ ਦਸੰਬਰ ੧੭੦੫ ਈ: ਚਮਕੌਰ
ਗੁਰਬਖਸ਼ ਸਿੰਘ, ਸ਼ਹੀਦੀ ੧੭੩੪ ਈ: ਲਾਹੌਰ	ਭਗਵਾਨ ਸਿੰਘ, ਸ਼ਹੀਦੀ ੨੪ ਜੂਨ ੧੭੩੪ ਈ: ਲਾਹੌਰ	ਬਲਰਾਮ ਸਿੰਘ, ਸ਼ਹੀਦੀ ੨੪ ਜੂਨ ੧੭੩੪ ਈ: ਲਾਹੌਰ	ਦੇਸਾ ਸਿੰਘ (ਰਹਿਤਨਾਮੀਆ)		

ਚਿਤ੍ਰ ਸਿੰਘ

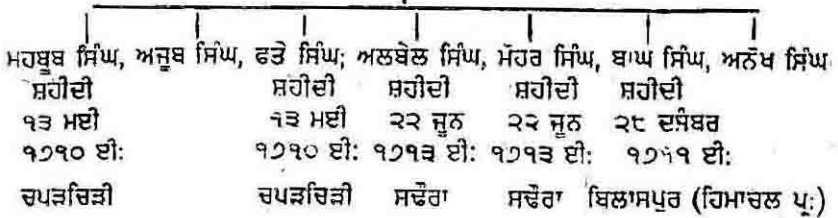
ਕੇਸ ਸਿੰਘ, ਸ਼ਹੀਦੀ ੧੭੧੧ ਈ: ਬਿਲਾਸਪੁਰ (ਹਿਮਾਚਲ ਪ੍ਰ:)	ਸੈਣਾ ਸਿੰਘ, ਸ਼ਹੀਦੀ ੧੭੧੩ ਈ: ਸਢੌਰਾ	ਗਰਜਾ ਸਿੰਘ (ਨਿਰਮਲਾ)	ਹਾਠੂ ਸਿੰਘ ^{੧੪}

੧੪ ਹਾਠੂ ਸਿੰਘ ਦੀ ਸ਼ਹੀਦੀ ੨੭ ਮਾਰਚ ੧੭੫੮ ਈ: ਨੂੰ ਸਰਹਿੰਦ ਦੇ ਮੁਕਾਮ ਤੇ ਭਾਈ ਮਨੀ ਸਿੰਘ ਦੀ ਸ਼ਹੀਦੀ ਤੋਂ ੨੪ ਸਾਲ ਪਿੱਛੋਂ ਹੋਈ ।

ਬਚਿੱਤ੍ਰ ਸਿੰਘ

ਉਦੇ ਸਿੰਘ

ਨੋਟ:—ਉਪਰੋਕਤ ਬੰਸਾਵਲੀਨਾਮੇ ਵਿੱਚ, ਭਾਈ ਮਨੀ ਸਿੰਘ ਦੇ ਭਰਾ, ਪੁੱਤ੍ਰ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਕੇਵਲ ਉਨ੍ਹਾਂ ਪੌਤ੍ਰਿਆਂ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਕੀਤਾ ਹੈ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਵਿੱਚ ਸ਼ਹੀਦੀਆਂ ਪਾਈਆਂ, ਬਾਕੀ ਸਾਰੇ ਨਾਮ ਵਾਧੂ ਫੈਲਾਉ ਦੇ ਡਰ ਤੋਂ ਛੱਡ ਦਿਤੇ ਗਏ ਹਨ ।

ਇੰਡੈਕਸ

(ਸ਼ੀਤਕਿਆਂ ਤੋਂ ਬਾਹਿਰ 'ਸ਼ਹੀਦ ਬਿਲਾਸ' ਵਿਚ ਆਏ ਨਾਵਾਂ, ਥਾਵਾਂ ਤੇ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਪੁਸਤਕਾਂ ਦਾ ਵੇਰਵਾ)

ਉਦਾਸੀ ਸੰਤਾਂ ਦੀਆਂ ਸਾਖੀਆਂ ੩੬ ਉਦਾ (ਪੰਵਾਰ) ਵੇਖੋ ਉਦੇ ਸਿੰਘ ਭਾਈ ਉਦਾ (ਰਠੌਰ) ਵੇਖੋ ਉਦੀਆ ਉਦੀਆ ੨੫ (ਫੁ: ਨੋ:) ੫੮, ੬੦, ੬੪ (ਫੁ: ਨੋ:), ੬੫ ਉਦੇ ਸਿੰਘ ੮੨ (ਫੁ: ਨੋ:) ਉਦੇ ਸਿੰਘ, ਭਾਈ ੧੭, ੨੫, ੨੬, ੨੯ (ਉਦਾ ਪੰਵਾਰ) ੩੦, ੩੧ ਫੁ: ਨੋ: ੩੧ ਫੁ: ਨੋ: ੪੨, ੪੩, ੬੫ ਫੁ: ਨੋ:, ੭੧ ਫੁ: ਨੋ: ਉਦੇ ਦੱਤ ੧੯ ਫੁ: ਨੋ: ਉਦੇ ਦੀਪ ੧੯ (ਫੁ: ਨੋ:), ੫੪ ਉਧਾਰ ੧੯ ਫੁ: ਨੋ: ਅਉਲੀਆ ਸਿੰਘ ੯੧ ਅਸਲਮ ਖਾਨ, ਨਾਜਮ ੫, ੯ ਫੁ: ਨੋ:, ੩੪, ੩੫, ੭੪, ੭੭, ੯੧ ਅਸਿਧੀਰ ੧੯ ਫੁ: ਨੋ: ਅਹਿਮਦ ਸ਼ਾਹ ੩੫ ਅਕਬਰ, ਬਾਦਸ਼ਾਹ ੨੧ ਅਕਾਲ ਪੁਰਖੀਏ, ਨਿਹੰਗ ੮੨, ੮੩ ਅਕਾਲ ਬੁੰਗਾ ੨੮, ੩੭, ੭੦, ੭੧ (ਅਕਾਲ ਤਖਤ) ੭੫, ੮੧, ੮੫ ਅਕੋਈ, ਨਗਰ ੧੩ ਅਖਬਾਰਾਤ, ਦਰਬਾਰ ਮੁਅੱਲਾ ੯ ਫੁ: ਨੋ:, ੭੩ ਫੁ: ਨੋ: ਅੰਗਦ, ਗੁਰੂ ੨੦	ਅਜਬ ਸਿੰਘ, ਭਾਈ ੨੬ ਫੁ: ਨੋ:, ੨੭, ੩੦, ੩੧, ੩੨, ਫੁ: ਨੋ:, ੪੧ ਫੁ: ਨੋ:, ੭੧ ਫੁ: ਨੋ: ਅਜਮੇਰ ਚੰਦ ਕਹਿਲੂਰੀ, ਰਾਜਾ ੩੦, ੬੭, ੬੯ ਅਜਾਇਬ ਸਿੰਘ, ਭਾਈ ੨੬ ਫੁ: ਨੋ:, ੨੭, ੩੦, ੩੧, ੩੨ ਫੁ: ਨੋ:, ੪੧ ਫੁ: ਨੋ:, ੭੧ ਫੁ: ਨੋ: ਅਜੀਤ ਸਿੰਘ, ਸਾਹਿਬਜ਼ਾਦਾ ੩੦, ੭੨ ਫੁ: ਨੋ:, ੮੪ ਫੁ: ਨੋ: ਅਜੀਤ ਸਿੰਘ, ਪਾਲਿਤ ੯ ਫੁ: ਨੋ:, ੩੬, ੩੭, ੩੮, ੭੩ ਫੁ: ਨੋ:, ੮੦, ੮੪ ਅਜੀਤ ਸਿੰਘ, ਰਾਜਾ ੬, ੯੩ (ਜੀਤ ਸਿੰਘ) ਅਜੈ ਸਿੰਘ ੨੨ ਫੁ: ਨੋ: ਅਠਵੀਂ ਪਾਤਸ਼ਾਹੀ (ਮੀ ਠਾਠੀ ਦੀ—ਦੇਖੋ ਸੰਢੀ ਹਰਿ ਜੀ) ਅਤ੍ਰਿ ੧੭ ਫੁ: ਨੋ:, ੭੬ ਫੁ: ਨੋ: (ਅਤ੍ਰਿਸ) ਅਨੰਦਗੜ੍ਹ, ਕਿਲ੍ਹਾ ੩੦, ੮੪ ਫੁ: ਨੋ: ਅਨੰਦਪੁਰ — ਵੇਖੋ ਆਦਿ ਸਿੰਘਾਸਨ ਅਨੰਦਪੁਰ, ਨਗਰ ੧੦ ਫੁ: ਨੋ:, ੨੬, ੨੯, ੩੦, ੪੨ ਫੁ: ਨੋ:, ੪੩, ੫੮, ੫੯, ੬੩ ਫੁ: ਨੋ:, ੬੬, ੬੮, ੭੧, ੭੨, ੭੪, ੮੪ ਫੁ: ਨੋ: ਅਨਿਕ ਸਿੰਘ, ਭਾਈ ੨੬ ਫੁ: ਨੋ:, ੨੭,

੩੦, ੩੧, ੩੨ ਵੁ: ਨੋ: ੪੧ ਵੁ: ਨੋ:, ੭੧ ਵੁ: ਨੋ:	੨੫ ਵੁ: ਨੋ:, ੨੬, ੨੭, ੩੧, ੫੪, ੫੫, ੫੬, ੫੮, ੬੬ ਵੁ: ਨੋ:
ਅਬਦੁੱਸਮਦ ਖ਼ਾਨ ੩੫	ਅਲੀਪੁਰ, ਘੱਲਵਾਂ ੫੬ ਵੁ: ਨੋ:
ਔਬਾਲਾ ੭ ਵੁ: ਨੋ:, ੬੨ ਵੁ: ਨੋ:	ਆਈਨਾ, ਖੇਮਕਰਨ ੩੬ ਵੁ: ਨੋ:
ਔਫੀਆ ੧੯ ਵੁ: ਨੋ:	ਆਗਯਾ ਰਾਮ, ਭਾਈ ੬੦ ਵੁ: ਨੋ:
ਅਭੈ ਚੰਦ ੧੯ ਵੁ: ਨੋ:	ਆਜ਼ਮ ਸ਼ਾਹ ੭੩ ਵੁ: ਨੋ:
ਅਭੈ ਰਾਮ, ਸੋਚੀ ੨੯ ਵੁ: ਨੋ:	ਆਡੂ, ਬੰਜਲਉਤ ੭੯ ਵੁ: ਨੋ:
ਅਮਰ, ਗੁਰੂ ੨੦	ਆਦਿ ਸਿੰਘਾਸਨ, ਦਮਦਮਾ ੪੫ ਵੁ: ਨੋ:
ਅਮਰ ਸਿੰਘ, ਭੱਟ ੪੨ ਵੁ: ਨੋ:	(ਅਨੰਦਪੁਰ) ੫੯, ੬੦ ਵੁ: ਨੋ:
ਅਮਰ ਸਿੰਘ, ਮਹੰਤ ੩੬ ਵੁ: ਨੋ:, ੩੭, ੮੧, ੮੨ ਵੁ: ਨੋ:, ੮੩ ਵੁ: ਨੋ:	ਆਦਿ ਬੀੜ, ਕਰਤਾਰਪਰ ੨੪ ਵੁ: ਨੋ:
ਅਮਰ ਸਿੰਘੀਏ ੮੨	ਆਦਿ ਬੀੜ, ਦੇਹਰਾਦੂਨ ੬੨ ਵੁ: ਨੋ:
(ਬੰਦਈ ਖਾਲਸਾ)	ਆਂਬਾ ੧੯ ਵੁ: ਨੋ:
ਅਮਰ ਚੰਦ (ਭਾਈ) ਵੇਖੋ ਅਮਰੂ ਭਾਈ	ਆਲਮ ਸਿੰਘ ੯੧
ਅਮਰੂ, ਭਾਈ, ੨੫, ੫੪	ਆਲਿਮ—ਵੇਖੋ ਆਲਮ ਸਿੰਘ (ਨੱਚਨਾ)
(ਅਮਰ ਚੰਦ)	ਆਲਿਮ ਸਿੰਘ, ਨੱਚਨਾ ੨੭, ੩੦, ੪੩ ਵੁ: ਨੋ:
ਅਮ੍ਰਿਤਸਰ ੫, ੮, ੯, ੧੦ ਵੁ: ਨੋ:, (ਗੁਰੂ ਚੱਕ) ੧੧ਵੁ: ਨੋ:, ੧੨, ੧੩, ੨੦ ਵੁ: ਨੋ:, ੨੮, ੨੯, ੩੧, ੩੨ ੩੩, ੩੪, ੩੫, ੩੬, ੩੭, ੩੮, ੩੯, ੪੦, ੪੮ ੪੯, ੫੩ ਵੁ: ਨੋ:, ੬੯ ਵੁ: ਨੋ: ੭੦ ੭੨, ੭੪, ੭੫, ੭੬ ਵੁ: ਨੋ:, ੭੭, ੭੮, ੭੯, ੮੦, ੮੪, ੮੫, ੮੬, ੮੯, ੯੦, ੯੨, ੯ ਵੁ: ਨੋ:	ਆਲੰਵਾਲ, ਨਗਰ ੫, ੯ ਵੁ: ਨੋ:, ੪੧ ਵੁ: ਨੋ:, ੪੨ ਵੁ: ਨੋ: ਔਰੰਗਜ਼ੇਬ ੭੩ ਵੁ: ਨੋ: ਇਤਿਹਾਸਕ ਪੜ੍ਹ ੪੮ ਇੰਦਰ ੨੦ ਇੰਦ੍ਰ ਸੈਨ ੦੯ ਵੁ: ਨੋ: ਈਸ਼ਰ ਸਿੰਘ ੩੦ ਏਮਨਾਬਾਦ ੮੭ ਵੁ: ਨੋ: ਸਹਿਜ ਸਿੰਘ, ਤ੍ਰਿਹਨਿ ੯ ਸੰਗਤ ਸਾਹਿਬ, ਬਾਬਾ ੬੩ ਵੁ: ਨੋ: ਸੰਗਤ ਸਿੰਘ, ੬੯ (ਸੰਗਤੀਆ) ਸੰਗਤ ਸਿੰਘ, ਬੰਦਈ ੮੩, ੯੧ ੯੨ ਵੁ: ਨੋ: ਸੰਗਤ ਸਿੰਘ, ਲਾਡਵਾ ੬, ੯੨
ਅਮ੍ਰਿਤਸਰ, ਦੂਜਾ ੧੧, ੧੨ (ਚੱਲਾ ਬਾਗ)	
ਅਰਜਨ ਗੁਰੂ ੨੦, ੨੪, ੨੮ ਵੁ: ਨੋ:, ੨੯ ਵੁ: ਨੋ:, ੪੬, ੮	
ਅਰੁੰਧਿਤ, ਮਾਤਾ ੧੭ ਵੁ: ਨੋ:	
ਅਲੀਗਢ - ਵੇਖੋ ਅਲੀਪੁਰ (ਉੱਤਰੀ)	
ਅਲੀਪੁਰ ਉੱਤਰੀ ੮, ੧੮, ੨੨,	

ਸੰਗਰਾਮ ਸਿੰਘ, ਚਪੜਚਿੜੀ ੪੩ ਫੁ: ਨੋ:
 ਸੰਗਰਾਮ ਸਿੰਘ, ਬੀਰ ੬, ੪੧, ੪੨, ੯੨
 ਸੰਗਰੂਰ ੯੩ ਫੁ: ਨੋ:
 ਸੰਗੋ ਸਾਹ ੬੪ ਫੁ: ਨੋ:
 ਸੁਠਿਆਲਾ, ਨਗਰ ੧੬
 ਸੰਤ ਸਿੰਘ ੩੦, ੯੨ ਫੁ: ਨੋ:
 ਸਤਵੀਂ, ਪਾਤਸ਼ਾਹੀ—ਮੀਣਿਆਂ ਦੀ ੨੯ ਫੁ: ਨੋ:
 (ਸੋਢੀ ਮੋਹਰਬਾਨ)
 ਸਤਿਰੁਦਰ, ਨਦੀ ੬੭ ਫੁ: ਨੋ:
 ਸਤੀ ਦਾਸ ੨੬, ੬੦ ਫੁ: ਨੋ:
 ਸਤੋਖ ਸਿੰਘ, ਹਜ਼ੂਰੀ ੩
 ਸਤੋਖ ਸਿੰਘ, ਭਾਈ ੨੬
 ਸੱਦਾ ਸਿੰਘ ੧੩
 ਸਪਤ ਦੀਪ ੧੯ ਫੁ: ਨੋ:
 ਸਪਤ ਮੁਕਟ ੧੯ ਫੁ: ਨੋ:
 ਸਫ਼ਰਨਾਮਾ ਅਫ਼ਗਾਨੀ, ੪੮ ਫੁ: ਨੋ:
 ਸਫੀਦੋਂ, ਨਗਰ ੨੧
 ਸਬਲਾ, ਭਾਈ ੩੮ ਫੁ: ਨੋ: ੭੫ ਫੁ: ਨੋ:
 ਸਯਾਮ ਸਿੰਘ, ਕਲਾਲ ੩੭
 ਸਰਹੰਦ ੩੦, ੩੮, ੭੨, ੭੩ ਫੁ: ਨੋ:, ੮੦
 (ਸੀਰੰਦ)
 ਸਰਧਾ ਸਿੰਘ ੯੨ ਫੁ: ਨੋ:
 ਸਿਰਮੌਰ, ਪਰੰਗਨਾ, ੧੭, ੧੮, ੬੪
 ਸਰੂਪ ਦਾਸ, ਭੱਲਾ ੨੩ ਫੁ: ਨੋ:, ੩੬ ਫੁ: ਨੋ:
 ੫ ਫੁ: ਨੋ:, ੬੭ ਫੁ: ਨੋ:, ੬੮ ਫੁ: ਨੋ:
 ਸਰੋਟਾ, ਪਿੰਡ ੪੫ ਫੁ: ਨੋ:, ੫੯ ਫੁ: ਨੋ:
 ਸਵਾਨਿਹ ਉਮਰੀ ੭੫ ਫੁ: ਨੋ: ।
 (ਕ੍ਰਿਤ ਰਾਮ ਚੰਦ ਪੁਰੀ)
 ਸਾਹਿਬ ਸਿੰਘ, ਪਿਆਰਾ, ੩੧
 ਸਾਹਿਬ ਸਿੰਘ, ਰੁਹਤਾਸੀ ੩੭, ੬੫, ੮੪
 (ਸਾਹਿਬ ਚੰਦ)

ਸਾਹਿਬ ਕੌਰ, (ਸਪਤਨੀ ਬਾਬਾ ਬੰਦਾ ਸਿੰਘ)
 ੮੧ ਫੁ: ਨੋ:, ੮੨ ਫੁ: ਨੋ:
 ਸਾਹਿਬ ਦੇਵਾਂ, ਮਾਤਾ ੩੪, ੩੭, ੮੪ ਫੁ: ਨੋ:
 (ਸਾਹਿਬ ਕੌਰ)
 ਸਾਹਿਬ ਰਾਇ ੮੬
 ਸਾਹੂ ੨੧
 ਸਾਖੀਆਂ, ਭਾਈ ਬਖਰ ਮਲ ੭੫ ਫੁ: ਨੋ:
 ਸਾਂਡਲ ੧੯ ਫੁ: ਨੋ:
 ਸਾਦੂ ੬੪ ਫੁ: ਨੋ:
 ਸਾਬੋ ਕੀ ਤਲਵੰਡੀ ੧੦ ਫੁ: ਨੋ:,
 (ਦਮਦਮਾ ਸਾਹਿਬ) ੩੩ ਫੁ: ਨੋ:,
 ੪੬, ੭੨
 ਸਿਆਲਕੋਟ ੭੫ ਫੁ: ਨੋ:
 ਸਿੰਹ ਧੌਲ ੧੯ ਫੁ: ਨੋ:
 ਸਿੱਖਆੜਾ, ਨਗਰ ੪੨
 ਸਿਖਾਂ ਦੀ ਭਗਤ ਮਾਲ ੪੯ ਫੁ: ਨੋ:, ੫੦
 (ਭਗਤ ਰਤਨਾਵਲੀ)
 ਸੀਸ ਗੰਜ, ਗੁਰਦੁਆਰਾ ੬੩ ਫੁ: ਨੋ:
 (ਅਨੰਦਪੁਰ)
 ਸੀਤੂ ੨੨ ਫੁ: ਨੋ:, ੫੬ ਫੁ: ਨੋ:
 ਸੀਤੋਂ ਬਾਈ ੨੩, ੨੬, ੩੧
 ਸੁਹੇਲਾ ੨੧
 ਸੁੱਖਾ ੧੯, ੨੧
 ਸੁੱਖਾ ਸਿੰਘ ੬੦ ਫੁ: ਨੋ:
 (ਕਰਤਾ ਗੁਰਬਿਲਾਸ ਪਾਤਸ਼ਾਹੀ ੧੦)
 ਸੁੱਖਾ ਸਿੰਘ, ਭਾਈ ੪੫
 ਸੁੱਖਾ ਸਿੰਘ, ਮਾਤੀ ਕੀ ਕੰਥੋ ੯੧
 ਸੁਜਾਨ ਸਿੰਘ ੧੩
 ਸੁੰਦਰ ੨੧
 ਸੁੰਦਰੀ, ਮਾਤਾ ੯ ਫੁ: ਨੋ:, ੧੦ ਫੁ: ਨੋ:, ੧੧
 ਫੁ: ਨੋ:, ੩੬, ੩੭ ਫੁ: ਨੋ:, ੪੮, ੮੧

੮੩, ੮੪ ਫੁ: ਨੋ:

ਸੁਦਾਮਾ ੦

ਸੁਨਾਮ, ਨਗਰ ੭ ਫੁ: ਨੋ:

ਸੁਧਾਸਰ ੭੦, ੭੧, ੭੨, ੭੩, ੮੧, ੮੮, ੮੯

(ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ)

ਸੁਬੇਗ ਸਿੰਘ, ਜੇਬਰ ੩੮, ੪੪, ੮੫

ਸੁਮੇਰ ਸਿੰਘ, ਭੱਲਾ ੨੭

ਸੁਰਿੰਦਰ ਸਿੰਘ, ਕੋਹਲੀ ੭

ਸੁਲੱਖਣੀ, ਮਾਤਾ ੨੩ ਫੁ: ਨੋ:, ੫੭ ਫੁ: ਨੋ:, ੫੮ ਫੁ: ਨੋ:

੫੮ ਫੁ: ਨੋ:

ਸੂਰਤ ਸਿੰਘ, ਸੂਰੀ ੩੮, ੭੫, ੮੫

ਸੂਰਤ ਸਿੰਘ, ਬਾਠ ੩੩ ਫੁ: ਨੋ:, ੪੭, ੫੦

ਸੇਵਾ ਸਿੰਘ, ਸ਼ਹੀਦ ੫

ਸੇਵਾ ਸਿੰਘ ਡਿੱਬਰ ੫੩ ਫੁ: ਨੋ:

ਸੇਵਾ ਸਿੰਘ, ਮਾਹਿਲ ੫੩ ਫੁ: ਨੋ:

ਸੈਣਾ ਸਿੰਘ, ਭਾਈ ੩੦

ਸੈਨਾਪਤਿ, ਕਵੀ ੨੯

ਸੋਹਨ ਚੰਦ ੪੧ ਫੁ: ਨੋ:, ੫:

(ਸੋਹਣਾ)

ਸੋਹਨ ਜੀ ੧੦ ਫੁ: ਨੋ:, ੩੩ ਫੁ: ਨੋ:, ੩੬,

੪੭, ੪੮, ੫੦।

ਸੌਧਾ, ਰਾਂਗੜੀ ੨੦

ਸੌਧਾ, ਕਵੀ ੫੮ ਫੁ: ਨੋ:

ਸ਼ਸੀ ਫੈਸ ਵਿਨੋਦ ੭ ਫੁ: ਨੋ:

(ਬੇਈ ਗਣੇਸਾ ਸਿੰਘ)

ਸ਼ਹੀਦ ਗੰਜ (ਲਾਹੌਰ) ੪੪

ਸ਼ਹੀਦੀ ਜੀਵਨ (ਕ੍ਰਿਤ ਗੁਰਬਖਸ਼ ਸਿੰਘ

ਝਬਾਲੀਆ) ੩੨ ਫੁ: ਨੋ:

ਸ਼ਰਧਾ ਪੂਰਨ-ਦੇਖੋ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਸ਼ਬਦ ਸਿੱਧੀ

ਸ਼ਾਹ ਜਹਾਨ ੧੯, ੨੦, ੨੧, ੨੫, ੬੫ ਫੁ: ਨੋ:

(ਸ਼ਾਹ ਚੁਕੜਾ)

ਸ਼ਾਹ ਨਿਵਾਜ ਖਾਨ ੩੫

ਸ਼ਾਹੀ ਟਿੱਬੀ ੩੦ ਫੁ: ਨੋ:

(ਝਖੀਆਂ)

ਸ਼ਿਵ ਚਰਨ ੧੯ ਫੁ: ਨੋ:

ਸ਼ੀਗਾਂ ਸਿੰਘ, ਭਾਈ ੪੮

ਸ਼੍ਰੀ ਗੁਰਦਵਾਰੇ ਦਰਸ਼ਨ ੭ ਫੁ: ਨੋ:

ਸ਼੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਸ਼ਬਦ ਸਿੱਧੀ ੪੯, ੧੦

(ਸ਼ਰਧਾ ਪੂਰਨ)

ਸ਼੍ਰੀ ਕੰਠ ੧੩

ਸ਼੍ਰੀ ਖੇਮੀ ੨੬ ਫੁ: ਨੋ:

ਸ਼੍ਰੀ ਚੰਡ ਮੁਕਟ ੧੯ ਫੁ: ਨੋ:

ਸ਼੍ਰੀ ਚੰਦ ੫੮

ਸ਼੍ਰੀ ਨਗਰ (ਗੜ੍ਹਵਾਲ) ੬੨ ਫੁ: ਨੋ:

ਸ਼ੇਰ ਸਿੰਘ ੩੦

ਹਕੀਕਤ ਰਾਇ ੩੮ ਫੁ: ਨੋ:, ੭੫ ਫੁ: ਨੋ:

ਹਠੀ ਸਿੰਘ ੩੭ ਫੁ: ਨੋ: ੮੪

ਹੱਥ ਲਿਖੀ ਆਦਿ ਬੀੜ, ਬੁਰਹਾਨਪੁਰ ੮੪ ਫੁ: ਨੋ:

ਹਮੀਰ ਸਿੰਘ ੧੩

ਹਰਸਾ-ਵੇਖੋ ਹਰਿ ਸਹਾਇ ਹਾਕਮ ਪੱਟੀ

ਹਰਮੰਦਰ ੧੦, ੧੨, ੨੮, ੨੯, ੭੦, ੭੧,

੭੮ ੮੧ ਫੁ: ਨੋ:, ੮੫, ੮੬, ੯੦

ਹਰਿ ਸਹਾਇ, ਹਾਕਮ ਪੱਟੀ ੩੪, ੭੫, ੭੬

ਹਰਿ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ, ਗੁਰੂ ੨੩, ੫੭, ੫੮ ਫੁ: ਨੋ:

ਹਰਿ ਗੋਪਾਲ, ਸੌਢੀ ੨੮, ੬੮ ਫੁ: ਨੋ:

ਹਰਿ ਗੋਬਿੰਦ, ਗੁਰੂ ੧੯, ੨੦, ੨੮, ੨੯,

੩੩ ਫੁ: ਨੋ: ੪੭, ੪੮, ੫੪, ੫

ਹਰਿ ਜੀ, ਸੌਢੀ ੨੮, ੨੯, ੬੯. ੭੩

ਹਰਿ ਜੀ, ਪਰੋਹਤ ੧੮

ਹਰਿਦਵਾਰ (ਗੰਗਾ ਜੀ) ੨੫, ੨੬, ੪੬

ਹਰਿਦਾਸ, ਭਾਈ ੬੬ ਫੁ: ਨੋ:

ਹਰਿਨਿਰੰਜਨ-ਵੇਖੋ ਨਿਰੰਜਨ ਰਾਇ ਹੰਦਾਲੀਆ

ਹਰਿ ਰਾਇ ਸਾਰਿਬ, ਗੁਰੂ ੨੨, ੨੩, ੫੫,
 ੫੭, ੫੮ ਫੁ: ਨੋ:
 ਹਰੀ ਸਿੰਘ, ਕਟੋਚੀ ੬੯
 ਹਰੀ ਸਿੰਘ ਪੰਵਾਰ ੪੨ ਫੁ: ਨੋ:
 ਹਰੀ ਸਿੰਘ, ਭੱਟ ੫
 ਹਰੀ ਚੰਦ ੪੨ ਫੁ: ਨੋ:, ੫੪
 ਹੜੋਤੀ, ਦੇਸ ੯੩ ਫੁ: ਨੋ:
 ਹਾਨੂ ਸਿੰਘ ਹਜ਼ਾਰ ੭੯ ਫੁ: ਨੋ:
 ਹਾਫਾ ੧੮
 ਹਾਠੀ ੨੨ ਫੁ: ਨੋ: ੫੬ ਫੁ: ਨੋ:
 ਹਿਸਾਰ ੯੩ ਫੁ: ਨੋ:
 ਹਿਮਾਂਚਲ, ਪ੍ਰਦੇਸ ੧੭
 ਹੀਰਾ ਨੰਦ ੨੬
 ਹੁਸੈਨੀ ਖਾਨ ੬੮, ੬੯
 ਹੇਮਾ ੨੨ ਫੁ: ਨੋ:, ੫੬ ਫੁ: ਨੋ:
 ਕੰਸ ੧
 ਕਸ਼ਮੀਰ ੫੯ ਫੁ: ਨੋ:
 ਕਸੂਰ-ਵੇਖੋ ਕਸ ਪੁਰ
 ਕਹਿਲੂਰ, ਰਿਆਸਤ ੨੮, ੬੫, ੬੮
 ਕਟੋਚ ੮
 ਕਥਾ, ਗੁਰੂ ਜੀ ਕੇ ਸੁਤਨ ਕੀ ੭੨ ਫੁ: ਨੋ:
 ਕਪਾਲ ਸੱਚਨ ੬੫
 ਕੰਬੋਵਾਲ ੭, ੮, ੧੪
 ਕਰਸਿੰਧੂ, ਨਗਰ ੫
 ਕਰਸਿੰਧੂ, ਭੱਟ ਵਹੀ ੨੧, ੪੨ ਫੁ: ਨੋ:
 ਕਰਤਾਰਪੁਰ (ਜਲੰਧਰ) ੨੦ ਫੁ: ਨੋ:
 ਕਰਨ ਸਿੰਘ ੭੯ ਫੁ: ਨੋ:
 ਕਰਨਾਲ ੧੩, ੯੩ ਫੁ: ਨੋ:
 ਕਰਮਸੀ ੧੯ ਫੁ: ਨੋ:
 ਕਰਮਟ ੧੯ ਫੁ: ਨੋ:

ਕਰਮਾ, ਡੀਨਾ ੬
 ਕਲਗੀਆਂ ਵਾਲਾ - ਦੇਖੋ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ, ਗੁਰੂ
 (ਕਲਗੀਧਰ)
 ਕਲਮ, ਤ੍ਰਿਯਾ ੨੦
 ਕਲਾਨੌਰੀਆ
 (ਲਖਪਤ ਰਾਇ) ੮੭ ਫੁ: ਨੋ:
 ਕਵਲ ਨੈਨ ੬੯ ਫੁ: ਨੋ:
 (ਕੌਲ ਜੀ, ਸੋਚੀ)
 ਕਾਨੂ ਸਿੰਘ ੯੧
 ਕਾਨੂ ਸਿੰਘ, ਨਾਭਾ ੭
 ਕਾਨ੍ਹਾ ਕਾਛਾ ੭, ੧੬, ੨੭
 ਕਾਬਲ ੧੧ ਫੁ: ਨੋ:, ੪੮
 ਕਾਰਤੂ, ਨਗਰ ੭ ਫੁ: ਨੋ:
 ਕਾਲਾ, ਚੌਧਰੀ ੭, ੧੩, ੧੪
 ਕਾਲਾ, ਪਿੰਡ ੫੩ ਫੁ: ਨੋ:
 ਕਾਲਾ ਸਿੰਘ - ਦੇਖੋ ਕਾਲਾ ਚੌਧਰੀ
 ਕਾਲੂ, ਭਾਈ ੭ ਫੁ: ਨੋ:
 ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਮੁਰਾਰੀ ੬੦
 ਕ੍ਰਿਸ਼ਨਾਵਤਾਰ ੪੪, ੬੨
 (ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਚਰਿਤ੍ਰ)
 ਕ੍ਰਿਪਾਲ ਸਿੰਘ, ਬਾਬਾ ੮, ੯, ੮੦
 ਕਿਰਪਾ ਸਿੰਘ ੫੯
 (ਕਿਰਪਾ ਰਾਮ)
 ਕੀਰਤ, ਸ਼ਹੀਦ ੫, ੨੧, ੯੩ ਫੁ: ਨੋ:
 ਕੀਰਤ ਸਿੰਘ ੨੭ ਫੁ: ਨੋ:, ੫੦, ੭੦,
 ੭੯ ਫੁ: ਨੋ:, ੯੧
 ਕੀਰਤੀਆ ੧੯ ਫੁ: ਨੋ:
 ਕੀਰਤ ਪੁਰ, ਨਗਰ ੨੨, ੨੮, ੩੦,
 ੫੫, ੫੭
 ਕੁਸਪੁਰ (ਕਸੂਰ) ੧੬, ੭੮ ਫੁ: ਨੋ:, ੮੧ ਫੁ: ਨੋ:
 ਕੁਰਖਛੇਤਰ ੧੨, ੧੮, ੫੯ ਫੁ: ਨੋ:

ਕੁਰਾਨ ੮੮
 ਕੁਲਦੇਵ ੧੯ ਫੁ: ਨੋ:
 ਕੂੜਾ ੧੯ ਫੁ: ਨੋ:
 ਕੇਸ ਗਦ ੮੯ ਫੁ: ਨੋ:
 ਕੇਸਰ ਸਿੰਘ, ਕੋਸਿਸ ੫
 ਕੇਸਰ ਸਿੰਘ ਡਿੱਬਰ ੮, ੯, ੧੦, ੧੧, ੧੨,
 (ਬੰਸਾਵਲੀ ਨਾਮਾ)
 ੧੩, ੨੪, ੩੩, ੩੫, ੩੮, ੩੯, ੪੦,
 ੪੬, ੫੩ ਫੁ: ਨੋ:, ੫੯ ਫੁ: ਨੋ: ੬੮
 ਫੁ: ਨੋ:, ੭੪ ਫੁ: ਨੋ:,
 ੮੪ ਫੁ: ਨੋ:
 ਕੇਸਰੀ ੩੧
 ਕੇਸੋ ਸਿੰਘ ੫ ਫੁ: ਨੋ:, ੨੨ ਫੁ: ਨੋ: ੨੩ ਫੁ: ਨੋ:
 (ਕੇਸੋ, ਭੱਟ) ੫੬ ਫੁ: ਨੋ:
 ਕੇਵਲ ੭੯ ਫੁ: ਨੋ:
 ਕੋਇਰ ਸਿੰਘ ੧੪, ੧੬, ੪੦, ੪੫,
 ੬੦ ਫੁ: ਨੋ: ੬੮ ਫੁ: ਨੋ:, ੮੪ ਫੁ: ਨੋ:,
 ੯੨ ਫੁ: ਨੋ:
 ਕੋਇਰ ਸਿੰਘ, ਚੰਦਰਾ ੨੭ ਫੁ: ਨੋ:, ੭੦
 ਕੋਟਲਾ, ਨਿਹੰਗ ੩੨ ਫੁ: ਨੋ:
 ਕੋਲਾ, ਹਜਾਵਤ ੭੯
 ਕੋਲ ਜੀ, ਸੋਦੀ - ਦੇਖੋ ਕਵਲ ਨੈਨ
 ਖੰਡੂਰ ਸਾਹਿਬ ੩੬, ਫੁ: ਨੋ:
 ਖੜਗ ਸਿੰਘ ੬੨
 ਖਾਨ ਬਹਾਦਰ—ਵੇਖੋ ਜ਼ਕਰੀਆ ੫ ਨ
 ਖਾਨਦੇਸ਼, (ਮਧ ਪ੍ਰਾਂਤ) ੧੭, ੧੮, ੧੯
 ਖੁਰਵਧੀ, ਨਗਰ ੫੮ ਫੁ: ਨੋ:
 (ਦੇਹਰਾ ਦੁਨ) ੬੧ ਫੁ: ਨੋ:,
 ੬੨ ਫੁ: ਨੋ: ੬੪
 ਖਿਆਲ (ਪਾਤਸ਼ਾਹੀ ੧੦) ੩੨ ਫੁ: ਨੋ:
 ਖਮ ਕਰਨ ੮੧ ਫੁ: ਨੋ:

ਖੇਮਾ, ਚੰਦਨੀਆ ੨, ੬੪ ਫੁ: ਨੋ:
 ਖੋਰਪੁਰ, ਸੱਯਦਾਤ ੫੬ ਫੁ: ਨੋ:, ੫੭
 ਗਗਨ ਸਿੰਘ, ਭਾਈ ੪੯
 ਗੁਰੂ ਚੱਕ - ਦੇਖੋ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ
 ਗੰਗਾ ਤ੍ਰਿਯਾ ੨੦
 ਗੰਡਾ ਸਿੰਘ, ਡਾਕਟਰ ੨੫ ਫੁ: ਨੋ:
 ਗੰਡਾ ਮਲ, ਵਦਾਵਣ ੭੫ ਫੁ: ਨੋ:, ੮੨ ਫੁ: ਨੋ:
 (ਕਰਤਾ ਤਰੀਖੇ ਸੋਹਦਰਾ) ੮੨ ਫੁ: ਨੋ:
 ਗਣੇਸ਼ ਸਿੰਘ ਬੇਦੀ ੬੭ ਫੁ: ਨੋ:
 ਗੰਭੀਰ, ਨਦੀ ੪੧ ਫੁ: ਨੋ:
 ਗੰਥ ਸਾਹਿਬ, ਗੁਰੂ ੫, ੧੫, ੨੧, ੨੪,
 ੨੭, ੨੯, ੪੬, ੫੦, ੫੮ ਫੁ: ਨੋ:,
 ੬੦ ਫੁ: ਨੋ: ੬੯, ੭੦, ੭੧, ੭੮,
 ੮੨
 ਗਰਜਾ ਸਿੰਘ, ਨਿਰਮਲਾ ੩੦
 ਗਾਬਾ, ਗਿਲ ੮੬
 ਗਿਆਨ ਸਿੰਘ, ਗਿਆਨੀ ੭, ੧੨, ੧੩,
 ੧੪, ੧੫, ੧੬, ੨੪, ੨੫; ੪੬
 ਗਿਆਨ ਪ੍ਰਬੰਧ (ਪਾ: ੧੦) ੨੨
 ਗਿਆਨ ਰਤਨਾਵਲੀ ੩੩ ਫੁ: ਨੋ: ੪੬, ੪੭
 ੪੮ ੪੯, ੫੦
 ਗਿਰੀ, ਨਦੀ ੬੫
 ਗੁਜਰਾਤ ੩੮ ਫੁ: ਨੋ:
 ਗੁਜਰਾਂਵਾਲਾ ੮੭ ਫੁ: ਨੋ:
 ਗੁਜਰੀ, ਮਾਤਾ ੬੫
 ਗੁਰਦਾਸ, ਭਾਈ ੧੧ ਫੁ: ਨੋ: ੨੮, ੪੬,
 ੪੭, ੪੮, ੪੯ ਫੁ: ਨੋ:
 ਗੁਰਦਾਸ ਨੰਗਲ ੩੬ ਫੁ: ਨੋ:
 ਗੁਰਦਿਤ ਸਿੰਘ, ਗਿਆਨੀ ੭
 ਗੁਰਦਿੱਤਾ, ਬਾਬਾ ੨੩ ਫੁ: ਨੋ:, ੫੮ ਫੁ: ਨੋ:
 ਗੁਰਦਿੱਤਾ, ਰੰਧਾਵਾ, ੬੦ ਫੁ: ਨੋ:

ਗੁਰ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ੫੮ ਵੁ: ਨੋ:

(ਕ੍ਰਿਤ ਸੈਂਧਾ ਕਵੀ)

ਗੁਰ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ੩੩ ਵੁ: ਨੋ: ੪੭ ਵੁ: ਨੋ:

(ਕ੍ਰਿਤ ਗੁਲਾਬ ਸਿੰਘ ਨਿਰਮਲਾ)

ਗੁਰ ਪ੍ਰਤਾਪ (ਸੁਰਜ ਗ੍ਰੰਥ) ੨੭, ੩੧

ਗੁਰਬਖਸ਼, ਹਜ਼ੂਰੀ ੬੩ ਵੁ: ਨੋ:

ਗੁਰਬਖਸ਼, ਮਸੰਦ ੬੪

ਗੁਰਬਖਸ਼ ਸਿੰਘ ੩੩

ਗੁਰਬਖਸ਼ ਸਿੰਘ ਡਿੱਬਰ ੬, ੧੦ ਵੁ: ਨੋ:

੩੯

ਗੁਰਬਖਸ਼ ਸਿੰਘ ਝਬਾਲੀਆ ੩੧ ਵੁ: ਨੋ:

ਗੁਰਬਖਸ਼ ਸਿੰਘ, ਭਾਈ ੬ ਵੁ: ਨੋ:

੨੬ ਵੁ: ਨੋ:, ੬੨ ਵੁ: ਨੋ:, ੯੨ ਵੁ: ਨੋ:

ਗੁਰਬਖਸ਼ ਸਿੰਘ, ੩੨, ੫੦

(ਰਾਮ ਕੁਇਰ)

ਗੁਰਮੁਖ ਸਿੰਘ ੯੨ ਵੁ: ਨੋ:

ਗੁਰੀਆ, ਚੁਹਾਣ ੨੬ ਵੁ: ਨੋ:

ਗੁਰੂ ਕਾ ਕੋਠਾ ੬੯ ਵੁ: ਨੋ:

ਗੁਰੂ ਕੀ ਭੂਆ ੬੪ ਵੁ: ਨੋ:

(ਬੀਬੀ ਵੀਰੋ)

ਗੁਰੂ ਚੱਕ-ਦੇਖੋ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ

ਗੁਲਜ਼ਾਰ ਸਿੰਘ ੨੭ ਵੁ: ਨੋ:, ੩੯, ੭੦,

੮੭, ੯੧, ੯੨

ਗੁਲਾਬ ਸਿੰਘ ਸੇਠੀ ੧੧ ਵੁ: ਨੋ:, ੪੯

ਗੁਲਾਬ ਸਿੰਘ ਬਖਸ਼ੀ ੫

ਗੁਲੇਰ, ਨਗਰ, ੪੧ ਵੁ: ਨੋ:

ਗੁਲੇਰੀ ੬੮, ੬੯

(ਰਾਜ ਸਿੰਘ 'ਗੋਪਾਲ')

ਗੋਤਮ ੨੬ ਵੁ: ਨੋ:, ੨੭ ਵੁ: ਨੋ:

ਗੋਦੜ ਫਕੀਰ ੮

ਗੋਧੂ ਝੋਬ ਵੁ: ਨੋ:, ੭੬ ਵੁ: ਨੋ:

ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ, ਗੁਰੂ ੮, ੧੧ ਵੁ: ਨੋ:, ੧੨,

੧੩, ੧੯, ੨੩, ੨੪, ੨੬ ੨੭, ੩੨,

੩੩, ੩੪, ੪੬, ੪੯, ੫੦, ੫੮,

੫੯, ਵੁ: ਨੋ:, ੬੦ ਵੁ: ਨੋ: ੬੧, ੬੨

ਵੁ: ਨੋ:, ੬੩, ੬੪, ੬੫, ੬੬ ਵੁ: ਨੋ:,

੬੭, ੭, ੭੨, ੭੩, ਵੁ: ਨੋ: ੭੪,

੮੦, ੮੨, ੮੪ ਵੁ: ਨੋ: ੮੯ ਵੁ: ਨੋ:

ਗੋਰਖਪੁਰ ੫ ਵੁ: ਨੋ:

ਗੋਰਾ ੧੯ ਵੁ: ਨੋ:

ਗੋਲੂ ੧੯

ਘਘਰ, ਨਦੀ ਵੁ: ਨੋ:

ਘਰਾਂਚੇ, ਨਗਰ ੬੯ ਵੁ: ਨੋ:

ਝਤੁਰ ਮੁਕਟ ੧੯ ਵੁ: ਨੋ:

ਝਤੋੜਗੜ੍ਹ ੪੧ ਵੁ: ਨੋ:

ਚੰਦਨ ੫੮, ੬੫

(ਚੰਦਨ ਰਾਇ)

ਚੰਦਰ ਬੰਸੀ ੧੭, ੧੮, ੧੯, ੨੧,

੭੯ ਵੁ: ਨੋ:

ਚਮਕੌਰ ਸਾਹਿਬ ੩੨ ਵੁ: ਨੋ: ੪੧, ਵੁ: ਨੋ:,

੫੯ ਵੁ: ਨੋ:

ਚਮਾਰੀ, ਪਿੰਡ ੩੭

ਚਪੜ ਚਿੜੀ ੪੩ ਵੁ: ਨੋ:

ਚਾਹੜ ੫ ਵੁ: ਨੋ:, ੧੮

ਚਿੱਤ੍ਰ (ਚਿੱਤ੍ਰ ਸਿੰਘ) ੨੫, ੨੬, ੩੦, ੪੦,

੪੧ ਵੁ: ਨੋ: ੬੫

ਚੂਹੜ ਮਲ, ਓਹਰੀ ੩੪, ੭੩, ੭੪, ੭੫,

੭੬, ੭੭, ੭੯, ੯੧ ਵੁ: ਨੋ:

ਚੌਖਾ, ਭੱਟ ੧੮, ੧੯, ੨੦, ੨੧

ਚੌਲਾ ਬਾਗ-ਦੇਖੋ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਦੂਜਾ

ਚੌਚਲ ਸਿੰਘ ੩੦

ਚੈਨ ਸਿੰਘ ੯੧

ਚੌਖਤ ਰਾਇ

(ਚੌਪਾ ਸਿੰਘ) ੨੪, ੪੬, ੫੯ ਵੁ: ਨੋ: ੬੭

ਛੱਜੂ ਸਿੰਘ, ਭੱਟ ੬, ੯੩

ਛਾਹਾ ੧੯ ਵੁ: ਨੋ:

ਛੇਵੀਂ ਪਾਤਸ਼ਾਹੀ ਮੀਣਿਆਂ ਦੀ—ਪ੍ਰਿਥੀ ਚੰਦ

੨੯ ਵੁ: ਨੋ:

ਜਸਵਾਰੀ, ਗਾਮ ੩੧

ਜਹਾਂਦਾਰ ਸ਼ਾਹ ੩੫

ਜਗਤ ਸਿੰਘ ੪੧ ਵੁ: ਨੋ:, ੫੪

(ਜਗਤੁ)

ਜਗਦੇਵ ੧੯ ਵੁ: ਨੋ:

ਜਗਨਾ ੧੭

ਜਗੂ, ਹਜ਼ਾਵਤ ੭੯ ਵੁ: ਨੋ:

ਜਨਮ ਸਾਖੀ (ਮਿਹਰਵਾਨ ਵਾਲੀ) ੪੭ ਵੁ: ਨੋ:

ਜਨਮੇਜਾ, ਰਾਜਾ ੨੨ ਵੁ: ਨੋ:

ਜਪਜੀ ਸਾਹਿਬ ੪੯, ੫੦

ਜੰਬਰ, ਪਿੰਡ ੮੫ ਵੁ: ਨੋ:

ਜਮਸ਼ੈਦ ਖਾਨ ੭੩ ਵੁ: ਨੋ:

ਜਮਨਾ, ਨਦੀ ੪੩, ੬੧, ੬੫

ਜਮਦਗਨਿ ੧੭ ਵੁ: ਨੋ:

ਜੰਮੂ ੪੨, ੮੧ ਵੁ: ਨੋ:

ਜਲੰਧਰ ੨੦ ਵੁ: ਨੋ:, ੩੪

ਜੱਲਾ ੨੦

ਜੱਲਾ (ਜਲਹਾਨਾ) ੧੮, ੨੫, ੨੬, ੩੧,

੪੦, ੪੧, ੪੨, ੬੫ ਵੁ: ਨੋ:

ਜਲਾਲਪੁਰ ਜੱਟਾਂ ੩੮ ਵੁ: ਨੋ:, ੭੪ ਵੁ: ਨੋ:

ਜਵਾਹਰ ੨੨ ਵੁ: ਨੋ:, ੫੬ ਵੁ: ਨੋ:

ਜਾਲਾਪੁਰ ੨੩ ਵੁ: ਨੋ:

(ਜਵਾਲਾਪੁਰ)

ਜੀਤ ਸਿੰਘ — ਦੇਖੋ ਅਜੀਤ ਸਿੰਘ ਰਾਜਾ

ਜੀਤ ਮਲ ੬੪ ਵੁ: ਨੋ:

ਜੀਂਦ ੫, ੧੭, ੧੯: ੭੯ ਵੁ: ਨੋ:

ਜੀਵਨ ਸੰਦੇਸ਼ ੭ (ਇਤਿਹਾਸ ਨੰਬਰ)

ਜੀਵਨ ਸਿੰਘ ੪੪

ਜੁਝਾਰ ਸਿੰਘ ੩੦, ੭੨ ਵੁ: ਨੋ:

ਜੇਠਾ੪੧ ਵੁ: ਨੋ:, ੪੨, ੮੪, ੫੧,

੬੦, ੬੫

(ਜੇਠਾ ਸਿੰਘ)

ਜੈਸਲ ੧੯ ਵੁ: ਨੋ:

ਜੈਸੀ ੧੯ ਵੁ: ਨੋ:

ਜੈਤਾ, ਦਿਲਵਾਲੀ ੬੦ ਵੁ: ਨੋ:, ੬੫

ਜੈ ਦਈ ੩੮ ਵੁ: ਨੋ:, ੭੫ ਵੁ: ਨੋ:

ਜੈਪੁਰ ੩੪-ਵੁ: ਨੋ:, ੯੧

ਜੈਮਲ ੨੧

ਜੋਧ ਸਿੰਘ ੪੪

ਜੋਰਾਵਰ ਸਿੰਘ (ਸਾਹਿਬਜ਼ਾਦਾ) ੭੨ ਵੁ: ਨੋ:

ਜੌਨਪੁਰ ੮੨ ਵੁ: ਨੋ:

ਜ਼ਕਰੀਆ ਖਾਨ ੩੫, ੩੯, ੮੭ ਵੁ: ਨੋ:

(ਖਾਨ ਬਹਾਦਰ) ੮੮, ੯੦, ੯੧, ੯੨

ਜ਼ਬਰਦਸਤ ਖਾਨ, ਨਾਜਮ ੩੫

ਝਖੀਆਂ, ਪਿੰਡ ੩੦ ਵੁ: ਨੋ:

ਝੰਗ, ਨਗਰ ੧੦ ਵੁ: ਨੋ: ੩੬, ੪੭

ਝੰਡਾ ਸਿੰਘ, ਭਾਈ ੪੮

ਝੰਡਾ ਬੁੰਗਾ ੮੩:

ਝਰਮਲ ੧੯ ਵੁ: ਨੋ:

ਠਾਕਰ ੨੩ ਵੁ: ਨੋ:, ੫੬ ਵੁ: ਨੋ:

ਠਾਕਰ ਸਿੰਘ, ਗਿਆਠੀ ੭ ਵੁ: ਨੋ:

ਠੱਢਵਾਲ ੬੮ ਵੁ: ਨੋ:

ਠਲ, ਨਗਰ ੩੪

ਠੇਰਾ ਉਦਾਸੀਆਂ (ਮਹੱਲਾ ਸਿੰਧੀਪੁਰ—

ਬੁਰਹਾਨਪੁਰ) ੩੮

ਠਾਬ ਖਿਦਰਾਣੇ ਦੀ (ਮੁਕਤਸਰ) ੪੧ ਵੁ: ਨੋ:

ਢਾਬ ਵਸਤੀ ਰਾਮ (ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ) ੧੩
 ਢਿਲਵਾਂ, ਨਗਰ ੬੯ ਫੁ: ਨੋ:
 ਢੇਸੀਏ ਵਾਲਾ ੩੭
 ਢੋਟੇ ਦਾ ਟਾਂਡਾ ੮੧ ਫੁ: ਨੋ:
 ਤਹਿਕੀਕਾਤ ਚਿਸਤੀ ੨੭ ਫੁ: ਨੋ:
 ੯੨ ਫੁ: ਨੋ: .
 ਤਖਤ ਸ੍ਰੀ ਹਜ਼ੂਰ ਸਾਹਿਬ ੪੯
 ਤਲਊਡਾ ਭੱਟ ਵਹੀ ੫ ਫੁ: ਨੋ:, ੧੭ ਫੁ: ਨੋ:
 ੧੯ ਫੁ: ਨੋ:, ੭੯ ਫੁ: ਨੋ:
 ਤਲਵਾਰਾ ੯੩ ਫੁ: ਨੋ:
 ਤਵਾਰੀਖ ਗੁਰੂ ਖਾਲਸਾ ੧੫, ੧੬
 ਤਾਰਾ ਸਿੰਘ, ਡਲਵਾਂ ੩੪, ੩੮, ੭੫, ੮੩
 ਤਾਰਾ ਸਿੰਘ, ਦੁਲੱਟ ੧੩
 ਤਾਰੂ ਸਿੰਘ, ਭਾਈ ੪੪
 ਤ੍ਰਿਬਾਨੀ ੧੯ ਫੁ: ਨੋ:
 ਤੁਲਸੀ ੨੫, ੫੮
 ਤੁਲਾ, ਭੱਟ ੯੩ ਫੁ: ਨੋ:
 ਤੈਗ ਬਹਾਦਰ, ਗੁਰੂ ੨੦, ੨੩, ੨੯,
 ੪੫ ਫੁ: ਨੋ:, ੪੬, ੫੮, ੫੯
 ਥਰਾਜ ਸਿੰਘ ੧੩
 ਦਉਰੇ ਦੀ ਸਾਖੀ ੧੦ ਫੁ: ਨੋ: ੩੩
 ਦਇਆ ਕੌਰ, ਮਾਤਾ ੭ ਫੁ: ਨੋ:
 ਦਇਆ ਰਾਮ, ਪ੍ਰੋਹਿਤ ੨੫, ੬੩,
 (ਦਇਆ ਸਿੰਘ) ੬੫
 ਦਸਮ ਗ੍ਰੰਥ ੭, ੨੨, ੪੮
 ਦਸਮ ਗੁਰ—ਦੇਖੋ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ, ਗੁਰੂ
 (ਦਸਮੇਸ਼ ਪਿਤਾ)
 ਦਖਣੀ ਰਾਇ ੭੦
 ਦਮਦਮਾ ਸਾਹਿਬ—ਦੇਖੋ, ਸਾਥੋ ਕੀ ਤਲਵੰਡੀ
 ਦਮਾਲ ਗੜ੍ਹ ੮੯ ਫੁ: ਨੋ:
 ਦਮਾਲ ਨਾਮਾ (ਪਾ: ੧੦) ੮੯ ਫੁ: ਨੋ:

ਦਯਾ ਸਿੰਘ ਭਾਈ ੩੦
 ਦਰਸ਼ਨ (ਕਰਤਾ ਵਾਰ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਕੀ)
 ੩੪ ਫੁ: ਨੋ:, ੩੫, ੭੪ ਫੁ: ਨੋ:
 ੭੬ ਫੁ: ਨੋ: ੭੭, ੭੯ ਫੁ: ਨੋ:
 ਦਰਬਾਰ ਸਾਹਿਬ—ਦੇਖੋ ਹਰਮੰਦਰ
 ਦਰਬਾਰੀ, ਸੋਢੀ ੨੯ ਫੁ: ਨੋ:
 ਦਰੀਆ, ਪਰੋਹਤ ੧੮
 ਦਰੋਪਤੀ ੬੦
 ਦਾਨ ਸਿੰਘ ੩੩
 ਦਾਨ ਸਿੰਘ ੨੭ ਫੁ: ਨੋ:, ੪੧ ਫੁ: ਨੋ:, ੫੪,
 (ਦੁਨੀਆ) ੬੫, ੭੦
 ਦਾਦੂ ੨੦
 ਦਿਆਨਤ ਰਾਇ, ਬ੍ਰਾਹਮਣ ੯
 ਦਿਆਲ ਸਿੰਘ ਸ਼ਹੀਦ ਪੜ ਫੁ: ਨੋ:
 ਦਿਆਲ ਕੌਰ, ਥੀਥੀ ਪੜ ਫੁ: ਨੋ:
 ਦਿਆਲ ਦਾਸ ੨੫, ੨੬ ਫੁ: ਨੋ:, ੩੨,
 (ਦਿਆਲਾ) ੪੧, ੪੨, ੫੪, ੫੭, ੬੦
 ਦਿਆਲ ਦਾਸ ਕ੍ਰਿਤ ਦਉਰੇ ਦੀ ਸਾਖੀ
 ੧੦ ਫੁ: ਨੋ: ੩੩
 ਦਿਲਵਾਲੀ, ਮੁਹੱਲਾ (ਸਿੱਖਾਂ) ੬੦
 ਦਿੱਲੀ ੯, ੧੦ ਫੁ: ਨੋ:, ੧੧ ਫੁ: ਨੋ:, ੧੨,
 ੧੯, ੨੪, ੨੫, ੩੬, ੩੭, ੩੯,
 ੪੧ ਫੁ: ਨੋ:, ੪੩ ਫੁ: ਨੋ:, ੪੮, ੪੯,
 ੬੦, ੬੫ ਫੁ: ਨੋ:, ੮੦, ੮੧, ੮੩,
 ੮੪
 ਦੀਦਾਰ ਸਿੰਘ ੧੩
 ਦੀਪ ਚੰਦ, ਕਹਿਲੂਰੀ ੪੫ ਫੁ: ਨੋ:, ੫੯
 ਫੁ: ਨੋ:
 ਦੁਨਾ ਸਿੰਘ, ਹਜ਼ੂਰੀ ੭੨ ਫੁ: ਨੋ:
 ਦੁਨੀ ਚੰਦ ੪੩ ਫੁ: ਨੋ:
 ਦੁਰਗਾ, ਤ੍ਰਿਯਾ ੨੦

ਦੁਲੱਟ, ਚੌਧਰੀ ੭
 ਦੂਠ ਦੇਸ ੬੧
 ਦੇਸਾ ਸਿੰਘ (ਰਹਿਤਨਾਮੀਆ) ੨੬
 ਦੇਸਾ ਸਿੰਘ, ਭੱਟ ਪ ਫੁ: ਨੋ: ੨੫, ੨੬,
 (ਦੇਸੂ) ੩੧, ੩੨, ੪੨, ੬੫ ਫੁ: ਨੋ:
 ਦੇਵਾ ਸਿੰਘ ਪ ਫੁ: ਨੋਟ, ੩੦
 ਦੇਵਾ, ਚੌਧਰੀ ੩੪, ੭੭, ੭੮, ੭੯
 ਧਉਲਾ, ਗੱਦ ੨੦, ੨੨ ਫੁ: ਨੋ:
 ੬੬ ਫੁ: ਨੋ:
 ਧਰਤਰੀ, ਤ੍ਰਿਯਾ ੨੦
 ਧਰਮ ਸਿੰਘ ੩੨, ੩੩
 ਧਰਮ ਸਿੰਘ, ਕਵੀ ੪੭ ਫੁ: ਨੋ: ੪੮
 ਧਰਮ ਸਿੰਘ ੩੧, ੬੫
 (ਧਰਮਾ ਜੱਟ)
 ਧਰਮ ਚੰਦ, ਦੀਵਾਨ ੯
 ਧਰਮ ਰਾਜ ੧੯ ਫੁ: ਨੋ:
 ਧਰਮਾ, ਖੱਸਲਾ ੬੪ ਫੁ: ਨੋ:
 ਧਰਮਾ, ਰਾਠੌਰ ੬੪ ਫੁ: ਨੋ:
 ਧੀਰ ਮਲ, ਸੋਢੀ ੨੪, ੪੬
 ਨਗਰੀ, ਗੁਰੂ ਕੀ-ਦੇਖੋ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ
 ਨਗਾਹੀਆ, ਬੜਤੀਆ ੨੨ ਫੁ: ਨੋ:
 (ਨਗਾਹੀਆ ਸਿੰਘ) ੨੩ ਫੁ: ਨੋ: ੫੬ ਫੁ: ਨੋ:
 ੬੦ ਫੁ: ਨੋ: ੭੬ ਫੁ: ਨੋ:
 ਨਗਾਹੀਆ ੧੨, ੧੩, ੧੪,
 (ਨਗਾਹੀਆ ਸਿੰਘ ਦੁਲੱਟ)
 ਨਗੀਨਾ, ਦੁਸ਼ਟ ੮੬
 ਨਠੀਆ ੨੧, ੫੮
 ਨੱਥਾ ਸਿੰਘ, ਸ਼ਹੀਦ ੫੩ ਫੁ: ਨੋ:
 ਨੰਦ ਚੰਦ, ਦੀਵਾਨ ੨੫, ੬੩
 ਨਦਾਵਨ ੨੫, ੪੧ ਫੁ: ਨੋ: ੬੫
 ਨਦੇੜ (ਦੱਖਣ) ੩੪, ੭੩ ਫੁ: ਨੋ:

ਨਨਕਾਣਾ ਸਾਹਿਬ, ੩੧ ਫੁ: ਨੋ:
 ਨਰਸੀ, ਪਰੋਹਤ ਪ ਫੁ: ਨੋ: ੧੮
 (ਨਰਸੀ)
 ਨਰਬੁਦ ੧੯ ਫੁ: ਨੋ:
 ਨਰਬਦ ਸਿੰਘ ਪ ਫੁ: ਨੋ:
 ਨਰਿੰਦਰ ਸਿੰਘ, ਮਹਾਰਾਜਾ ੧੬
 ਨਾਹਨ, ਨਗਰ ੧੭, ੧੮, ੬੪ ਫੁ: ਨੋ:
 ਨਾਹਰ ਸਿੰਘ ੩੦
 ਨਾਨਕਸਰ-ਦੇਖੋ ਬਾਗਾਂ ਵਾਲਾ ਪਿੰਡ
 ਨਾਨਕ ਕਾ ਘਰ ੩੫
 (ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ)
 ਨਾਨਕ, ਬਾਬਾ ੨੭, ੬੦
 (ਨਾਨਕ, ਗੁਰੂ)
 ਨਾਨਕੀ ਚੱਕ ੫੯ ਫੁ: ਨੋ:
 (ਅਨੰਦਪੁਰ)
 ਨਾਨਕੀ, ਮਾਤਾ ੫੯ ਫੁ: ਨੋ:
 ਨਾਨੂ ਸਿੰਘ ੩੭
 ਨਾਨੂ ਸਿੰਘ ਨਾਮਾ ਬੰਸੀ ੬੦ ਫੁ: ਨੋ:
 ਨਿਰੰਜਣ ਰਾਇ, ਸੋਢੀ ੨੮, ੩੪,
 ੬੯, ੭੦, ੭੩
 ਨਿਰੰਜਨ ਰਾਇ, ਹੰਦਾਲੀਆ ੩੯, ੮੬
 (ਹਰਿ ਨਿਰੰਜਨ)
 ਨਿਰੰਜਨੀ-ਦੇਖੋ ਨਿਰੰਜਣ ਰਾਇ ਸੋਢੀ
 ਨਿਰਮੋਹ ਗੜ੍ਹ ੩੦, ੩੧ ਫੁ: ਨੋ:
 ਨੀਬਾ ੧੯ ਫੁ: ਨੋ:
 ਨੂਰ ਅਹਿਮਦ, ੨੭ ਫੁ: ਨੋ: ੬੦ ਫੁ: ਨੋ:
 ਕਰਤਾ (ਤਹਿਕੀਕਾਤ
 ਚਿਸ਼ਤੀ)
 ਨੇਤਾ ੨੧
 ਪਖਿਆਨ ਚਰਿਤ੍ਰ-੫੦, ੬੫ ਫੁ: ਨੋ:
 (ਚਿਤ੍ਰ ਪਖਿਆਨ)

ਪੰਜਾਬ ਕੌਰ, ਮਾਤਾ ੨੪, ੬੨ ਫੁ: ਨੋ: ੬੩,	ਬਕਾਲਾ ੨੩, ੫੮
(ਪੰਜਾਬ) ੬੪	(ਬਾਬਾ ਬਕਾਲਾ)
ਪਟਿਆਲਾ ੬, ੧੬, ੪੮ ਫੁ: ਨੋ:	ਬਖਸ਼ ਸਿੰਘ, ਮੈਣੀ ੯
ਪੱਟੀ, ਨਗਰ ੩੪, ੭੫, ੭੬	ਬਖਸ਼ ਸਿੰਘ ੩੦
ਪੱਤਣ, ਤ੍ਰੇਮੂ ੩੬	ਬਖਸ਼ੀ ੨੨ ਫੁ: ਨੋ:, ੫੬ ਫੁ: ਨੋ:
ਪੰਥ ਪ੍ਰਕਾਸ਼, ਕ੍ਰਿਤ ਗਿਆਨੀ ਗਿਆਨ ਸਿੰਘ	ਬਖਸ਼ੀ ਸਿੰਘ ੩੦, ੩੭
੧੨, ੧੩, ੧੪ ੧੫, ੨੪, ੨੫, ੩੭,	ਬਖਰ ਮਲ, ਭਾਈ ੩੮ ਫੁ: ਨੋ:, ੭੫ ਫੁ: ਨੋ:
੬੧ ਫੁ: ਨੋ:, ੮੧ ਫੁ: ਨੋ:,	ਬਖਤਾ ਸਿੰਘ ੧੩
ਪੰਥ ਪ੍ਰਕਾਸ਼, ਪ੍ਰਾਚੀਨ ੯, ੨੮, ੩੪ ਫੁ: ਨੋ:	ਬਘੋਰ, ਨਗਰ ੧੭ ਫੁ: ਨੋ:, ੩੩, ੭੨
੩੬ ਫੁ: ਨੋ:, ੩੭, ੪੨, ੮੩, ੮੫	ਬਚਿਤ੍ਰ ਸਿੰਘ, ਭਾਈ ੧੭, ੨੫, ੨੬, ੨੯,
ਫੁ: ਨੋ:	੩੦, ੩੧, ੩੨, ੪੧ ਫੁ: ਨੋ:, ੪੨,
ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਬੀੜਾ ੬੦ ਫੁ: ਨੋ:	੪੩, ੬੫, ੭੧ ਫੁ: ਨੋ:
ਪਰਾਗਾ ੨੬	ਬਚਿਤ੍ਰ ਨਾਟਕ (ਪਾ: ੧੦) ੬੬ ਫੁ: ਨੋ:,
ਪਵਨ, ਤ੍ਰਿਯਾ ੨੦	੬੮ ਫੁ: ਨੋ: ੮੪ ਫੁ: ਨੋ:
ਪੜਾਉ, ਟੋਡਾ ੩੪ ਫੁ: ਨੋ:	ਬਜ਼ੀਰਾ--ਦੇਖੋ ਵਜ਼ੀਰ ਖਾਂ
ਪਾਰਾਂ ਦੇਈ, ਗ੍ਰਾਬਨੀ ੨੩ ਫੁ: ਨੋ:	ਬੰਦਾ ਸਿੰਘ, ਬਾਬਾ ੩੫, ੩੬ ਫੁ: ਨੋ: ੭੩,
ਪਾਂਵਟਾ, ਸ਼ਹਿਰ ੪੩, ੬੧, ੬੨ ਫੁ: ਨੋ:,	੮੧, ੮੨
੬੫ ਫੁ: ਨੋ:	(ਬੰਦਾ ਸਾਹਿਬ)
ਪ੍ਰਿਥੀ ਚੰਦ, ਬਾਬਾ ੨੯ ਫੁ: ਨੋ:, ੬੯ ਫੁ: ਨੋ:	ਬਨਵਾਰੀ, ਪੁਰੋਹਤ ੧੭
੭੦	ਬ੍ਰਹਮਾ ੨੦
ਪ੍ਰੰਡਾਰਾ ੨੨ ਫੁ: ਨੋ:, ੫੬ ਫੁ: ਨੋ:	ਬਲਰਾਮ ਸਿੰਘ ੨੬ ਫੁ: ਨੋ:
ਪ੍ਰੇਮ ਸੁਮਾਰਗ, ੨੬, ੬੭ ਫੁ: ਨੋ:	ਬੱਲੂ: ਪੰਵਾਰ ੫, ੧੮, ੧੯, ੨੦, ੨੧,
ਪ੍ਰਮ ਦਾਸ, ਸੰਤ ੩੬	੨੫, ੨੬, ੪੦, ੫੪, ੬੫ ਫੁ: ਨੋ:
ਪੋਲੀਆ ੨੧ ਫੁ: ਨੋ:	ਬਲੋਰ ੪੨
(ਮੱਖਣ ਸਾਹ)	ਬਾਂਸਵਾੜਾ ੯੩ ਫੁ: ਨੋ:
ਫਤਹਿ ਸਿੰਘ ੯੩ ਫੁ: ਨੋ:	ਬਾਂਕੜ ੧੯ ਫੁ: ਨੋ:
ਫਤੇ ਸਿੰਘ, ਸਾਹਿਬਜ਼ਾਦਾ ੭੨ ਫੁ: ਨੋ:	ਬਾਗਾਂਵਾਲਾ, ਪਿੰਡ ੧੦ ਫੁ: ਨੋ:, ੩੬, ੪੭
ਫਤੇ ਸਾਹ (ਗੜ੍ਹਵਾਲੀਆ) ੬੧ ਫੁ: ਨੋ:, ੬੪	(ਨਾਨਕਸਰ)
ਬੰਸਾਵਲੀ ਨਾਮ--ਦੇਖੋ ਕੇਸਰ ਸਿੰਘ ਡਿੱਬਰ	ਬਾਜਾਂ ਵਾਲਾ -- ਦੇਖੋ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ, ਗੁਰੂ
ਬਹਾਦਰ ਸਾਹ, ਬਾਦਸ਼ਾਹ ੩੪ ਫੁ: ਨੋ:, ੩੫,	ਬਾਠ, ਪਿੰਡ ੩੩ ਫੁ: ਨੋ:
੩੬, ੭੩ ਫੁ: ਨੋ:	ਬਾਨੀ ੧੯ ਫੁ: ਨੋ:

ਬਾਬਾ ਬਕਾਲਾ - ਵੇਖੋ ਬਕਾਲਾ
 ਬਾਲਾ ੨੨ ਫੁ: ਨੋ:, ੫੬ ਫੁ: ਨੋ:
 ਬਿਸਵਾ ਮਿਤ੍ਰ ੧੭ ਫੁ: ਨੋ:
 ਬਿਸ਼ਨ ੨੦
 ਬਿਕ੍ਰਮ ੧੯, ੫੪, ੬
 (ਬਿਕ੍ਰਮ ਰਾਇ)
 ਬਿਜੈ ਸਿੰਘ ੩੮ ਫੁ: ਨੋ:
 ਬਿਨੋਦ ਸਿੰਘ, ਬਾਵਾ ੩੬ ਫੁ: ਨੋ:
 ਬਿਦਰ, ਸ਼ਹਿਰ ੭੩ ਫੁ: ਨੋ:
 ਬਿਲਾਸਪੁਰ ੫੯ ਫੁ: ਨੋ:
 ਬੀਸਲ ੧੯ ਫੁ: ਨੋ:
 ਬੀਕਾ ੧੩, ੧੪
 ਬੀਤਾ, ਬੰਬਰਉਤ ੧੭, ੧੮, ੧੯, ੨੦,
 ੨੫, ੨੬
 ਬੀਰੀਆ ੨੧
 ਬੁੱਢਾ ਸਾਹਿਬ, ਬਾਬਾ ੨੮
 ਬੁਰਹਾਨਪੁਰ ੩੮, ੮੪ ਫੁ: ਨੋ:
 ਬੇਦ ੨੦
 ਬੇਦਾਰ ਬਖਤ ੭੩ ਫੁ: ਨੋ:
 ਬੇਨਵਾ, ਫਕੀਰ ੩੭ ਫੁ: ਨੋ:, ੮੪
 ਬੋਹੜ ੫ ਫੁ: ਨੋ:, ੨੧, ੨੫
 ਭਗਤ ਸਿੰਘ, ਸਿੱਕਾ ੧੦ ਫੁ: ਨੋ:, ੩੬
 ਭਗਤ ਰਤਨਾਵਲੀ ੪੬, ੪੭, ੪੮, ੪੯
 ੪੯ ਫੁ: ਨੋ:, ੫੦
 ਭਗਵਾਨ ਸਿੰਘ ੨੬ ਫੁ: ਨੋ:, ੩੨
 ਭੰਗਾਣੀ ੨੫, ੪੧, ੬੪ ਫੁ: ਨੋ:,
 ੬੫ ਫੁ: ਨੋ:, ੮੪ ਫੁ: ਨੋ:
 ਭਗੀਰਥ ੫ ਫੁ: ਨੋ:
 ਭੱਡੂ ੪੧, ੪੨
 ਭਰਤਗੜ੍ਹ ੩੭
 ਭਰਬਰੀ ੧੯

ਭਾਈ ਰੂਪਾ, ਪਿੰਡ ੩੨, ੩੩
 (ਵਸਈ ਭਾਈ ਰੂਪੇ ਕੀ)
 ਭਾਗ ਸਿੰਘ ੧੩
 ਭਾਗੂ ਸਿੰਘ ੩੧, ੩੨, ੪੧, ੪੨
 ਭਾਦਸੋ ੬ ਫੁ: ਨੋ: ੯੩
 ਭਾਦਸੋ, ਭੱਟ ਵਹੀ ੬੪ ਫੁ: ਨੋ:
 ਭਾਨ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ੧੯ ਫੁ: ਨੋ:
 ਭਾਰਤ ੫੬ ਫੁ: ਨੋ:
 ਭਾਰਦਾਜ ੧੭ ਫੁ: ਨੋ:
 ਭਿੱਖਾ, ਬਾਬਾ ੫, ੧੮, ੯੩ ਫੁ: ਨੋ:
 ਭੀਮ ਸੈਨ ੧੯ ਫੁ: ਨੋ:
 ਭੀਮ ਸਿੰਘ ੪੧, ੪੨
 ਭੀਮ ਚੰਦ, ਰਾਜਾ ੫੯ ਫੁ: ਨੋ:, ੬੬, ੬੭
 ਭੂਪਤ ਸਿੰਘ, ਭਾਈ ੨੭, ੩੯, ੭੦, ੮੭,
 ੯੧, ੯੨
 ਭੂਰਾ ੧੯
 ਭੋਣੀ ੧੭
 ਭੋਜ, ਭੱਜਾਨਾ ੧੯
 ਮਹਾਂ ਸਿੰਘ ੩੧
 ਮਹਾਂ ਸਿੰਘ, ਬੜੀ ੩੬
 ਮਹਾਂ ਦੇਵ ੧੯ ਫੁ: ਨੋ:
 ਮਹਾਂ ਨੰਦ, ਕ੍ਰਮੀਆ ੭੨ ਫੁ: ਨੋ:
 ਮਹਾਰਾਜ ਸਿੰਘ ੧੩
 ਮਹਿੰਦਰ ਸੈਨ ੧੯ ਫੁ: ਨੋ:
 ਮਹਿਬੂਬ ਸਿੰਘ ੪੩ ਫੁ: ਨੋ:
 ਮੱਖਨ ੨੧
 ਮੱਖਣ ਸਾਹ—ਵੇਖੋ ਪੇਲੀਆ
 ਮੱਘ ੧੭, ੧੯ ਫੁ: ਨੋ:
 ਮੱਟਨ ਗਾਮ ੫੯
 ਮਤੀ ਦਾਸ ੨੬ ਫੁ: ਨੋ:, ੬੦ ਫੁ: ਨੋ:
 ਮਥਰਾ ੩੮

ਮਧਰੀ ਬਾਈ, ਮਾਤਾ ੨੨, ੨੫, ੫੪, ੫੫
 ਮਨੀ ਸਿੰਘ, ਕੰਬੋ ੮, ੯, ੧੦, ੧੧, ੧੨,
 ੧੩, ੧੪, ੧੬
 ਮਨੀ ਸਿੰਘ, ਕਾਨ੍ਹਾ ਕਾਛਾ ੮, ੧੬
 ਮਨੀ ਸਿੰਘ ਕਾਰੜੂ ੭ ਫੁ: ਨੋ:
 ਮਨੀ ਸਿੰਘ, ਦੁਲੱਟ ੮, ੧੨, ੧੩, ੧੪,
 ੧੫, ੧੬
 ਮਨੀ ਸਿੰਘ, ਮੁਲਤਾਨੀ ੫, ੬, ੭, ੮, ੯,
 (ਮਨੀ ਰਾਮ) ੧੦ ਫੁ: ਨੋ:, ੧੧ ਫੁ: ਨੋ:,
 ੧੨, ੧੪, ੧੫, ੧੬, ੧੭, ੨੧, ੨੨,
 ੨੩, ੨੪, ੨੫, ੨੬, ੨੭, ੨੮, ੨੯,
 ੩੦, ੩੧, ੩੨, ੩੩, ੩੪, ੩੫, ੩੬,
 ੩੭, ੩੮, ੩੯, ੪੦, ੪੧, ੪੨, ੪੩,
 ੪੪, ੪੫, ੪੬, ੪੭, ੪੮, ੪੯, ੫੦,
 ੫੩, ੫੪, ੫੫, ੫੬, ੫੭, ੫੮, ੬੦,
 ੬੨, ੬੩, ੬੫ ਫੁ: ਨੋ:, ੬੬ ਫੁ: ਨੋ:,
 ੬੭, ੬੮, ੬੯, ੭੦, ੭੧, ੭੨, ੭੩,
 ੭੪, ੭੫, ੭੬, ੭੭, ੭੮, ੭੯, ੮੧,
 ੮੨, ੮੩, ੮੪, ੮੫, ੮੬, ੮੭, ੮੯,
 ੯੦, ੯੧, ੯੨
 ਮਨੀ ਕਰਣ ੧੩, ੧੪
 ਮਨੀ ਮਾਜਰਾ ੬੨ ਫੁ: ਨੋ:
 ਮਰਲ ੧੭
 ਮਲਕਪੁਰ ੩੨ ਫੁ: ਨੋ:, ੬੦ ਫੁ: ਨੋ:
 ਮਲੂਕਾ ੨੧
 ਮਲੂਕੀ ਬਾਈ ੨੧
 (ਮਲੂਕੀ ਰਾਂਗੜੀ)
 ਮਾਇਆ, ਤ੍ਰਿਯਾ ੨੦
 ਮਾਈ ਦਾਸ ੧੯, ੨੦, ੨੧, ੨੨, ੨੫, ੨੬,
 ੨੭, ੩੧, ੪੦, ੫੪, ੫੫, ੫੭, ੬੬
 ਫੁ: ਨੋ:, ੭੧ ਫੁ: ਨੋ:

ਮਾਖੋਵਾਲ, ਨਗਰ ੪੫, ੫੯ ਫੁ: ਨੋ:
 (ਅਨੰਦਪੁਰ)
 ਮਾਝ (ਪਾ: ੧੦) ੩੨ ਫੁ: ਨੋ:
 ਮਾਡਨ ੧੯, ੧੯ ਫੁ: ਨੋ: ੨੧
 ਮਾਣਕ ਚੰਦ ੫੯ ਫੁ: ਨੋ:
 ਮਾਧੋ ੨੧
 ਮਾਨ ਸਿੰਘ ੪੧ ਫੁ: ਨੋ:, ੫੪, ੬੫, ੬੮,
 (ਮਾਨਾ) ੮੯ ਫੁ: ਨੋ:
 ਮਾਨ ਸਿੰਘ, ਭੱਟ ੫
 ਮਾਨ ਸਿੰਘ, ਮੋਵੜਾ ੯
 ਮਾਲਾ ੧੭, ੧੮
 ਮਿਹਰ ਚੰਦ ੯੩ ਫੁ: ਨੋ:
 ਮੁਹਕਮ ਸਿੰਘ, ਓਹਰੀ ੭੩, ੭੪, ੯੧
 ਮੁਹਕਮ ਸਿੰਘ, ਪਿਆਰਾ ੦
 ਮੁਹੰਮਦ ਸ਼ਾਹ, ਬਾਦਸ਼ਾਹ ੩੫, ੩੭ ਫੁ: ਨੋ:
 ਮੁਖਲਸ ਖਾਨ, ਫੌਜਦਾਰ ੫
 ਮੁਜੱਫਰ ਗੜ੍ਹ ੨੨, ੫੬ ਫੁ: ਨੋ:
 ਮੁਰਤਜ਼ਾ ਖਾਨ ੫ ਫੁ: ਨੋ: ੨੦
 ਮੁਲਤਾਨ ੮, ੧੮, ੨੫, ੨੬, ੨੭, ੫੪,
 ੫੬ ਫੁ: ਨੋ:, ੬੬ ਫੁ: ਨੋ:
 ਮੂਲਾ ੫ ਫੁ: ਨੋ:, ੧੮, ੨੦, ੨੧, ੨੫,
 ੨੬, ੪੦
 ਮਿਰਰਬਾਨ, ਸੋਢੀ ੨੮, ੬੯
 ਮੋਹਰੀ ਸਿੰਘ, ਨਿਹੰਗ ੮੩
 ਮੋਦਨੀ ਪ੍ਰਕਾਸ਼, ਰਾਜਾ ੨੪, ੬੧ ਫੁ: ਨੋ:
 ਮੋਹਨਾ ੧੯
 ਮੋਹਲੂ ਰਾਮ, ਭੱਟ ੫
 ਮੋਖਰਾ ੭੨ ਫੁ: ਨੋ:
 ਮੋਤੀ ਬਾਗ, ਪਟਿਆਲਾ ੧੬
 ਮੋਮਨ ਖਾਂ, ਫੌਜਦਾਰ ੭੫
 ਮੋਤ, ਤ੍ਰਿਯਾ ੨੦

ਰਈਆ ੫ ਫੁ: ਨੋ:, ੨੧
 ਰਸੀਨਾ,-ਦੇਖੋ ਰਕਾਬ ਗੰਜ
 ਰਕਾਬ ਗੰਜ (ਦਿੱਲੀ) ੨੨ ਫੁ: ਨੋ:, ੨੩
 ਫੁ: ਨੋ:, ੫੬ ਫੁ: ਨੋ:,
 ਰਾਘੁਪਤ ਰਾਇ, ਨਿੱਬਰ ੩੬ ਫੁ: ਨੋ:
 ਰਣ ਸਿੰਘ ੯੨ ਫੁ: ਨੋ:,
 ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ, ਮਹਾਰਾਜਾ ੬, ੪੪
 ਰਣਯੀਰ ਸਿੰਘ, ਗੋਸਰਚ ਸਕਾਲਰ ੨੪
 ਰਤਨ ਸਿੰਘ ਭੰਗੂ ੯ ਫੁ: ਨੋ:, ੨੮, ੩੬,
 ੪੨, ੭੮ ਫੁ: ਨੋ:,
 ਰਤਨ ਜੋਤ ੧੯ ਫੁ: ਨੋ:,
 ਰਤਨ ਪਾਲ ੧੯ ਫੁ: ਨੋ:
 ਰਨਧੋਲ ੧੯ ਫੁ: ਨੋ:,
 ਰਮਦਾਸ, ਨਗਰ ੩੨, ੯, ੭੫, ੮੯, ੯੦
 ਰਮਾਨਾ ੬੪ ਫੁ: ਨੋ:
 ਰਵਾਲਸਰ ੬੬ ਫੁ: ਨੋ:
 ਰਾਉ ੫ ਫੁ: ਨੋ:, ੧੮
 ਰਾਇ ਸਿੰਘ ੪੧ ਫੁ: ਨੋ:, ੫੪, ੬੮
 (ਰਾਈਆ)
 ਰਾਜ ਸਿੰਘ ਡੁੱਪਾਲ-ਦੇਖੋ ਗੁਲੇਰੀ
 ਰਾਜ ਕੋਰ, ਮਾਤਾ ੨੩ ਫੁ: ਨੋ:, ੫੮ ਫੁ: ਨੋ:
 ੬੨ ਫੁ: ਨੋ:
 ਰਾਦਾ ੧੭, ੧੮
 ਰਾਮ ਅਵਤਾਰ ੭੮
 ਰਾਮਸਰ ੭੭, ੭੮, ੮੦
 (ਅਮ੍ਰਿਤਸਰ)
 ਰਾਮ ਸਿੰਘ ੩੧, ੪੪ ਫੁ: ਨੋ:
 ਰਾਮਸੀ ੧੯ ਫੁ: ਨੋ:
 ਰਾਮ ਕੁਇਰ-ਦੇਖੋ ਗੁਰਬਖਸ਼ ਸਿੰਘ (ਭਾਈ)
 ਰਾਮ ਚੰਦ ਪੁਰੀ ੭੫ ਫੁ: ਨੋ:
 ਰਾਮ ਤੀਰਥ ੩੯, ੮੯

ਰਾਮਦਾਸ, ਗੁਰੂ ੨੦, ੪੧, ੭੦, ੭੭,
 ੭੯, ੮੦
 ਰਾਮਦਾਸ ਪੁਰ-ਦੇਖੋ ਰਮਦਾਸ ਨਗਰ
 ਰਾਮੂ (ਰਾਮਾ ਰੰਧਾਵਾ) ੮੬
 ਰਾਮੂ ਮੱਲ ੩੪, ੭੩, ੭੪
 ਰਾਮ ਰਾਇ, ਬਾਬਾ ੨੩ ਫੁ: ਨੋ:, ੨੪; ੨੫,
 ੫੭ ਫੁ: ਨੋ:, ੫੮ ਫੁ: ਨੋ:, ੬੧ ਫੁ: ਨੋ:,
 ੬੨ ਫੁ: ਨੋ:
 ਰਾਵਨ ੧੯, ੭੮
 ਰਿਆਸੀ ੮੧ ਫੁ: ਨੋ:
 ਰੁਸਤਮ ਖਾਂ ੩੦
 ਰੁਘਾ ਸਿੰਘ ੧੩
 ਰੁੜੀ ੨੧
 ਰੂਪ ਸਿੰਘ (ਰੂਪਾ) ੪੧ ਫੁ: ਨੋ:,
 ੪੨ ਫੁ: ਨੋ:, ੪੪, ੬੮
 ਰੂਪੀਆ ੨੧
 ਰੋਨ, ਤ੍ਰਿਯਾ ੨੦
 ਰੋਪੜ, ੩੨ ਫੁ: ਨੋ:, ੪੨ ਫੁ: ਨੋ:,
 ੬੦ ਫੁ: ਨੋ:
 ਲਊ, ਪਿੰਡ ੩੬
 ਲਹਿਣਾ ੧੯
 ਲਹਿਣਾ ਸਿੰਘ (ਲਹਿਣਾ) ੪੧ ਫੁ: ਨੋ:,
 ੫੪
 ਲੰਕੇਸ਼-ਦੇਖੋ ਰਾਵਨ
 ਲਖਸ਼ਮੀ ਕਾਂਤ ੧੩
 ਲਖਪਤ ਰਾਇ (ਲਖੁ) ੩੯, ੮੬,
 ੮੭ ਫੁ: ਨੋ:
 ਲਖਪਤ ਰਾਇ ਕਲਾਨੌਰੀਆ ੮੭ ਫੁ: ਨੋ:
 (ਲਖੁ)
 ਲਖਮਨ ੧੭, ੧੮
 ਲਖੀਆ (ਲਖੀ ਰਾਇ) ੭੬ ਫੁ: ਨੋ:

ਲਖੀ ਸ਼ਾਹ-ਦੇਖੋ ਲਖੀ ਰਾਇ ਭਾਈ
 ਲਖੀ ਦਾਸ, ਡਿਬਰ ੨੬ ਵ: ਨੋ:
 ਲਖੀ ਰਾਇ ਭਾਈ ੨੨, ੨੩ ਵ: ਨੋ:, ੫੬
 ੫੭, ੬੦ ਵ: ਨੋ:
 ਲੰਡਾ ਬਜ਼ਾਰ, ਲਹੌਰ ੪੪
 ਲਡਿਕੀ ੫੪, ੬੨ ਵ: ਨੋ:
 ਲਵਪੁਰ-ਦੇਖੋ ਲਾਹੌਰ
 ਲਾਹੌਰ ੫, ੯ ਵ: ਨੋ:, ੧੦, ੧੨, ੧੩,
 ੧੪, ੧੬, ੩੪ ਵ: ਨੋ:, ੩੫, ੩੮, ੩੯,
 ੪੦, ੪੧ ਵ: ਨੋ:, ੪੨, ਵ: ਨੋ:, ੪੯,
 ੭੫, ੮੫, ੮੬, ੮੭, ੯੦
 ਲਾਹੌਰਾ ਸਿੰਘ ੩੭, ੮੩
 ਲਾਡਵਾ ੬, ੬੩
 ਲਾਲ ਕੌਰ ੬੨ ਵ: ਨੋ:
 ਲੁਨਬੀ ੧੯ ਵ: ਨੋ:
 ਲੋਈਆ ੧੯ ਵ: ਨੋ:
 ਲੋਹ ਭਾਢ ੨੯, ੪੩
 (ਅਨੰਦਪੁਰ)

ਲੋਹ ਭਾਢ ੩੫
 ਲੋਕਾ ੧੯ ਵ: ਨੋ:
 ਲੋਦੀ ਪੁਰ ੫੯ ਵ: ਨੋ:
 ਲੋ (ਲਾਹੌਰ) ੧੬
 ਲੋਕੋਵਾਲ ੮, ੧੩
 ਵਸਦੀ ਭਾਈ ਰੂਪੋਂਕੀ-ਦੇਖੋ ਭਾਈ ਰੂਪਾ, ਪਿੰਡ
 (ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਚੰਦ ਪੰਡਾ) ੬੬ ਵ: ਨੋ:
 ਵਜ਼ੀਰ ਖਾ ੩੦, ੩੪ ਵ: ਨੋ:, ੮੦
 (ਬਜ਼ੀਰਾ)
 ਵਾਂ, ਨਗਰ ੩੪, ੭੫ ਵ: ਨੋ:
 ਵਾਰ, ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ ੬੮ ਵ: ਨੋ:
 ਵੀਰ ਸਿੰਘ ਬੱਲ ਕਰਤਾ 'ਸਿੰਘ ਸਾਗਰ'
 ੧੦ ਵ: ਨੋ:, ੧੬, ੨੯ ੪੨ ਵ: ਨੋ:
 ੪੩ ਵ: ਨੋ:, ੬੨, ਵ: ਨੋ:, ੮੪ ਵ: ਨੋ:
 ਵੀਰੋ, ਬੀਬੀ-ਦੇਖੋ ਗੁਰੂ ਕੀ ਭੁਆ

ਸੁਧੀ ਪੱਤਰ

ਪੰਨਾ	ਸੱਤਰ	ਅਸੁਧ	ਸੁਧ
੧੮	੧	ਗਾਟਾ ਕਾ,	ਗਾਦਾ ਕਾ,
੧੮	੧੫	ਰਟਉਤ	ਰਦਉਤ
੧੯	੭ ਫੁ: ਨੋ:	ਸਾਤਲ	ਸਾਂਡਲ
੨੨	੧	੧ ਚੋੜ੍ਹ	੧੩ ਚੋੜ੍ਹ
੨੨	੫ ਫੁ: ਨੋ:	੧੯, ੩੦੮	੧੯, ੩੦੯
੨੨	੬ ਫੁ: ਨੋ:	ਇੱਕ	ਇੱਠ
੨੨	੧੫ ਫੁ: ਨੋ:	ਸੁਖਾ	ਸਖਾ
੨੭	੮	ਇਠ	ਇਕ
੩੦	੧੩	ਸੇਵਾ ਸਿੰਘ	ਸੈਣਾ ਸਿੰਘ
੩੦	੩ ਫੁ: ਨੋ:	ਦੋ ਫਰਲਾਂਗ	ਇੱਕ ਮੀਲ ਦੋ ਫਰਲਾਂਗ
੩੧	੧੨	ਇਹ ਇਕ ਮਾਈ ਦਾਸੂ	ਨਾਇਕ ਮਾਈ: ਦਾਸੂ
੩੧	੯	੧੮੬੩ ਬਿ:	੧੭੬੩ ਬਿ.
੩੫	੧੨	ਜਬਰ ਦਬਰ	ਜਬਰਦਸਤ
੪੧	੯ ਫੁ: ਨੋ:	੧੯੦੫ ਈ:	੧੭੦੫ ਈ:
੪੨	੭ ਫੁ: ਨੋ:	ਤਕੱਕ ੧੭੧੮ ਬਿ:	ਕੱਤਕ ੧੭੬੮ ਬਿ:
੪੩	੧ ਫੁ: ਨੋ:	ਆਨੇ	ਆ ਕੇ
੬੬	੧	ਪਾਸੋਂ	ਸੰਮਤ
੭੬	੨	ਸੰਮਤ	ਪਾਸੋਂ
੮੬	੧੦	ਥਾਂ ਨਾਵੇਂ	ਤਾਂ ਨਾਵੇਂ
੮੯	੭	ਮਗਨ ਸਿੰਘ	ਗਗਨ ਸਿੰਘ
੮੯	੭ ਫੁ: ਨੋ:	ਰਹਿਤਾਂ ਦੇ	ਰਹਿਤਾਂ ਤੇ
੫੦	੩	ਪ੍ਰਥਾਇ,	ਪ੍ਰਆਇ,
੫੪	੧੭	ਹਰੀ ਚੰਦ	ਹਠੀ ਚੰਦ
੫੬	੨	ਬਿਹਾਈ	ਕਿਹਾ ਈ

ਪੰਨਾ	ਸੱਤਰ	ਅਸੁਧ	ਸੁਧ
੧੫੬	੩ ਫੁਟ ਨੌਟ	ਜਾਦੋਸਾ ਬੰਸੀ	ਜਾਦੋ ਬੰਸੀ
੫੬	੪ ਫੁ: ਨੋ:	ਕਰਾਵਤ	ਕਨਾਵਤ
੫੭	੧੪	ਬਨੀ	ਘਨੀ
੬੧	੭ ਫੁ: ਨੋ:	ਜੀ ਸੇਵ	ਕੀ ਸੇਵ
੬੪	੬	ਵਿਛੜ	ਵਿੱਝੜ
੬੪	੪ ਫੁ: ਨੋ:	ਖੜੀਆ	ਖੜੀਆਂ
੬੫	੭	ਭੰਗਾ	ਭੰਗਾਣੀ
੬੫	੨ ਫੁ: ਨੋ:	ਮਨੀ ਸਿੰਘ	ਮਨੀ ਸਿੰਘ ਦੇ ਹੱਥੋਂ
੬੬	੨	ਬਦ	ਬੱਦਲ
੬੭	੧੨	ਕਹ ਥੀਂ	ਕਰ ਥੀਂ
੬੯	੧ ਫੁ ਨੋ:	੨੨	੨੩
੭੦	੨੭	ਧਾਹਿ	ਆਹਿ
੭੦	੨੮	ਆਇ ।	ਧਾਹਿ ।
੭੧	੭ ਫੁਟ ਨੌਟ	ਮੇਰੇ ਫਰਜੰਦ	ਮੇਰੇ ਪੁਤ੍ਰ ਫਰਜੰਦ
੮੧	੪ ਫੁਟ ਨੌਟ	ਰਿਆਸਤ	ਰਿਆਸੀ
੮੭	੨੩	ਕਰਨ	ਕਠਨ

ਨੋਟ:—(੧) ਪੰਨਾ ੨੨ ਦੇ ਫੁਟ ਨੌਟ ਦੀ ਤੀਜੀ ਸੱਤਰ ਪਿੱਛੋਂ ਇਹ ਤੁਕਾਂ ਵਧਾ ਲਓ —
ਨਿਰਪ ਕੇ ਸੰਗ ਜੋ ਮਿਲ ਜਾਤ ਭਏ ।
ਨਰ ਸੇ ਰਾਜਪੂਤ ਕਹਾਤ ਭਏ । ੧੮ । ੩੦੮ ।

(੨) ਪੰਨਾ ੪੩ ਦੀ ਤੇਰਵੀਂ ਸੱਤਰ ਤੋਂ ਪਿੱਛੋਂ ਇਹ ਤੁਕ ਵਧਾ ਲਓ—
ਅਦ੍ ਪਤੀ ਭੱਟ ਮਦ੍ ਪਤੀ,
ਪਦ ਗੰਗ ਕੇ ਤੀਰ ਭਏ ਭੱਟ ਭੇਰੇ । ੬੬ ।

(ਸਿੰਘ ਸਾਗਰ ਅਧਿ : ੧੧)